



EQUIPPING CHURCH LEADERS
• EAST AFRICA •

NYOM KI GWOKO LUTINO I KIT ME BAIBUL

Lacoc
Jonathan M. Menn

B.A., University of Wisconsin-Madison, 1974
J.D., Cornell Law School, 1977
M.Div., Trinity Evangelical Divinity School, 2007

Equipping Church Leaders East Africa, Inc.
714 S. Summit St., Appleton, WI 54914
+1-920-2846841 (mobile and WhatsApp)
jonathanmenn@yahoo.com
www.eclea.net

Dwe me angwen mwaka 2008, ki loko i dwe me abic mwaka 2013; ki yubu i dwe me Abugwen mwaka 2016

Lok me Baibul ma jenge i kom Kricito ki tic ki lok pa Lubanga ma mako nyom ki gwoko lutino, ma kwako yub ne, yub ne, tic wa ki twero wa ki keto tam i kom wat, lok, buto, gwoko lutino, yub me ot, ki poko kin jo munyomme.

WILOK I BUK MAN

1. NYUTU: ACAKKI KI KIT ME NYOM.....	2
2. COO KI MON: CAL PA LUBANGA KI KIT PA DANO.....	4
3. MITI PA LUBANGA PI MON.....	15
4. MITI PA LUBANGA PI COO.....	24
5. CIK ADEK ME LOK MA KELO RIBBE.....	34
6. LOK: NIANG; WINYO; KI PARO PI DANO.....	37
7. LOK LOK ADA KI MAR: LEB ABIC ME MAR.....	42
8. BEDO GUM PI JO PACO NI.....	48
9. TIC ME BUTU I NYOM.....	52
10. GWOKO LUTINO I KIT ME BAIBUL.....	58
11. YUB ME LAGO NYWAL.....	65
12. GIN MA GIN ACOYA PWONYO IKOM KET KENY.....	71
BUK MAPATPAT.....	77
JANG BUK: TAM MA KI MIYO PI COO KI MON.....	79
LACOC.....	81

1. NYUTU: ACAKKI KI KIT ME NYOM

I. Acakki me nyom

A. Tam mogo ma mako kit ma yub me nyom oyabe kwede

1. Oteka me Afrika (Lesotho): “I kare mukato anגע onongo tye awobe angwen ma onongo kare ducu gibedo ka dwar kacel. Pe tye ngat mo mukene i lobo nyo kit ma onongo gitamo kwede, ento nino mo acel Lubanga ocweyo dako ci opwonye me lok, me tedo mugati ki lobo, me pito nyig cam ki tedo. Pi meno, i nino mo acel maber, omegce angwen-ni gurwatte ki nyako man ci gubedo ka pennye kekengi ka en obedo dano nyo lee. Ngat acel i kingi owaco ni en maro en ki ogengo omegine me tero en calo gin ma tuku. Gin adek-ki gucito woko kun giwaco ni gitye ki miti me dwar keken dok ka en mito ni lee meno obed pire kene en onongo twero bedo iye ento gin bene gibicito ka dwar pigi kengi. Pe dong ki nenogi doki pien, i nge mwaki mapol me dwar, labwor omakogi ci guto woko i dye tim ma onongo dong guteggi tutwal ma pe gitwero gwoko komgi ki gwoko komgi. Omin gi ma maro dako ni obedo ki dako ma bedo i boro macok ki pii ma tye i kin godi. En onongo tye ki mac, pi meno en otedo ringo ne bote ki omiye mugati ki pot dek ma ki bulu bene, ma en opito pire kene. Laco-ni cwinye obedo yom adada dok ocamo cam maber makato kare ducu. Gubedo ki lutino mapol, ki i agiki ne bene lutino awobe, ma gu gwoko jo mutegi.” (Knappert 1990: 153)
2. Oteka me India: Blind Deerghatamma nyom ma ki waco me miyo twero bot coo i kom mon.
 - a. Tam ne onongo tye pien mon onongo tye ka tic ki “teko madwong tutwal.”
 - b. Ento, ka tyen lok me nyom tye me miyo kare bot coo me tic ki twero i yoo ma pi opore, omyero wa juku nyom woko.
3. Dano mogo gi waco ni nyom ocakke kit ma laco ocakke kwede:
 - a. nyom ki waco ni oyabe macalo adwogi me miiti me poko tic ma mako gwoko lutino ki yubbe maber.
 - b. Ento, ka tic ma tye i nyom ni oloko, gin romo medde ki dongo ki loko i tic ma pat pat.
4. Ka nyom obedo yub pa dano keken, kadi bed ni kicweyo ki lok goba nyo kicweyo pire kene, dano twero loko cik ma doro nyom meno woko.

B. Lok pa Lubanga ocoyo ni Lubanga aye ocaho nyom (Acak 2:18-25)

1. Acaki pa Lubanga ma mako nyom ki waco ki Kricito i **Mat 19:5**.
2. Acakki me nyom ki bot Lubanga ki waco ki Paulo i **Ep 5:31**.
3. Pi meno, pe watwero lokone nyo jwayo woko. Ticwa tye me winyo ngo ma Lubanga waco ma mako yub mere.

C. Nyom tyeko ber pa Lubanga pi dano kun miyo kony ma opore bote

1. “Pe ber pi dano me bedo kene” (Acak 2:18). Dano kicweyo gi i dul aryo (**Acakki 2** obedo lok matut i kom cwec pa dano, ma kiloko iye mukwongo i **Acakki 1:26-27**). Pi bedo ki dano keken, ma ki yubu me nongo larem, nyutu:
 - a. Onongo tye gin mukene ma myero kitim —tic pa Lubanga i kom dano onongo pud peya otum: dano onongo dok kicweyogi me nongo larem me bedo i ribbe kwede.
 - b. Dano ma pe ki roc i paradic (kabedo ma pe ki roc) ma tye ki cam maber, tic maber (**Acak 2:15**), ki Lubanga maber, onongo pud pe romo nyo romo gin mo keken.
 - c. Dano kicweyogi calo kicika ki kicika — acel labongo mukene-ni konye pe.
 - d. Dano gi jenge i kom ngat acel acel, pe gi bedo kengi.
 - e. Kit ma coo ki mon gi kwo kwede tye me nyome. Bedo labongo nyom obedo mic ma pire tek mua ki bot Lubanga (**1 Kor 7:7**).
2. “Abyubo lakony kore ma rwatte” (Acak 2:18). “Lakony ma opore” te lokke ni ngat mo “ma rom ki,” nyo “ngat” pa laco-ni, me konyo en dok konye, ento pe me bedo opii. meno nyutu ni:
 - a. Dano mito larem ma en twero lok kwede, winyo, kica, bedo ki yomcwiny, cwer cwiny, ki mukene.
 - b. Miti pi lakony nyutu miti pa lacoo pi lakony, lakony, lakony, larem.
 - c. Dano mito kony me pongo lobo ki i tic me loyo lobo.
 - d. Nying me “lakony” obedo nying me deyo.
 - (1) Lubanga kikome ki lwongo ni “Lakony” (**Jab 30:10; 40:17; Ibru 13:6**).
 - (2) Yecu olwongo cwiny maleng ni “Lakony” (**Jon 14:16, 26; 15:26; 16:7**).

(3) Kit macalo nying me “Lakony” obedo nying ma rwatte pi Lacwe polo ki lobo-ni, ci nongo pe obedo nying matidi nyo me lewic bot dako. I kom lok adaa, en tye nying me woro, ki en omyero oruk ne ki awaka.

(4) Laco ki dako gi nyutu dano adek me Trinita ma "konyo" ngat acel acel me yubu, loyo, cwero cwiny, bedo ki yomcwiny, ki mukene.

3. Kit ma Lubanga otiyo kwede me weko Adam ocalo nying lee onyuto ni pe tye lee mo ma opore me bedo lakony kor dano (Acak 2:19-20).

a. *Rwot okelo lee bot Adam me miyo nyinggi, ma en aye, me ngiyo kitgi.* Adam oniang kit magi ci omiyo nying mupore ma lubbe ki kit magi. Kit ma ki tiimo kwede onyuto ni “*pe ki nongo ngat mo ma twero konyo en*” (Acak 2:20).

b. *Lapwony mo acel omiyo botwa cal eni—ler ma tye ka bino aryo aryo:* “Jami weng tye ki lawote, ento an pe atye ki lawote.”

c. *Adam twero bedo ni oniang miti mogo ma tye i cwinye pi yub pa Lubanga—miti me bedo larem, kony i tic me kwo, bedo ki wat macok ki ngat acel acel ki buto.* Ento, Adam pe onongo gin ma en onongo tye ka yenyoyi ki i kin lee pien gin ma en onongo mito pe obedo lee.

d. *Peny: Coo dong ibedo ki ngeci i kom gi ki iyee ni pe itwero?*

(1) Ki cweyo in me bedo piri keni ki bot dako ni.

(2) In bene myero inge ni gin ma imito pi lakony ma opore pe twero cobbe ki gin mo kiken ma mako jami ma nen onyo lee.

D. Lubanga ocweyo lakony kor dano ma opore ki i kom dano kikome (Acak 2:21-22)

1. Lubanga ocweyo lakony kore i kare ma Adam onino. Pe tye rekod mo ma nyutu ni Adam onongo tye ki dul mo nyo gin mo ma oketo i yub nyo yub man.

2. Adam onongo pe ngeyo kit me cobo pekone me nongo ngat ma konye.

3. Lubanga omoko gin ma Adam mito ma lubbe ki yubbe ki ryekone ma pe tum. En keken aye ngeyo jami ma miyo dako bedo lakony, larem, ki lakony bot laco wek onyut cal ma en tye kwede i kom gi.

4. *Rwot omoko kit me cobo peko ni—gin ma opore macalo lakony pa dano.*

5. Lubanga ocweyo lakony kore ki i kom Adam kikome, kome kikome, cogo cogo, gin ma pat ki pa lee. Meno nyutu ni:

a. En pe omyero ki rwate ki lobo pa lee.

b. En pe obedo lee ma tingo peko, kadi bed ni tekwaro mapol tero mon calo gin ma pire tek.

c. Pe omyero ki goye, ki kom onyo lok.

6. Kit ma ngat mo owaco kwede ki ryeko ni, “Dako pe kicweyo ki i wi laco, me loyo en, onyo ki i tyene, me diyo en, ento ki tung laco, me konyo en calo ngat ma rom, ento ki tic ma pat.”

7. Kit me tic kwede: Tam ni ki kit ma itye kwede i kom dako ni onyo cwari ni tye nining?

II. Kit ki tyen lok me nyom

A. Nyom tye, i acaki ne, me cwiny

1. nyom nyutu bedo acel i kin dul adek me Trinita (Won, Wod, Cwiny Maleng). Kit macalo lumemba adek me Trinita gubedo dano mapatpat ento Lubanga acel-li, laco gin ki dakone bene gubedo dano mapatpat ento giribbe i kingi dok “gidoko kom acel” (Acak 2:24).

2. nyom obedo cal pa wat ma Yecu Kricito tye kwede ki kanica ne (Ep 5:22-33).

a. Dako myero omine i te loc pa cware kit macalo kanica bene omine i te loc pa Kricito.

b. Laco myero omar dakone kit ma Kricito omaro kwede kanica ki omiyo kwone pi kanica.

c. Pi meno, jo munyomme myero gubed lanen ma nen ka maleng, ma kwo i kom wat ma Kricito tye kwede ki kanicane.

B. Nyom obedo guti ki yub ma pire tek pa dano

Turo nyom (ki poko nyom, nyom pa coo ki mon, ki buto ma pe ki nyom), ma lubo lok pa Lubanga, tye ka balo tekwaro pa jo ma i tung kumalo ki obi timo kit meno i kom tekwaro pa jo ma pe i tung kumalo.

C. Yub me nyom

1. Ki i lok ma ki coyo i Acakki, tyen lok me nyom ma lubo ni nen:

a. Bedo kacel (Acak 2:18)

b. Ribbe (Acak 2:24)

c. Nywal (Acak 1:28; 9:1, 7)

- d. Yom cwiny (**Acak 3:16**; nen bene **Latit Lok 9:9**; **Wer pa Solomon 1-8**; **1 Kor 7:3-5**)
2. I kom jami eni gicikke manyen medo jami ma lubo ni ma mako nyom:
 - a. Gwoke ki i tim me buto (**1 Kor 7:9**)
 - b. Lonyo pa ngat acel acel onyo mede anyim (**Ep 5:26**)

2. COO KI MON: CAL PA LUBANGA KI KIT PA DANO

I. Dano ki cal pa Lubanga

A. Dano macalo dano ma kicweyogi

1. Gin mukwongo ma ginacoya tito botwa i kom Lubanga aye ni en aye lacwec (**Acak 1:1**). Gin mukwongo ma Ginacoya waco botwa i komwa aye ni wan wabedo cwec, ma Lubanga ocweyowa (**Acak 1:26-27**; **2:7**, **18-22**).
2. Ginacoya bene wacciwa ni Lubanga pe ocweyo dano aryo mukwongo (Adam ki Kawa), ci oweko wan kenwa. Ma ka meno, Lubanga miyo *dano acel acel* (**Nia 4:11**; **Yubu 10:8**; **31:15**; **Jab 100:3**; **119:73**; **139:13-16**; **Ic 44:24**; **Jer 1:4-5**; **27:5**).
3. Tye wat i kin cwec ki bedo ki twero. Pien Lubanga ocweyowa, wan wabedo mere (**Nwo 10:14**; **Ps 24:1**; **50:10-12**; **95:6-7**; **100:3**; **Ic 17:7**; **29:19**; **45:9**; **64:8**; **Jer 18:1-10**; **Rom 9:20**).

B. Gin mumiyo Lubanga ocweyo dano

1. Lubanga pe ocweyo dano ki peko mo keken, nyo goro mo keken, miti mo keken, nyo tam me miti mo keken. Lubanga pe “mito” gin mo keken (**Tic pa Lukwena 17:24-25**). Lubanga pat. Lubanga tye ki twero i kome kene. En tye acel, ento pi kit ma en tye kwede en tye gin ma tye ki dano adek, ma ki ngeyo ni Trinita (labolle, **Acak 1:2**, **26**; **Nwo 6:4**; **Jab 110:1**; **Ic 42:1**; **48:16**; **61:1**; **Mat 28:19**; **Jon 1:1**, **14**; **8:58-59**; **10:30-33**; **14:16-17**; **15:26**; **16:5-15**; **Rom 10:9-13**; **1 Kor 12:4-6**; **2 Kor 13:14**; **Ibru 1:1-3**; **1 Pet 1:1-2**; **2 Pet 1:1**; **Juda 20-21**).
2. Baibul wacciwa ni Lubanga ocweyo dano me *miyo deyo i kome kene*(**Ic 43:7**; **Rom 9:23**; **Yabo 4:11**; **nen bene Rom 11:36**; **1 Kor 10:31**). Wan pe wamaro ka dano mukene mito ni ki “ki deyo” (ma en aye, ki deyo; ki woro; ki pako; ki deyo; ki miyo ngat moni bedo gin ma ki maro, mar, woro, woro, ki jami mukene). Ento, gin ma pi ber botwa ber pi Lubanga, pien Lubanga keken aye opore me nongo mar ki deyo wa ma lamal. Lubanga obedo mar, ber, leng, lok ada, ki en aye guti ki guti me agiki pi kit mabeco eni weng. Pi meno, mic madit loyo ma Lubanga twero miniwa aye en kikome. Cwiny pa Lubanga ma pe lokke pi deyo mere weko marre piwa doko tek dok obedo kwena maber botwa —ka wamiyo deyo bot Lubanga i kwowa, ci wadoko calo en.
3. Me miyo deyo bot Lubanga te lokke ni myero wabed ki wat maber kwede. Cik mukwongo ki madit loyo en aye ni “mar Rwot Lubangani ki cwinyi ducu, ki kwoni ducu, ki tammi ducu, ki tekoni ducu” (**Mar 12:28-30**; **Mat 22:36-38**; **Nwo 6:5**). Gin ma pire tek i kwo ma labinaka tye “*wek gunge in, Lubanga acel me ada, ki Yecu Kricito ma in ioro*” (**Jon 17:3**). Me “ngeyo” Lubanga (ki pi en me “ngeyo” wan) nyutu jami mapol makato ngec me tam keken, ento nyutu wat: yero; keto pwoc i kom; bedo ki woro pi; bedo cok (**Acak 4:1**; **Jab 1:6**; **Jer 9:23-24**; **Amoc 3:1-2**; **Mat 7:23**; **1 Kor 8:3**; **Gal 4:8-9**). Me bedo i wat maber ki Lubanga—me maro ki ngeyo ki miyo deyo bote—omyero owek wabed ki yomcwinyi i kome (**Jab 37:4**; **Jab 94:19**; **Ic 58:13-14**). Pi meno, Westminster Larger Catechism omoko maber i Lapeny me 1 ni: “Ngo ma tye gin ma pire tek ki ma malo loyo pa dano? Lagam: Gin ma pire tek ki ma malo loyo pa dano tye me miyo deyo bot Lubanga, ki me bedo ki yomcwinyi i kome matwal” (Westminster 1647).

C. Cal pa Lubanga i kom dano

1. I **Acak 1:26-27** Lubanga owaco ni: “*Wek wacweyo dano i calwa, ma cal ki wan; wek gulo rec ma i nam, ki winyi me polo, ki lee, ki wi lobo ducu, ki gin ducu ma lak alaka wi lobo.*” *Dok Lubanga ocweyo dano i calle kikome, ocweyo laco ki dako i calle.*;
2. “Cal” ki “kit” nen calo lok ma rwate. Leb Ibru ni “cal” aye *tselem*. Kit ma dano tamo kwede, *tselem* ki gonyo ni “rom” (Koehler and Baumgartner 2001: “*tselem*,” 2:1029). Leb Ibru ni “cal” tye *demuth*. *Demuth* ki gonyo ni “kit ma ki nyutu kwede, kit ma nen kwede, gin mo ma calo, kit ma nen kwede” (Ibid.: “*Demuth*,” 1:226). Kit ma gi rwate kwede nen i **Acak 1:26**, ma Lubanga mito cweyo dano, en tiyo ki lok aryo ni weng, ento i **Acak 1:27**, ma en ocweyo dano kikome, “cal” keken aye kitiyo kwede; kadi bed kumeno, i **Acak 5:1** (ma loko i kom cwec pa Adam) kitiyo ki “kit” keken. **Acak 9:6** tiyo ki “cal” keken, ki **Acak 5:3** tiyo ki lok aryo ni weng, ento i rwom ma pat ki kit ma onongo kitiyo kwede i

Acak 1:26 (ki, i **5:3**, lok ma ki keto i anyim bene ki dwoko cen ki kit ma onongo kitiyo kwede i **1:26**—ma en aye, **1:26**: “*i cal wa*,” “*malube ki kit ma wa nen kwede*”; **5:3**: “*i calle kikome*,” “*i kit calle*”).

3. Co ki mon gi tye ki "cal pa Lubanga" (CPL).

a. **Acak 1:26** waco ni “*Wek wa cweyo dano i cal wan, ma rwate ki wan*.” Gin ma pire tek pi “dano” (adam) tye “dano, dano,” ma tye iye coo ki mon. Ni tye iye laco ki dako kany ki nyutu ne maber i lok ma lubo, ma waco ni, “ki wek gi loc . . .” **Acak 1:27** nyutu ka maleng ni coo ki mon weng gi tye marom, pien waco ni, “Lubanga ocweyo dano [adam] i calle kikome, ocweyogi i cal pa Lubanga, ocweyogi laco ki dako.” Medo i kom meno, i **Acak 1:28** Lubanga ogoyo laane i kom “gin” (laco ki dako-ni) marom aroma dok oloko kwedgi.” I **Acak 1:29**, ka Lubanga owaco ni “Amiyo botwu jami ducu ma nyako nyige,” “in” tye i wel mapol, ento pe i acel.

b. *Pi meno, kit ma Hoekema otito kwede ni*: “*Laco ki dako kacel gubedo cal pa Lubanga . . .* Kit ma kicweyo kwede laco ki dako obedo gin ma pire tek i cal pa Lubanga. . . . Bedo pa lacoo calo lacoo ki dako nyutu ni lacoo calo lacoo kicweyo me bedo kacel ki ngat mukene ma rom ki en ento ma pe rom ki en. Man tere ni dako obedo tyeko pa lacoo kikome, ki ni lacoo tye kene keken i bedo ne ki dako.” (Hoekema 1986: 97, *emph. in orig.*)

4. CPL pe ki gonyo ne i ginacoya. Ento, dul ma pat pat konyowa me neno ngo ma twero bedo tye i CPL.

a. *CPL ma kubbe ki kit ki deyo pa Lubanga.*

(1) Lubanga obedo cwiny (**Jon 4:24**). I kare ma Lubanga ocweyo Adam gin ki Kawa, i calle ki kit ma en cal kwede, onongo peya otimme. Man nyutu ni CPL obedo cal/cal me “cwiny”, ma twero bedo ni tye ki kero wa me *wat maber ki Lubanga*. Man ki nyutu i kare ma Lubanga ocweyo dano (ki ma pat ki kit ma en ocweyo kwede kwo mukene), En “*oyweyo yamo me kwo i ume*” (**Acak 2:7**; nen bene **Jon 20:22** kama Yecu “*okuto i kom [lupwonnyene], ci owaco botgi ni, ‘Wugam Cwiny Malen’*”). Medo ikom meno, i **Acak 1:28** Lubanga pi tyen mukwongo oloko ki cwec ne kikome; lok ma en oloko ki Adam ki Kawa nyutu ni gin pat ki cwec mukene-pien gitye ki CPL ni Lubanga twero lok kwed gi i yoo ma en pe loko ki cwec mukene.

(2) “*Cal*” (*tselem*) ki gonyo ni, “*dano, cal pa Lubanga, cal pa Lubanga, ma te lokke ni en tye laloc pa Lubanga, ngat ma cung pi en onyo lacaden i kin ginacweya*” (Koehler and Baumgartner 2001: “*tselem*,” 2:1029). Pi meno, CPL pe obedo gin ma wan tye kwede keken, ento obedo gin ma wan tye. Tam pa dano ma calo cal pa Lubanga “waco botwa ni dano kit ma kicweyo kwede onongo myero onyut Lubanga ki me nyutu Lubanga” (Hoekema 1986: 67).¹ Kit macalo kiyo nyutu kwede, kit meno bene dano myero onyut Lubanga ki deyo mere. Medo i kom meno, kit macalo tic pa Lubanga bot dano onongo tye ni “gupong lobo” (**Acak 1:28**), cal pa Lubanga ki deyo ne obi nen i wilobo weny ma luwange gu lubu cik ma kimiyo. Lapor aryo twero konyo me tito tam man pa CPL:

(A) *Gin ma ki lwongo ni telescope kwanyo gin mo ma dit (lobo mabor onyo lakalatwe), ento nen calo tidi botwa, ki miyo nen calo dit (botwa) ma loyo kit ma onongo tye kwede*. Tye apoka poka i kin lacwec/cwec (ma odongo pi bal). Kadi bed ni Lubanga “dit” i yo me bedo kabedo ducu, jo mapol pe giparo pire; bot gi, Lubanga pe dit kato lobo mabor onyo lakalatwe ma nen ki wang. Ento, calo lanen piny mabor, jo pa Lubanga ma gitye ki calle-ni gikelo Lubanga “cok”—jo mukene gineno Lubanga ka maleng dok lac pien luwang Lubanga gitye i kin cwece.

(B) *I yoo acel-lu, CPL ki twero poro ki microscope, ma miyo jami ma nen ma onongo pe nen ki wang*. Calo microscope, dano gitingo cal pa Lubanga dok man weko kwone ma pe nen-ni nen.

(3) Cal pa dano ma pe ki roc ki lanyut pa Lubanga aye Yecu Kricito. Ginacoya lwongo Kricito ni “cal pa Lubanga” (2 Kor 4:4; Col 1:15) ki “kit ma en nyutu kwede kit ma en tye kwede” (Ibru 1:3; nen bene Jon 14:8-9; 2 Kor 4:6). I Kricito waneno CPL i kit ma

¹ “Lok man kubbe ki cik ma kwero yubo cal ma tye i cik me aryo me cik apar ni: ‘Pe iyub cal apaya piri keni’ (Nia. 20:4, RSV). Lubanga pe mito ni cwece guyub calle, pien en dong ocweyo calle kikome: cal makwo, ma woto, ma loko. Ka imiito neno kit ma atye kwede, Lubanga tye ka waco ni, nen cwec na ma pire tek loyo: dano. Man tere ni ka dano tye kit ma myero obed kwede, jo mukene myero gubed ki kare me neno en ki neno gin mo pa Lubanga i kome: gin mo me mar pa Lubanga, kica pa Lubanga, ki ber pa Lubanga.” (Hoekema 1986: 67)

en tye kwede maber. Pi meno, “pe tye yo maber makato me neno cal pa Lubanga makato neno Yecu Kricito, gin ma waneno ki ma wawinyo i Kricito, en aye gin ma Lubanga oyubo pi dano” (Hoekema 1986: 22).

b. *CPL ma mako kit ma dano tye kwede*. I yoo mo CPL tye ki lok i kom "ngat ma wan wabedo" (ma en aye, kit ma wa tye kwede; kit ma wa tye kwede; kit ma wa tye kwede) macalo dano; i yoo mo kit ma wa tye kwede ki kit ma wa tye kwede nyutu kit ma Lubanga kikome tye kwede. **Acak 5:1-3; 9:6;** ki **Yak 3:9-10** nyutu ni dano weng pud gitye ki CPL kadi bed ni dano gupoto i bal; pi meno, tye dul mogo me CPL ma tye i dano weny ma calo dul kom wa. (Nen bene **Jabuli 8** ma, kadi bed ni pe tiyo ki lok ni “cal pa Lubanga,” loko i kom dano ma lubbe ki tam pa dano kit ma kiketo kwede i **Acakki 1.**) Jami ma rom ki kit ma Lubanga tye kwede nyo kit ma en tye kwede tye iye:

(1) Kit ma gi rom kwede. Lubanga tye mapol, ento tye acel (ma en aye, Trinititi); wan pol, ento acel:

(A) *Ki cweyo wa macalo lacoo ki dako*. Ma kato apoka poka i kin coo ki mon tye iye kany, pien ler tye coo ki mon, ento Baibul pe waco ni ki cweyo gi i CPL. I kare ma **Acak 1:27** waco ni Lubanga ocweyo dano i CPL, ki lacen omedo ni "laco ki dako en ocweyo gi," tyeng ni tye ka waco ni "dano pe obedo ngat ma tye kene ma tye ma opong i kome kene, ento en tye ngat ma mito bedo kacel ki jo mukene, ma pe tye ma opong labongo jo mukene" (Hoekema 1986: 76). Lok meno ki nyutu ka maleng i **Acakki 2** ma tito kit ma kicweyo kwede dako ki yub me nyom. Adaa, pol pa dano ma tye i kin dano ma nyutu Trinititi nen maber i nyom, ma laco ki dako, kadi bed ni gi tye ngat acel acel, "duko kom acel" (**Acak 2:24**).²

(B) *Medo ikom meno, ngat acel acel tye ki jami ma nen, kom (kom) ki jami ma pe nen, ma pe nen (cwiny); kadi bed kumeno, jo magi gi ribbe calo ngat acel, "gin ma rwate."* Lubanga onyutu man en kene kun doko dano i kom Yecu Kricito, ma en obedo dano ki Lubanga kikome. Pi meno, pe tye lok ada ni dul komwa tye ki bal nyo rac, kun dul komwa ma pe nen tye maleng —dano obedo note, dok man kinyuto ki lok ada ni, i kare ma tye ka bino, wabibedo ki polo manyen ki lobo manyen, dok pe wabibedo cwiny ma pe ki kom keken, ento wabibedo ki kom manyen bene.

(2) Kit ma rwom gi rom kwede. Lubanga aye lacwec dok tye ki twero i kom jami ducu; wan wa tye ki diro me cwec ki kimiyo botwa twero i kom cwec ki jami weny ma tye iye.

(3) Kit ma kero gi rom kwede. Lubanga tye ki tam, tye ki kit maber, tye ki miti, ki tye ki miti; wan wa tye ki tam, kit maber, miti, ki miti. Ma lubu lok man, "Cal pa Lubanga i kom dano miyo en ngeyo gin maber ki gin marac. Cik ma ki ngeyo onyo ku, onongo obedo cik me kwo ma nen maber, ma dano weny, i rwom ma pat pat, gu lubu ki gu kwero. Man aye dano onongo gi tye ki twero i kom gi." (Wells ki Zaspel 2002: 142) "Ngec ma mako gin maber ki gin marac" ni ki nyamo i **Rom 1:18-2:16**. Pi meno, Lubanga ongolo kop atir i kom dano, kadi wa ma cik pa Moses peya kimiyo, pi jami mogo calo woro me jami (**Acak 3:6**), woro me goba (**Acak 4:5**), nek (**Acak 4:8-11**), tim me buto (**Acak 6:1-7**), tam maraco (**Acak 6:5**), cayo lunyodo (**Acak 6:1-2**), awaka (**Acak 25-25**), awaka (**Acak 25-25**), awaka (**Acak 25-25**). **11:4-8**, ki woro cal apaya (**Rom 1:18-32**), pien dano onongo gingeyo maber loyo.

c. *CPL ma mako tic pa dano ki wiinye*. Kabedo mukene loko i kom CPL pe calo gin mo ma "cung" onyo ma bedo ma pe loko i kom dano weny kadi bed ni dano opoto i bal, ento i lok ma rwate ki gin ma watimo ki kit ma wa rwate kwede ki Lubanga ki dano mukene.

(1) **Rom 8:29, 2 Kor 3:18, Ep 4:22-24, ki Kol 3:9-10** gin weng gi loko i kom cal ni i yoo ma rwate ki kit mabeco. I dul lok magi CPL kubbe ki "komwa manyen" i Kricito. Man nyutu ni, i yo mo, CPL onongo ki balo pi bal, ki dong pe wa diyo cwinye maber. CPL tye ka dwoko cen i kin jo pa Lubanga ma nongo gi tye ka bino i bedo maber ki

² Hoekema ciko ni "gin ma ki waco ni, kadi bed kumeno, pe omyero ki gony ni ngat ma onyomme keken aye twero winyo gin ma nyutu bedo dano kikome. Nyom, me bedo ki gen, nyutu ki nyutu maber loyo yub pa dano mukene ma mako rwate ki rwate pa lacoo ki dako. Ento pe timo meno i yoo ma pat pat. Ki i kwo ma tye ka bino, ma dano gubi bedo maber, nyom pe obi bedo tye (Mat. 22:30)." (Hoekema 1986: 77)

Won kun wok ki bot Yecu Kricito, ki tye ka mede anyim ki lonyo gi pi bedo ki winy bot Lubanga ki bedo i te tic pa cwiny maleng i kwo gi. Ki lok adaa, yoo acel me neno lok me lonyo en tye ni en aye dwoko CPL i rwom ne weny i kom dano ma ki laro gi.

(2) Tyen lok acel ma oweko Kricito odoko dano pe obedo me tingo balwa keken, ento me bedo lanen pa kit ma myero wabed kwede. Kricito otimo gin ma Wonne mito ni en otim keken (**Jon 4:34; 5:17-20, 30; 6:38; 8:28-29; 12:49-50; 14:10, 24, 31**). Pi meno, mitiwa tye me doko “lokke me donyo i cal pa Wod pa [Lubanga]” (**Rom 8:29**), pien ka wawoto i yo pa Lubanga wanyuto kit pa Lubanga dok wanyuto berre.

(3) Ki dong tye gin mo ma nyutu ni CPL tye me agiki. **Luka 20:34-36, 1 Kor 15:49** ki **1 Jon 3:2** nyutu ni tye gin mo ma rii, ma tye i polo i CPL ma pe obi time maber nio ka wa oo i agiki me polo manyen ki lobo manyen. I ngeye, ki i kare meno keken, wabi bedo “calo En” (**1 Jon 3:2**), dok “calo lumalaika” (**Luka 20:36**), dok “gibibedo ki cal pa ngat ma tye i polo” (**1 Kor 15:49**). I kare meno pe dong wabibedo ki teko me bedo i cwinywa; kit wa obi bedo ma rwate ki kit pa Kricito.

5. Kit me tic pa CPL. Kit ma CPL tiyo kwede ki kit ma ki yubu kwede tye ma rwate: ngat moni twero neno kit ma ki yubu kwede ni tye pi tyen lok ni dano gubed ka tic maber, onyo ni gin ma watimo cung i kom anga ki ngo ma wan wabedo. Tye jami adek ma kwako kit me kwo ma rwate ki lok man:

a. Wat ki mar tye gin ma pire tek i CPL. Kit ma Lubanga tye kwede, ki kit ma en ocweyo kwede dano, nyutu ni wa tye ki kit ma Lubanga tye kwede. Lok ada kikome ni Lubanga obedo Trinita dok ni en “mar” (**1 Jon 4:8**) nyutu ni, macalo but kome kikome, dano weny ma i Trinita gitye i mar maber ki luwot gi. Medo i kom meno, tyen mukwongo ma Lubanga owaco ni gin moni “pe ber” obedo i kare ma en owaco “*pe ber pi dano me bedo kene*” (**Acak 2:18**). Lok ada ni nyutu jami ma lubo ni:

(1) CPL ni pe (keken) ki nyutu ki dano acel acel keken; ento, gin ma mite me nyutu CPL tye me dul—ki dano ma gi tye i wiinye ki luwot gi. Wat macok loyo i kin dano, ma ki gero i yub me cwec ki bene ki yubu me nyutu Kricito ki kanica, en aye nyom (**Acak 2:24; Ep 5:23-32**). Pi meno, nyom wa, tutwale, omyero onyut CPL.

(2) Pien Kricito aye lanyut maber pa CPL, “Ngo ma myero obed i kin cal pa Lubanga en aye . . . gin ma onongo tye i kin kwo pa Kricito: mar pi Lubanga ki mar pi dano. Ka tye ada ni Kricito nyutu Lubanga maber, ci cwiny cal pa Lubanga myero obed mar. Pien pe tye ngat mo ma ki maro kit ma Kricito omaro kwede” (Hoekema 1986: 22).

Adaa, omyero wamar dano mukene pien ki cweyo gi i CPL.

b. CPL ni kwero apokapoka me kaka. CPL tye ki lonyo madwong tutwal ma pe kitwero nyutu ne ki dano acel keken. Iyi ada, “[CPL] i kom ne weng ki twero neno ne i kom dano ducu,” ma nyutu ni “wa twero neno lonyo ma opong i cal pa Lubanga ka wa keto i tic tekwaro pa dano ki jami ma dano gu miyo i tekwaro ma pat pat” (Hoekema 1986: 99-100, *emph. i orig.*). Man twero bedo tyen lok acel mumiyo Kricito ogonyo dano “ki i kaka weny ki leb ki dano weny ki rok ducu” (**Yabo 5:9; nen bene Yabo 7:9-10**). Lok meno keken myero ogik tam ma calo apokapoka me del kom, ki kwero kaka nyo kaka. Lukricitayo me kaka ducu ki dul mukene myero gutam i komgi kekengi macalo Lukricitayo mukwongo, dok calo jo me kaka, lobo, wibye, lim nyo dul mukene me aryo. Tye lok ada ni “remo pek kato pii.” Ento, pi Lukricitayo remo pa Kricito omyero ki nen calo remo ma ribo wa kacel, ento pe remo pa jo me ot onyo kaka, pien, i adaa, remo pa dano weng tye makwar ki twero loko ne.

c. Kit ma wa tero kwede dano ki woro en aye kit ma wa tero kwede Lubanga. Kit ma wa tamo kwede ki teko wa, ki kit ma wa tamo kwede, kit mabeco, miti wa, ki miti wa, nyutu gin ma rii, ma cung matek i kom CPL; kadi bed kumeno, waromo tic ki jami eni weng maber. En aye tic marac ki jami eni pi bal ma nyutu rwenyo onyo balo cal meno. Ada, “dit ma dit pa bal pa dano tye i kit ma en pud tye calo ngat ma tye ki cal pa Lubanga. Gin ma weko bal bedo marac adada en aye ni dano tye ka cato mot mabeco ma kit meno” (Hoekema 1986: 85). Jami adek ma ki nongo ki i lok eni:

(1) “Gin mumiyo ki waco ni neko dano [i Acakki 9:6] ni obedo bal marac ma myero ki pwod ki to en aye ni laco ma ki neko ni obedo ngat ma onyutu cal pa Lubanga, onyutu Lubanga, obedo calo Lubanga, ki onyutu Lubanga. . . . Me gudu cal pa Lubanga obedo me gudu Lubanga kikome; me neko cal pa Lubanga obedo timo tim gero i kom Lubanga kikome” (Hoekema 1986: 16). Adaa, omyero wamar luwotwa calo wan kenwa pien wan weng kicweyo wa i cal pa Lubanga. Pi meno, kit ma watero kwede ngat mukene ma tye ki cal pa Lubanga nyuto kit ma waneno kwede, watero kwede, dok

watero Lubanga kikome calo gin ma pire tek (**Yak 3:9-10**; nen bene **Car 14:31**; **1 Jon 4:20**). Dok, man tye ada tutwalle i nyom (nen **1 Pet 3:7**).

(2) Pe tye dul mo ma loko i kom CPL ma nyutu apokapoka mo i kit ma myero water kwede jo ma pe Lukricitayo ka kiporo ki kit ma myero water kwede Lukricitayo. omyero water dano marom, pien gin weng gi tye ki CPL.

(3) Kadi wa dano ma gi timo bal mapol gi tero CPL. Pi meno, omyero pe wanenu dano calo dano ma rwom gi lapiny pi kit ma gi tye kwede onyo ngo ma gutimo—ki waromo lego CPL me miini gi gen ni tye yoo maber me kwo.

II. Coo ki mon gi rom

A. “Kit dano” kubbe ki kit ma tye kwede onyo bedo tye

Ka wa waco ni coo ki mon gi rom, nongo wa tye ka waco ni coo ki mon gi rom i kit ma gi tye kwede, onyo kit ma gi tye kwede. Ki lok adaa, man nyutu ni coo ki mon gi tye ki rwom marom; pe tye tim me buto ma “bedo calo dano,” onyo “ma rom ki Lubanga,” onyo “cok ki Lubanga.” Man tye kit meno kadi bed ni tye apoka poka me kom ki tic pa coo ki mon, ki kadi bed ni laco (Adam) kicweyo mukwongo (ki i apwa me ngom [**Acak 2:7**]) kun dako (Kawa) kicweyo me aryo (ki i lak Adam [**Acak 2:21-22**]). Pe tye gin mo kiken i kin lok ni onyo jami ma tye ka time ma gudo rom pa coo ki mon.

B. Kit ma coo ki mon gi rom kwede ki neno i ginacoya i yoo mapol

1. Kit ma dong kiloko kwede con (dul IC3, malo), **Acakki 1:26-27** waco ni Lubanga ocweyo “dano” (ma en aye, “dano”) ma tye iye laco ki dako; gin aryo ni gi tye ki CPL marom. Kit ma coo ki mon weng gi tye ki CPL marom, *ipso facto* gin rom i kit ma gi tye kwede.
2. I **Acak 1:28-29**, Mot pa Lubanga, “cikke me locce,” ki cam ma en miyo onongo kimiyo bot laco ki dako marom aroma.
3. I **Acak 2:18, 20**, Lubanga omoko tamme me cweyo lakony kore “mapore” pi Adam, pien lee onongo pe “myero.”
 - a. *Lok ma kigonyo ni “ma rwatte” (neged) te lokke ni “gin ma tye tungcel, gin ma rwatte.”* (Koehler kacel ki Baumgartner, 2001: “neged,” 1:666). Hoekema tito ni: “Nyig lok ni [‘porre bot laco-ni’] nyuto ni dako konyo laco, konyo laco, cobo mitine, bedo tek ka ma gorone tye iye, miye gorone dok cobo gin ma en mito. Pi meno laco pe twero bedo maber labongo dako. Man tye pi dako ki laco bene. Dako bene, pe tye maber labongo laco; laco konyo dako, cobo miti ne, cobo miti ne, tek kama en goro iye.” (Hoekema 1986: 77)
 - b. *Kit ma kicweyo kwede Kawa ki kom Adam kikome nyuto ni en rom ki Adam, pien en tye ki kom acel ki Adam.* Adam oniang man i kare ma owaco ni, “Man kombeddi cogo mua ki i cogona, ki ringo bene mua ki i riḡona ” (**Acak 2:23**).
4. Coo ki mon gipoto i bal marom (Rom 3:23), ki dong gi mito larre marom.
5. Coo ki mon gi laro gi marom i Kricito, ki gi laro gi marom i yoo acel (**Jon 3:16**; **Tic pa Lukwena 2:21**; **Rom 10:8-13**). Ada, i Kricito “pe tye laco nyo dako,” dok mon bene gitye “‘lutino’ pa Lubanga pi niyegi i Kricito Yecu” (**Gal 3:26-28**).
6. Coo ki mon gi nongo Cwiny Maleng ki mic pa Cwiny Maleng marom (**Tic pa Lukwena 2:16**).
7. Coo ki mon gubedo “lunywak” me kica me kwo ma pe tum. Gitye ki anyim acel me agiki (**Gal 3:29**; **1 Pet 3:7**).

III. Kadi bed ni gitye ki CPL marom, ki kit ma gitye kwede marom, coo ki mon gi nyutu apokapoka mapol

Apokapoka me buto i kin co ki mon tye ka nen ka maleng. Ento, jami mukene mapol ma pat pat ma mako kom, jami ma kelo two, ki jami ma mako wic nen calo ki gero i kom gin ma te lokke me bedo “laco” ki “dako.” Kit ma ki nywalo kwede ni gudo kom, tam, tam, ki kwo pa coo ki mon; gi gudo kit ma coo ki mon gineno kwede jami ki timo ne. Apokapoka ni kato kit ma awobe ki anyira gipwonyo kwede ki bedo kacel, ki i tic ma coo ki mon gipenyi ki tekwaro mogo me timo. Ki lok adaa, gwoko, bedo kacel, ki tekwaro pire tek tutwal—gi rwate ki, ki twero medo, apoka poka me kom. Medo ikom meno, pe coo weny twero bedo pat ki mon weny i yoo ma opore i rwom me poro acel acel—i pol kare, apokapoka i kin coo ki mon obedo apoka poka me wel dano onyo kit ma ki twero poro kwede calo “mon ki coo nywako jami ma rom aroma.” Ento, labol ma lubo ni nyutu yoo mogo ma pire tek ma poko kin coo ki mon. Jami eni omyero ki ket i tam pien gi gudo kit ma waneno kwede, waneno kwede, ki wiinye kwede i kin waa. Ngeyo jami eni twero timo jami aryo ma pire tek pi wan ki bedo waa: (1) Twero kelo niang matut ki pwoyo “dano ma pe rwate,” ki niang matut ki pwoyo ngo ma ki

waco i "CPL"—kit ma coo ki mon weng kelo "kwo" i kom ngo ma bedo dano ma lacoo ki dako pe twero cobo pire kene. (2) Twero medo rom pa wat i kin waa, medo ki nyom wa, kun konyowa me niang ka wa tye ka timo jami ma pi opore ki omyero wa lok kit waa. Louann Brizendine owaco ni: "Ka waniang ni kwowa tye ki adwogi i kom jami mukene, ma i kine tye iye jami ma miyo buto ki kit ma giwoto kwede, ci watwero gengone ki cweyo gin mo ma tye ka dorowa. Wic pe obedo gin mo ka pe obedo gin ma pwonyo dano ma tye ki diro. Pe tye gin mo ma ki yubu maber. Biology tye ki teko madwong ento pe gengo kwo wa. Watwero loko lok ada ni ki tic ki ryeko wa ki miti wa me kwero ki, ka mitte, me loko adwogi pa gin ma miyo buto i kom kit ma wic tiyo kwede, kit ma wakwo kwede, lok adaa, diro me yubu jami—ki anyim." (Brizendine 2006: 6-7)

A. Apokapoka me kom

1. Bor pa coo tye 1.77m kun mon tye 12cm ma tidi (labongo kit ma ki waco kwede, dul 1-4 i dul man oa ki Archbold n.d.).
2. Pim pa butu pa mon tye 1.00m kun butu pa coo tye 8cm matidi loyo.
3. Lacoo ma i kin piny pek ne tye kilo 78 ma pek pa dako kilo 13.
4. Mon gi tye ki pii manok i kom gi (52% pi dako ma rwate ki tyeng. 61% pi lacoo ma rwate). Man tere ni kom laco obi dwoko kongo ni piny ma loyo kom dako, kadi bed ni dano aryo ni pek gi rom.
5. Coo pol kare gi tye ki teko me kom ma malo, gi dongo ringo kom mayot, gi tye ki del kom ma pek, gi nongo ret manok ki gi tye ki rwom ma piny me ngeyo awano i kom dul kom gi. Coo ki yubu gi pi lweny ki tic ki teko. Dul kom gi ber me bolo jami. Wic pa laco pol kare bedo pek ki tek loyo pa dako (Conner n.d.)
6. Pacen 5-7 pa mon keken aye gitye ki teko ma rom ki pa coo. Coo tye ki hemoglobin madwong ki moo kom ma lapiny, ma miyo coo ma "kom gi yot" bedo ki teko i kom mon ma kom gi yot i tuku weny ma pat ki kwang mabor (Man ki lok me abiro me dul man oa ki Rhoads 2004: 144-45, 221-22).
7. Del kom pa mon winyo maber ka kigudo kome loyo pa coo; mon gi twero winyo dwan ma malo ki dwan ma pat pat ki dwan ma pat pat i dwan dano, gi winyo ngwec ma nok ki gi ngeyo gin ma gi winyo maber, ki gi niang ki po i kom kala maber loyo coo (nen bene Brizendine 2006: 17). Kit ma mon winyo kwede i kom ngwec ma rwate ki alokaloka ma bino i adam pa mon ma lubu kare me dwe pa mon (Brizendine 2006: 86-87).

B. Apokapoka me yot kom

1. Mon tye ki 78% ma malo me doko dano ma pe gineno (Lok 1-6 i dul man oa ki Archbold n.d.).
2. Coo tye ki kare ma romo 2.7 me bedo i peko me gudu.
3. Coo tye ki kare me too ki two ma aa ki i mato taa tyen 4.
4. Mon pol kare gi nongo two ma mako wic tyen adek ka kiporo ki coo.
5. Kadi bed ni coo pol kare gi nongo two cwiny, mon pol kare gi too i nge mwaka acel me two cwiny.
6. Coo pol kare gi neko kom gi tyen adek loyo mon.
7. Mon ma mato taa gi tye ki 20 onyo 70% me nongo two jonyo ma loyo coo ma mato taa marom (Lok 7-12 i dul man oa ki bot Canadian n.d.).
8. Yat acel twero kelo adwogi ma pat pat ki adwogi marac ma pat pat i kom mon ki coo (kadi wa yat ma pol ma calo antihistamines ki antibiotics), ki yadi mogo me kweyo arem, ma ki ngeyo ni kappa-opiates, tiyo maber tutwal me juku arem i kom mon ma loyo coo.
9. Mon gi tye ki teko me kom ma gwoko kom gi ki i two, ento gi twero nongo two ma kom gi lweny i kom gi (two ma kom gi lweny i kom dul kom gi) calo *rheumatoid arthritis, lupus, scleroderma ki multiple sclerosis*.
10. Inge kare me juku mon gi rweny cogo madwong loyo coo, ma en aye gin mumiyo 80% pa dano ma tye ki two ma mako cogo obedo mon.
11. Lworo pol pa mon tyen angwen loyo coo, ki cwe cwiny pol pa mon tyen 2-3 ma loyo coo, i kare ma mon tye ka nywalo lutino, pien obwo pa mon tiyo ki gin ma ki lwongo ni serotonin manok ki estrogen madwong (nen bene Brizendine 2006: 2-3, 53, 132-33). Medo ikom meno, ma romo 10% pa mon gi nongo peko me cwe cwiny i nge nyodo i mwaka acel inge nyodo (Ibid.: 181-83).
12. I kare me butu ma pe ki gwoko ki ngat ma tye ki two, mon tye ki kero me nongo two ma kobo ki i buto (two ma kobo i yoo me butu) tyen 2 loyo coo ki tyen 10 me nongo kwidi two jonyo. Adwogi pa two ma kobo i kom dano i yoo me butu bene dwong twatwal bot mon loyo coo—mon pol kare gi nongo two kanca me nywal ki peko me nywal (Rhoads 2004: 108).

C. Apokapoka ma mako wic ki jami ma mako wic

1. Adam wic pa coo dit loyo pa mon ki 9% (i nge yubu dit pa kom), ento adam wic pa coo ki mon weng

tye ki wel cell me adam marom (pa mon ki keto gii matek) (Brizendine 2006: 1). Mon tye ki 11% me neurons, ki cell me wic ma romo tyen angwen (neurons) ma kubbe tung acuc ki tung lacuc me wic gi, loyo coo. Pi meno, adam wic pa dako nen calo tye "ma rwate," ki adam wic pa lacoo nen calo tye ki dul mapol. Coo gi jenge oyotoyot ki matek i kom adam gi me lacuc me cobo peko acel acel i kare acel acel. Mon gi tye ki kare maber me donyo i dul kom gi weng ki dong gi tiyo ki wic gi ma lacuc; gi twero keto cwiny gi i kom peko mapol i kare acel ki pol kare gi maro cobo peko ni ki timo jami mapol i kare acel. Positron emission tomography (PET) nyutu ni mon nen calo tiyo ki neurons mapol pi tic weny ma ki temo. Yo pa dako nen maber pi tic mapol me lok ki pi cango two ma mako wic, pa laco pi tic me kabedo (Conner n.d.; Rhoads 2004: 27-28; Brizendine 2006: 4-5).

2. Kabedo ma pire tek pi dongo cwiny ki poyo wic-hippocampus-tye dit i wic pa mon. Medo ikom meno, tye rwate madit atika i kin dul ma mako cwiny pa mon ma loyo pa coo. Mon tiyo ki dul mapol me wic gi me tic ki tam ma loyo coo, ki gi tye ki "poyo wic" madwong. Pi meno, pol kare mon gi twero "kwano" dano maber—wanggi, dwan, lanyut me cwiny ki jami ma pat pat-ma loyo coo, labongo akemo ki lworu, ma coo gi tiyo maber calo mon (Brizendine 2006: 4-5, 117-34; Rhoads 2004: 262).

3. Medo ikom meno, dul mogo me wic gi dit i kom mon loyo pa coo, ki i kin gii mon gi maro lok madwong (i kin anyera tyen 2-3 ma kato), gi loko oyotoyot, ki gi winyo lok madwong loyo coo (Brizendine 2006: 28-30, 36, kcael ki 125-31).

4. Cwiny pa latin ma tye i ic cako nen calo dako, ento i cabit me 8 rwom me testosterone madwong ocakke i adam pa awobe ma neko cell mogo i kabedo me lok ki dongo cell mukene i kabedo me butu ki lweny (Ibid.: 14). Coo ginongo rwom me testosterone ma malo mukene ka gu oo mwaka 9-15 (Ibid.: 91). Coo pol kare gi tye ki testosterone ma kato mon tyen apar. Kit ma testosterone tye kwede malo nen calo medo kit pa coo (me labolle, tek cwiny, loyo dano, pyem, kero me tic ki jami ki kabedo) ki dwoko piny kit ki kit pa mon (me labolle, miti i kom lutino, gwoko ot, dole) (i kin coo ki mon). Kit ma testosterone tye kwede i kare me nywal pire tek loyo kit ma dano madit tye kwede me tito gin ma dano maro i anyim ki kit ma gikwo kwede (Rhoads 2004: 28-34, 49, 57-59, 153-54, 172). Rhoads waco ni: "Ka co ki mon giwoto ki mwaka, apokapoka ma tye i kin co ki mon bene dwoko piny. Kwano lok ma mako kwo pa dano nyutu ni kwaro gi kica ki gi maro dano loyo wego, ki ni lunyodo gibedo agonya ka gi dongo. Lutim kwed ma gi yenyo gin ma kelo two gi tamo ni rwate man twero bedo ni ki gonyo ni coo gi rwenyo testosterone pi kare malac, kun mon gi rwenyo estrogen oyotoyot loyo kit ma gi rwenyo kwede kwir ma dongo kom coo." (Ibid.: 49) Medo ikom meno, ka coo gi lworu onyo gi rwenyo rwom me testosterone gi dwoko piny; ka gunongo adwogi maber, coo ginongo rwom me dongo pa testosterone ma yomo cwiny; mon pe nen calo gi nongo yomcwiny me testosterone ka gi loyo onyo gi cobo jami mogo.

5. Ka obwono pa coo ki lwoko ki testosterone i ic, anyera ma mwaka gi tye 18 gi kato ki i gin ma ki lwongo ni "kare me dongo pa latin," ma rii pi mwaka aryo, ma iye ic gi cako yubu estrogen madwong ma "gwoko obwono pa latin anyaka." Man weko dongo pa ic ki wic pi yub me nywal, ento bene medo rwom me tic pa wic pa mon ki kabedo me neno, lok, winyo, ki gwoko, ki jingo miti me moko wat i kin dano ma cung i kom lok ki moko tam. I ngeye, cake i kare me dwe me mon nio wa i agiki me remo, mon gi nongo peko me hormone (estrogen ki progesterone) ma gudo kit ma wic gi tiyo kwede, ki weko tam pa mon ki kit ma gi winyo kwede. Ic medo loko tam pa mon ki kit ma gi tiyo kwede. Iyonge kare me juku nyodo otum, jami eni ma mako jami ma mako kom dano, cwiny pa mon bedo maber, ento pe bedo matek, ki mon bedo ma pe gi gamo jami ma mako cwiny gi (Brizendine 2006: 19-22, 32-35, 97-116, 135-52).

D. Kit pa dano ki kit ma dano tamo kwede

1. Miti i kom, ki kit ma ki neno kwede, tim me buto pat pat i kin coo ki mon, ki bedo maber ka wa dongo. Kabedo ma mako tim me buto i adam wic pa coo tye 2-2½ ma dit loyo kabedo ma rwate i adam wic pa mon (Brizendine 2006: 5, 91). Kwed mo acel onyuto ni co makato tyen abiro ka kiporo ki mon guwaco ni giwinyo miti me buto makato tyen acel i nino acel acel, dok mon makato tyen angwen makato co guwaco ni "pe." I kin coo gi waco ni gi tamo i kom buto tyen adek onyo abic i nino acel acel; mon gi waco tyen mapol i cabit acel acel onyo dwe acel acel. I kin mwaka 20-30, coo gi tamo i kom butu tyen mapol i dakika acel, kun mon gi tamo i kom butu tyen acel i nino acel, onyo tyen adek onyo angwen i nino acel i kare ma gi twero nywalo lutino (Ibid.: 91). Pi coo makato pi mon, buto maber ki kare ki kare kubbe ki yomcwiny i nyom. I nyom ki woko, mon gi waco ni gi donyo i tim me buto me poko cwiny ki mar; coo gi miyo tyen lok ma mako kom, ma calo gin ma mite, miti me buto, ki gonyo gi. I yo acel-lu, coo ma gi timo abor pol kare gi timo ne pi tyen lok me buto ma pat pat ki miti, ento mon pol kare gi timo ne pi bedo ki wat macok ki coggi. Ka ki kwero tim me butu, coo pol kare gi doko goro

ki akemo makato mon (labongo kit ma ki waco kwede, lok 1-3 i dul man oa ki Rhoads 2004: 26, 48-66, 121, 152-53, 173, 252).

2. Rwom me kwir ma dongo kom coo nen i kit ma coo nen kwede; kit meno bene tye ada i kom rwom me estrogen i kom mon. rwom me estrogen rwate ki kero me nywal ki leng. Jami kom dano magi gikubbe ki tam pa coo ki mon i kom kit ma coo ki mon nen kwede.³ Coo pol kare gi tamo ni mon leng loyo ka rwom me estrogen gi tye malo (mwaka 20-40); mon ma otii ma nen calo mwaka gi tidi loyo mwaka gi tye ki rwom me estrogen ma kato pa dano mukene. Ki adaa, kwan ma ki lwongo ni magnetic resonance imaging (MRI) nyutu ni ber pa mon gudo wic pa laco i rwom ma lamal, ma rom ki gin ma laco ma kec neko ne ki i cam onyo ngat ma tye ki miti i kom gin mo. Coo gi miyo rwom ma malo i kom kit ma ngat ma gi mito nyome kwede nen kwede ma loyo mon ma gi keto i kom kit ma ngat ma gi mito bedo kwede laco ni leng kwede. Coo maro mon ma mwaka gi tiino loyo gi, ki del kom maleng, yer wic maleng, doga ma opong, ki kom ma tye ki 1/3 matidi loyo bute. Mon, i kom cing mukene, gi maro coo matek ma bor loyo gi manok, mwaka manok loyo gi, ki kom ma rwate; gi paro pi jami ma ngat ma gi maro gi tye kwede, teko, ki rwom gi makato coo. Gin ma coo ki mon maro nen calo tye i kin dano weny, labongo paro pi rangi del kom (Ibid.: 56; Brizendine 2006: 61-63, 85-86).

3. Mon gi keto cwiny gi i kom tuku, guvu, ki tek cwiny pa ngat ma gi maro, kun coo pol kare pe gi maro mon ma loyo gi, ki gi nongo ni pyem ki yenyio loc pa dako pe nen maber (Rhoads 2004: 152-53, 173).

4. Coo pol kare gibedo ki cwiny matek, pe gi loko tam gi, ki gi miito "kabedo" madwong loyo mon; dul pa coo pol kare gi bedo ki miti i kom jami acel, ento awobe gi maro jami, ki dano manok. Ki tung cing kany, cake i kare ma pud gitino anyira gi keto cwiny gi i kom bedo ki wat macok ki, tutwale, larem maber loyo.⁴ Pi meno, woro pa coo i kom gi kengi pol kare aa ki i kero gi me gwoko bedo agonya ki bot dano mukene, kun pa mon aa ki i kero gi me gwoko wat macok ki jo mukene (Brizendine 2006: 41).

5. Lok ma malo ni nyutu apokapoka ma nen i kin coo ki mon ma ki neno i Acakki 2-3, ma peya ki i nge "poto" pa dano. Co nen calo gitye ki wat maber ki "tic" ki rwom me tic ma loyo mon.⁵ I **Acak 2:15** Lubanga okwanyo "dano-nu, okete i poto me Eden, wek opur iye, ogwok bene." Laco-ni bene kimiyo tic me keto nying lee-ni (**Acak 2:19-20**). Medo i kom meno, macalo adwogi me bal pa Adam, pwod pa Lubanga ma lubbe ki en onongo obedo me ceno lobo, ma man oweko tic pa dano odoko tek dok odoko tek (**Acak 3:17-19**). Ki tungcel, kicweyo dako kikome me bedo "lakony" pa laco (**Acak 2:18-22**); ma nyutu ni "wat" ma tye i kin mon. Kit me bedo i kin dano ni nen maber i kero pa mon me nywalo latin ki gwoko lutino. Pi meno, bal pa Kawa bene okelo pwod ma ki keto i kom kit pa dako: deno can madit ka kiporo ki kare me nywal ki alokaloka i wat ki cware (**Acak 3:16**).⁶

E. Apokapoka me kit pa dano

1. Dul madit me kwedo lok onyutu ni coo gi maro pyem ki mon gi maro tic kacel; ki lok adaa, coo pi gi maro pyem keken ento bene gi timo maber ka gin moni nen calo tye ka pyem. Kit man bene nen i apoka poka i kit me yom cwiny ma ki maro—mon maro nyero ki jo mukene, ki tiyo ki yom cwiny me miyo jo mukene gi winyo maber; coo gi maro lok ki lok me buru, lok me yom cwiny, ki lok me bwola (Lok 1-4 i dul man oa ki bot Rhoads 2004: 134-36, 140-43, 156, 171-72, 193, 198, 204, ki 219-21).

2. Coo i kom gi pol kare gibedo ki cwiny me apokapoka, gi ye jami ma twero kelo peko, ki gi timo jami ma pi opore loyo mon. Nen calo tye gin mo ma mako kwo pa dano, ma kubbe ki nongo lacoo i kom testosterone i ic, kacel ki dwoko piny wel serotonin i kom coo ka kiporo ki mon, ki apokapoka i kit ma wic pa coo ki pa mon tye kwede. Ki tung cing kany, mon pol kare gi mwol ki kuc loyo coo pi apoka

³ Rhoads omedo ni, kadi bed ni wang laco twero nen calo pa coo, pa dako pe twero nen calo pa dako (Rhoads 2004: 57). I kom lok meno, kadi bed ni tye, ada, rwom me testosterone ma pat pat i kom coo, nen calo tye "kit" pa laco acel ma, rwom me testosterone ma pat pat i kom mon nen calo kelo "kit mon aryo" (ma en aye, jo ma "gibedo" mon ki jo ma "giromo rwate ki kit pa coo") (Ibid.: 29-32).

⁴ Brizendine owaco ni ribbe pa oxytocin ki dopamine gi yubu gin ma kelo miti me bedo ki wat macok ki dwoko piny par. Oxytocin ki dopamine weng ki yubu ki ovarian estrogen i acaki me dongo, ki pi kare me kwo pa dako me nywal. Man tere ni anyera ma mwaka gi tye apar wie aryo ginongo yomcwiny madwong ki i bedo kacel ki bedo kacel ma loyo kit ma onongo gi nongo kwede ma peya gu dongo—"en tye kit dopamine acel ma jo ma mato kongo ma ki lwongo ni coke onyo oteka ma mon ginongo ka gi tiyo ki yadi ma mero dano" (Brizendine 2006: 37-38).

⁵ Apokapoka ma tye i kin coo ki mon malube ki tic onyo jami mukene nen calo pe obedo lok ma mako ryeko (coo ki mon weng gitye ki ryeko ma rom), kero, onyo diro—ento obedo kit ma gi tamo kwede onyo kit ma gi ngeyo kwede; apoka poka i kom jami ma miyo kom dano nen calo tye ka kelo apokapoka eni (Brizendine 2006: 7-8).

⁶ Jami ma ki ngeyo ni ki neno gi i lok ma mako nyom ma pat pat: mon poko nyom ki co pi tic matek ma oromo i tic ma rwate; coo pe gi poko nyom gi ki mon pi tyen lok meno. Ki tungcel, co gipoko kin mon pien pe gitimo tic me ot muromo; mon pe poko kin coo pi tyen lok meno. (Rhoads 2004: 61). Nen dul me VC1, piny kany.

poka pa jami ma miyo kom gi bedo maber (rwom ma malo pa serotonin, oxytocin, ki estrogen ka kiporo ki coo).

3. Cake i kare ma pud gitino nio wa i kare ma gitii mon gibedo ki miti i kom lutino matino loyo coo, ki gibedo ki cwiny me kica, ki cwiny me mwolo, ki gwoko lutino ma loyo coo. Mon nen calo gi tye maber i gwoko lutino ma loyo coo. Nen calo tye gin mo ma mako jami makwo pi man. "Gin ma piire tek loyo ma gwoko kom en aye kwir ma konyo ki wot pa kwena i kom dano. I kom coo ki mon, kwir man miyo bedo kacel ki bedo ma wic opye mot. I kom coo ki gonyo ne madwong i kare me butu. I kom mon, kwir man ki gonyo i wel madwong i kare me nyodo ki miyo cak." (Rhoads 2004: 198) Mon ki lunyodo gi maro lutino matino loyo coo ki wego. Kwan onyutu ni mon ma gi tye ki lunyodo gi ber loyo coo ki wego i kwano lok ma mako kom, ngeyo kit ma lutino gi winyo kwede, kwano wang lutino, ki poko kin koko ki koko pa lutino; lutino nen calo gi maro dwan meggi gi.

4. Apokapoka ma malo ni twero bedo i nge lok me "lweny-onyo-ngwec" ma bino i kare me peko madit i kom coo; ki tung cing kany, kwan ma kitimo nyutu ni mon gi gamo peko madit kun gi tiyo ki yoo me "bedo ki lurem", ma ka "lweny-onyo-ringo". Gwoko dano kwako temo gwoko kwoni ki lutinone ki i kom jami maraco; bedo larem medo gin ma gwoko dano bot dul ma miiyo kony bot ngat acel acel ka dako ni pe twero gwoko kome onyo lutino ne (nen bene Brizendine 2006: 41-42). Pi meno, mon pol kare gi tiyo ki kony pa lwak i kare me peko ma loyo coo. Coos gi maro ribe i dul pi tyen lok me lweny, mon pi tyen lok me gwoke.

5. Coo ki mon gi maro timo ki gamo peko me cwiny ma pat pat. Coos ki mon weng gi winyo maber me bedo cok ki dano ma cwiny gi yom, ento mon keken aye gi waco ni gi winyo maber me bedo cok ki ngat ma cwiny gi cwer. Coos gi tye ki ngec me kwero lok ki dano mukene ka gin kikom gi tye ka kato ki i kare ma tek (Lok 5-6 me dul man oa ki bot Brizendine 2006: 28-30, 36, 125-31).

6. Kadi bed ni coo ki mon gi waco ni gi winyo akemo marom, gin gi tiyo ki akemo gi i yoo ma pat pat. Coos, tutwale coo matino ma tye ki rwom me kwir dongo kom coo ma malo, gi gamo akemo oyot, ki nyutu akemo matek. Mon pol kare gi bedo ki lagam ma pe rwate i kom akemo; kit ma gi nyutu kwede akemo ki nyutu akemo bedo ma nen ma pe nen kadi bed ni tye adaa.⁷

F. Kwano lok kom lutino

1. Mon ma mwaka gi tye nino acel gi winyo dwan dano ma tye i peko ka kiporo ki coo ma mwaka gi tye nino acel. Anyira ma mwaka gi tye adek gi bedo ka neno wang dano madit ma ling pi kare ma romo tyen aryo loyo awobe. Anyera gubi nen mabor ka ngat madit ni loko; pe kelo alokaloka mo ki bot awobe. Anyira ma mwaka gi tye cabit acel gitwero poko kin koko pa latin matidi ki koko mukene, ento awobe pol kare pe gitwero. Anyira ma mwaka gi tye angwen romo poko cal pa jo ma gi ngeyo ki pa jo ma pe gi ngeyo; awobe pol kare pe gitwero. Ki tung cing kany, awobe me dwe abic gi maro loyo anyira i kom jami ma ki yubu ki jami adek ki i kom mac ma lyel; gi nyero ki lok i kom gi calo gin ma kwo, ma anyera pe timo ne pol kare (Lok 1-4 i dul man oa ki bot Rhoads 2004: 5, 23, 25, 145, 154; nen bene Brizendine 2006: 15-18).

2. Lutino ma mwaka gi acel romo poko, ki maro neno, lutino ma gi rom ki meggi, kede ka latin anyaka ni ki nyutu i bongo macol kun goyo bul ki awobi ni i bongo ma tye ka mako buru.

3. Anyera ma mwaka gi tye i kin dwe apar wiye aryo ki pyera aryo nyutu cwiny me kica ki kit me kweyo cwiny loyo awobe ma mwaka gi rom. I mwaka aryo awobe gi ngweco pol kare ki, ka gineno buk ma tye ki cal ma tye ki dano ma tye i motoka, awobe gi keto cwiny gi i kom motoka kun anyira gi keto cwiny gi i kom dano ma tye iye.

4. Awobe gi tek loyo anyera i dwe apar wiye adek me mwaka gi; apokapoka i kin coo ki mon i lok me lweny nen i mwaka aryo, ma tye ma pwod anyira ki awobe peya gu ngeyo kit ma rwate ki coo ki mon ma loyo mukene ni. Rhoads medo ni, "Ka bedo kacel ki dano oloko i kom apokapoka ma tye i kin coo

⁷ I lok ma mako anyera ma pwod gu dongo, Bizendine owaco ni kit ma anyera gi timo kwede jami marac ka kiporo ki pa awobe, kun i kare acel en tye ka miyo caden i kom kit pa dano ma opoto piny (anyira matino ma mwol bene tye iye): "Anyira matino pol kare pe nyutu apokapoka kun gi tiyo ki tuku ma ki lwongo ni rough-and-tumble play, wrestling, ki kit ma awobe tiyo kwede. Anyera romo bedo ki, i kin piny, diro me bedo ki dano, kica, ki ryeko me cwiny maber loyo awobe-ento pi iwek gi bwol. Man dong nyutu ni wic pa anyera pe ki yubu me tic ki teko gi me nongo gin ma gi miito, ki gi twero loko doko lutim aryanyi me cobo miti gi. Yub angu ma kit ma adam pa latin anyaka ni owaco kwede? Me yubu wiinye, me yubu dul dano, ki me yubu ki yubu lobo pa anyaka wek en obed i dyere. Kany aye kama teko pa adam wic pa dako tuku iye—en gwoko gin ma pire tek bote, ma kare weny, labongo gengo, bedo i mar. Ento tim gero twero diyo dano mukene, ki meno twero balo yub pa adam wic pa dako. Pi meno anyaka mo woto i kin neno ni en tye i kin jami ma en maro ki keto kwo ne i peko." (Brizendine 2006: 28-29)

ki mon, ngat moni twero tamo ni coo gubi bedo ki cwiny me gero ka gi tye ka dongo, pien coo ki mon gubi bedo ka rwate ki kit ma gi tiimo kwede i kare ma okato. Ento adaa, gin ma rwate ki time: apoka poka i kin coo ki mon dwoko piny ki mwaka” (Rhoads 2004: 145).

G. Jami ma mako dano weny ki kwan ma mako tekwaro ma pat pat

1. “I kin jami ma dano maro ma nonge i kin dano weny ma ki ngeyo tye apoka poka ma tye i kin coo ki mon, poko tic ma lubu rangi del kom, gwoko lutino pa mon, tim gero pa coo, ki loc pa coo i kom lwak” (Rhoads 2004: 17-18; Lok 1-6 i dul man oa ki bot Rhoads 2004: 17-18, 26, 151-52, 155, 169, 195, 203).
2. “Loc pa mon—kabedo ma mon tye ki twero madwong ikom loc lobo, lok kom cente ki kwo pa dano ma loyo coo—pe tye; ki adaa, pe tye gin mo ma nyutu ni gubedo tye. Kadi wa dul pa mon, ma rwom me bedo pa mon ki moko ki rwom pa mon, nok” (Ibid.: 151).
3. I yo mukene, kwan mo acel ma kitimo i kom 186 pa lwak onongo ni lunyodo aye gubedo lugwok lutino matino (ma mwakagi tye aryo ki piny) i pacen 90 pa lobe magi; coo i wilobo gi gwoko latin manok i kare ma latin pud tidi, ki i wilobo lung lunyodo gi tiyo kare malac pi lutino ki lutino ma mwaka gi tye apar keken, ento bene ki lutino ma mwaka gi tye apar, ma loyo lunyodo. “I wilobo weny, anyera nyutu miti madwong i kom lutino ki ki maro gi me bedo lugwok lutino. Kibbutzim me Israel ki US communes pe gunongo adwogi maber i kwanyo tim me buto ma kit meno, kadi bed ni pol gi guketo timo meno calo gin ma pire tek loyo botgi” (Ibid.: 26). Medo i kom meno, “i tekwaro ducu ma kipwonyo, anyira gimaro dole ki tuko me gwoko lutino makato awobe. Lutino awobe me mwaka angwen gipenyio me gwoko cawa pa latin labongo timo gin mo, kun anyira me mwaka angwen gi maro gwoko ne ki mit kom.” (Ibid.: 195)
4. Jami mogo ma mako tuku pa coo, ma calo lweny me loyo, lweny, ki tuku ma tek, nen calo tye i kin dano ma pat pat onyo cok cok. Anyera ma mwaka gi tye i gang kwan gi temo me juku lok, kun awobe ma mwaka gi tye i gang kwan gi maro (nen bene Brizendine 2006: 24, 40).
5. Apokapoka i kit pa dano calo bedo agonya ki bedo larem pol kare bedo i kin mwaka, rwom me kwan, ki lobe. Jami mapol ma rom tye i kin tekwaro. Coe pe gi nen calo “coo,” ki mon bene pe “mon,” i tekwaro ka kiporo ki lobe ma rwate ki dano.
6. “I kare ma coo ki mon i tekwaro abicel ki penyo gi kit dano ango ma gi maro bedo, mon gutiyo ki lok ma nyutu mar, kica ki miiyo jami, kun coo gutiyo ki lok me *tek cwiny, loyo, ki pyem*” (Rhoads 2004: 152).

IV. Adwogi pa apokapoka ma tye i kin coo ki mon i kin dano

Apokapoka ma malo ni i kin coo ki mon nyute i yoo ma pat pat ma coo ki mon gi tiyo kwede ki bedo i mar. Bedo ki ngec i kom jami magi twero konyowa me niang maber ki dok me bedo ki wat maber ki luotwa, dok konyowa me juko temme me keto en i kitwa. Apokapoka ma tye i kin coo ki mon twero, me ada, kelo apokapoka i kin jo ma gitye i mar, ento ngeyo ka ma apokapoka magi oa ki iye twero konyowa me cobo apokapoka ka obino. Gin ma lubo ni tye jami ma pire tek ma twero kelo apokapoka i kin dano:

A. Peko ma bino pi apokapoka ma tye i kin coo ki mon

1. Koko ma pol pa coo gi bedo kwede i kom mon: mon kare weny gi tye ka temo loko gi; koko ma pol pa mon gi bedo kwede i kom coo: coo pe gi winyo lok.
2. Coo kare weny gi tamo ni mon mito tam ki cobo peko, ni en aye yoo maber me bedo ki kony ki nyutu mar; mon pol kare gi miito ki kica ki ngat mo ma winyo lok gi ki cwinye ducu. Ento, ka dako tye ka temo loko, onyo yubu, onyo yubu, onyo miyo tam bot laco, coo gi winyo ni en pe tye ki ngec, onyo pe ngeyo kit me timo gin mo, onyo ni en pe twero timo gin mo ki kom gi.
3. Coo pol kare gi temo loko kit ma dako winyo kwede ka en tye ki akemo kun gi miiyo yoo me cobo peko ne, ma en gonyo ni calo kwero ki balo kit ma en winyo kwede. Mon pol kare gi temo loko kit pa coo kun gi miiyo tam ma pe ki penyo gi ki lok ma mako gi ki doko “komiti ma yubu gang.”

B. Ngec i kom apokapoka ma tye i kin coo ki mon me cobo peko

1. Ka mon cwiny gi cwer, eni pe obedo kare me miiyo kony, kadi bed ni twero bedo ber i kare me anyim ma en dong okwe cwinye. Laco maro tam ki lok me buru ka ki penyo pire. Coe mito timo alokaloka ka gi winyo calo ki tye ka lok kwed gi macalo yoo me cobo peko mo ma ka bedo calo peko kikome.
2. Coo tye ki miti madit pi rwom ki bedo agonya (keto cwiny i kom bedo pat pat ki ma pat pat). Mon tye ki miti pi bedo cok ki wiinye (keto cwiny i kom bedo cok ki rom).
3. Mon omyero gu nong gwok, niang, woro, woro, moko tam, ki cuko cwiny. Coe omyero gu nong gen,

yer, pwoc, woro, yer, ki cuko cwiny.

4. Mon gi bedo ki miti ka gi winyo calo gi pire tek onyo gi maro gi. Co gi bedo ki miti ka gi winyo ni gi miito gi. Lworo madit pa laco tye ni en pe ber ma oromo onyo pe tye ki ngec ma oromo, kadi bed ni en pe twero nyutu lok man (Relationship n.d.).

5. Brizendine otum ki neno ne ki i ot yat ne (peko ma mako wic): “Kit ma coo ki mon gi dongo kwede i mwaka ma i kine ki mwaka ma dit, ginongo ngec me kwo, ki gi winyo maber, pol kare gi bedo agonya me nyutu kit ma gi winyo kwede, medo ki ma—pi co tutwal—ma gubedo ka juku pi kare malac. Ento pe tye yoo mo ma twero weko lok ada ni mon tye ki kit ma gi winyo kwede, jami ma tye adaa, kit ma gi gamo kwede, ki kit ma gi poyo kwede wic ma pat pat ki pa coo, ki apoka poka eni—ma lubu kit ma wic tiyo kwede—tye i kin jami mapol ma pe ki niang maber. Evan ki Jane gubino ka neno kwo pa ngat acel acel. I kare ma en ocako koko oyotoyot, en otemo me niang ka en onongo tye ka winyo marac i yo mo. I kare ma dako ni ool ki pi mito butu, en olwenyo ki miti ne ki oye lok ma en owaco. I kare ma en odoko ladiro ki maro bedo ki jami, en oniang ni en onongo pe tye ka keto cwinye i kom tim me buto.” (Brizendine 2006: 133-34)

V. Nyom i lok ma mako apokapoka i kin coo ki mon

Ki neno apoka poka ma malo ni i kin coo ki mon, pe obedo me ur ni Lubanga oketo nyom i yub me cwec (**Acak 2:24**). nyom ma ki moko ma lubu kit ma Baibul tito kwede (**Ep 5:21-33; Kol 3:18-19; 1 Pet 3:1-12**) obedo gin maber loyo ma coo ki mon romo konyo ngat acel acel ki nongo yomcwiny ki yengo.

A. *Nyom kikome ma miyo dano bedo ki yomcwiny, yot kom, ki cente madwong.*

Kwed mapol nyutu ni nyom kikome miyo dano bedo ki yomcwiny, yot kom, ki cente madwong (Waite kacel ki Gallagher 2000: passim; Morse 2001: 83-158; Thomas kacel ki Sawhill 2005: 57-74; Rector, Fagan, kacel ki Johnson 2004: passim; Stanton 1996: passim) Nock tito jami mogo ma kinongo ki i kwed, kit man: “Jo ma gunyomme pol kare komgi yot, gikwo pi kare malac, ginongo cente madwong, gibedo ki tam maber dok gibedo ki kwo me buto maber, dok cwinygi yom ka iporo ki jo ma pe gunyomme. Medo ikom meno, jo ma onyomme gi tye ki wel dano ma neko kom gi, can ma neko dano, two ma mako kom gi, mato kongo, ki cwe cwiny ma nok loyo jo mukene. Apokapoka mogo twero bedo tye i kom dit pa adwogi ma kit meno, ento pol kare obedo adwogi me nyom, ma ka yero ngat acel acel. Jo ma gunyomme pe gineno calo gitye maber loyo jo ma pe gunyomme; ento, nyom loko dano i yoo ma kelo adwogi maber.” (Nock 1998: 3, citations omitted) Medo i kom meno, tye adwogi mabeco ma nen ka maleng —kom, tam, cwiny, pwony, bedo ki dano, ki kit me kwo —ma nyom tye kwede i kom lutino (Rector, Fagan, kacel ki Johnson 2004: passim; Waite kacel ki Gallagher 2000: 124-49; Morse 2001: 83-158). Bedo kacel pe rom ki nyom pi kit me bedo maber (Morse 2001: 64, 93; Thomas kacel ki Sawhill 2005: 57; Wilson 2002: 3-7, 38-40).

B. *Adwogi maber ma bino pi nyom nen maber i kom coo.*

“Tekwaro me nyom ki bedo lanyodo dongo coo, ki i nge nyom onyo bedo lanyodo rwom me kwir ma dongo kom coo pa laco pototo piny” (Rhoads 2004: 147). Pi meno, nyom weko co bedo ki kuc ki lubo cik. “Iyonge ma lutim kwed gu temo pi rangi del kom, wel cente, kwan pa lunyodo ki jami mukene ma mako kwo pa dano, gin onongo ni kit ma jo me ot gi tye kwede aye moko wel bal mapol ma kelo bedo i buc” (Ibid.). Medo ikom meno, kit ma jo me ot gi tye kwede nen calo gudo wel cente ma jo me ot gi nongo—kwan mapol nyutu ni coo ma gunyomme ginongo cente madwong loyo coo ma pe gunyome, ki ni nucu pa apoka poka me cul “obedo adwogi me nyom” (Thomas kacel ki Sawhill 2005: 60; nen bene Wilson 2002: 17). Kadi bed ni kwan weng moko ni mon ginongo adwogi maber ki i nyom, pien adwogi ma nen i kom coo, coo nen calo ginongo adwogi maber loyo; coo ginongo adwogi maber “ki bedo i nyom keken” (Nock 1998: 3; nen bene Rhoads 2004: 92, 253).

C. *Kit nyom ni kelo alokaloka bot coo ki mon*⁸

1. Kit ma mon paro kwede pi jami ma coggi tye kwede ki rwom gi, ento coo pe gi keto deyo i kom mon gi, ki nyutu i kin dano ma pat pat i lok ma mako nyom. “Kwan mapol onyutu ni mon gi poko kin coo ma pe gi tye ki miti madwong ki pe gi tiyo tic maber. . . . Me apokapoka, jo munyomme ma gitye ki mon ma gitye ki miti madit nyo mon ma gitye ki cente ma tye ka medde pol kare giketo nyomgi woko.

⁸ Bedo ki dako acel keken obedo gin ma ki waco i Baibul, ki poko kin jo munyomme ki kwero matek i Baibul (nen **Acak 2:24; Mat 19:3-9; 1 Kor 7:10-14**). Labongo ur, lok ada eni ki moko ne i lok ma mako kwo pa dano. Rhoads owaco ni, “Bedo ki dako acel ber loyo bedo ki dako mapol, ma weko coo mapol gi pe ki dako, ma weko tim gero bedo tye i kin coo ma gitye ka pyem pi mon. Ber bene loyo bedo ki dako acel keken, ma weko twero bedo ni tim gero pa jo ma onongo gitye ki cwiny me nyeko” (Rhoads 2004: 146).

Ki kadi bed ni mon pe gi poko kin coo pi timo tic me gang ma oromo, coo gi yenyo poko kin gi pi tyen lok meno.

Kwano lok ma mako tekwaro ma pat pat ma tye ka temo tyen lok me poko kin jo munyomme i kin dano 160 me kare ni ki macon onongo kit man kabedo weny. Kit ma pol pa lwak magi gi lucan, ngat moni twero tamo ni coo romo poko nyom gi ki mon ma pe gu konyo kelo ringo gang. Ento kit ma Laura Betzig owaco kwede, tyen lok me cente ma oweko nyom opokke 'ki poko ne malube ki kodi ngat moni.' Coo gipoke pi kwero miiyo jami me kom, mon pi kwero cobo ne.'" (Rhoads 2004: 61)

2. Ki tung cing kany, kwan mapol ma kitimo i kom nyom ma tye ki yomcwiny. "Lapeny ma kitimo i kom jo munyomme ma guteggi bene onyuto ni mon pe gimaro co ma giweko yogi kare ki kare, kadi bed ni coggi aye giweko yogi! Wi lok acel ma ki kwano maber poro teko me nyom ki yomcwiny me nyom, ma ki twero pimo ki rwom ma ki ngeyo. Teko me nyom tek me pimo, ento ludiro ma kwano lok kom dano gi temo ki penyo lapeny (nga ma moko tam mukwongo inge daa? nga ma moko kama ibi bedo iye?) ki neno jo munyomme ma gitye ka nyamo lok i kom gin mo (nga ma miyo cik, turo lok ki dwoko kuc). Lapeny acel ma kitimo i kom kwan ma romo pyeraryo ma kit meno onongo gin acel keken ma pe loko: Dano ma gi nyome ki mon gi onongo gi tye ki yomcwiny manok, ki mon ma gi tye i nyom ma mon gi loyo gi onongo gi tye ki yomcwiny manok loyo cogi. (Ka loc pa coo konyo nyom, en tye i rwom ma opore, ento pe me loc ken; nyom pe tiyo ka ma mon pe twero diyo coo gi.) . . . I yoo acel, coo ki mon i nyom me tekwaro gin weng ginongo gin ma cwiny gi miito. Kit ma ki waco kwede con, ka kipenyo gi kit ma gi miito ni ki lok i kom gi, coo tiyo ki lok ma calo *ma loyo, ma genne, ma pe jenge i kom ngat mo*. Mon gupenyo lapeny acel-lu ni *lamar, lakite ber, dano ma yot*.

Ka nyom te lokke ni kelo ngat acel ma tye ki miti me bedo ki cwiny me kica ki ngat mukene ma tye ki miti me bedo ki cwiny me kica, pe myero wabed ki ur me nongo ni ngat mukwongo-ni aye, i yo mo, lawi ot. Man pe te lokke ni en loyo calo ngat ma tye ki twero mo keken. Ki adaa, pud tye gin ma rwate me winyo lok i kom mon ma tiino, ma nen calo mon ma coo gi matek, ma nen calo coo "ki guro cing gi matidi." Mon ma cwiny gi yom pol kare gi loyo labongo atir. Gitwero loc pien coggi marogi dok gimito yomo cwinygi. Gin bene gitwero loc pien, kit ma kwan me tam pa dano onyutu kwede, mon twero kwano coo maber loyo coo kwano mon. Gin ma pire tek, dong, tye ni coo aye omyero gubed lutela me ot. I kare ma kit meno, jo aryo ni weng gi bedo ki yomcwiny.

Yo acel me miyo coo bedo ki twero manok ki bedo atera bot mon gi me bedo ki twero i kom gi en me yubu gin ma Brad Wilcox olwongo ni "lutela ma mwol." Wel ma kit meno ki twero nongo ne i kanica pa Protestant, ma gi cuko cwiny coo me bedo "lutela ma tiyo" ma gi gwoko mon gi me lok ki mar kacel ki miti pa jo me ot pi jami me cente ki tela maber. Kadi bed ni tic me cwiny me nyom pe twero bedo me yomcwiny nyo bino pire kene bot co, ento twero doko gin ma pire tek i kwogi ka ki neno calo tic nyo calo gin ma tye i yub me tic. . . . Mon ma gitye ki akalakala i kom miyo twero me tela me ot bot cogi myero gunge ni pe myero guwek jami mapol makato rwom meno. Kwan mogo onyuto ni co gitero tekogi me moko tam mukato kare woko, ento mon gicayo twerogi. Ento kwan macon 'onongo ni coo ma cwiny gi yom loyo obedo jo ma giye ni gitye ki twero me moko tam kadi bed ni onongo pe tye gin mo ma nyutu ni gitye ki twero me moko tam.'

Dako ma tye ka yenyo twero woko ki i gang kun tiyo ki kit ma tek ki ma jemo omyero obed ma ryek calo Spiderman ka en mito bedo ki nyom maber bene. Lutino kwan na ma mon pol kare gi maro lok pa Anne Moir ki David Jessel i kom kit teko pa mon mukene, ma obedo 'gin mo ma nen maber, teko ma kelo bedo i kin dano, mako jo me ot ki gero lwak.' Teko ma kit man wamito tutwal. Kare dong okato pi coo ki mon me niang kit ma pire tek kwede.'" (Rhoads 2004: 72, 261-62, 263) Lok ma malo ni moko ni Baibul obedo kakare kare ducu.

3. MITI PA LUBANGA PI MON

I. Nyutu

A. *Tic pa mon ki pwonyo ki bot dano ma ki nyutu bot gi: tekwaro wa; kwarowa kikome; wati; lu rem; lok angeya, ki mukene.*

Kit ma wa maro kwede—kadi bed ni wangeyo onyo labongo ngeyo—tye me lubo lanen pa dano ma wa lubo kor gi onyo me timo gin marac i kom gi.

B. *Guti acel keken ma ocung matek pi tic matir pa mon aye Lok pa Lubanga*

1. Dano mabeco ki maraco ma ki nyutu bot gi, onyo ngec ma ki nongo ki i kin lok angeya, twero bedo me kony, onyo me nyutu; kadi bed kumeno, pe gitwero bedo gin ma pire tek.

2. omyero wa temo lanen maber ki tam ma mako mon ki ginacoya, pien “*Tye yo mo ma nen atir ki bot dano, ento agikkine yoo me to*” (**Car 14:12**).

II. Ginacoya ma pigi tego

Coc madongo ma loko i kom mon ma wabinyamogi aye: **Acak 2:15-18, 24-25; Ep 5:2-23; 1 Tem 5:14-15; Tito 2:3-5; 1 Pet 3:1-6; ki Car 31:10-31.**

A. Acak 2:15-18—¹⁵*Lacen Rwot Lubanja okwanyo dano-nu, okete i poto me Eden wek opur iye dok ogwoke.*

¹⁶*Rwot Lubanja ociko dano ni, “Yadi ducu ma tye i poto, camgi macalo imito; ¹⁷ento yat me neyo gin maber ki marac pe icam, pien i nino ma ibicamo iye, en aye ibito iye bene.” ¹⁸Rwot Lubanja owacci, “Pe ber dano obed kene, abimiye lakony kore ma myero.”*

1. Ma kwako Acak 2:15-18:

a. Ngat ma obi nyome myero obed latic, lagwok jami pa Lubanga.

b. Dako ma obi nyome ki cweyo me bedo lakony cware maber.

c. *Peko me bedo ken ki tyeko ka ngat acel konyo lawote.*

(1) Pol kare coo ki mon gikwo kwo gi me nino ducu i yoo aryo ma pat pat, labongo nywako lok ki onyo konyo ngat mukene i yoo mo ma pire tek onyo ma pire tek. Pokke ma kit meno pe weko bedo ki wat macok bedo yot, dok bene pe cobo peko me “bedo keni.”

(2) Man pe miito ni dako myero obed latic lawote pa cware i dog ticce, ento mito ni en omyero obed ki miti i kom gin ma en timo ki otemo bedo ngat ma miiyo kony, cuko cwiny, ki miye kony i kom ticce.

(3) Keto ne i tic: Gin mo keken ma dako timo, en kicweyo me timone ki neno pa lakony ma opore—ma en aye, ki yub ni cware pe obed kene i tic me kwo ne, i dul mo keken.

d. *Laco aye obedo lawi ot me gicikke.*

(1) Adam aye kicweyo mukwongo, en onongo cik atir ki bot Lubanga, ki dong kicweyo Kawa me bedo lakony kore.

(2) Dako myero oye tela pa cware ma pwonyo dano, ka ce en tye ki woro pa Lubanga.

2. Bal pa dano ma lubo obalo wat man. I **Acak 3:16** Lubanga owaco bot dako ni: “*Abimedo arem i kare me nywal, ibinywalo litino ki arem; ento mitini bibedo i kom cwari, ci en aye biloyowu.*”

a. *Dako onongo ki cweyo me bedo “lakony” pa laco (Acak 2:18-22). Man nyutu ni tye “wat” ma tye i kin mon.* Kit me bedo i kin dano ni nen maber i kero pa mon me nywalo latin ki gwoko lutino. Bal pa Kawa okelo deno can madit ka kiporo ki kare me nywal ki dok alokaloka i wat i kin en ki cware.

b. *Ma lubu lok ni, “miti ni obi bedo pi cwari, ki en obi loyo in,” pol pa lucoc giye ni tyeng man nyutu acaki ki gin ma okelo apoka poka i nyom ki/onyo lweny i kom teko me buto, kadi bed ni kit ma “miti” ki “loc” gi rwate kwede tye ma ki pyem iye.* Tam ma pat pat i kom tyen lok me tyeng man tye iye jami ma lubo ni:

(1) Pwod ma tye i Acak 3:14-19 weng mako tic ma pire tek me kwo ki bedo i kin dano. Bedo lanyodo pa dako ni tye ki arem magoro, ki ticce macalo lakony pa lacoo obi rwenyo cobo ne (Walton 2001: 227-28).

(2) “Ibi bedo ki miti [kit ma onongo itye kwede ma peya ipoto, kadi bed ni dong itye ki bal] cwari, dok en pud bibedo ka loc [kit ma en otimo kwede ma peya ipoto, kadi bed ni dong itye ki bal] i komi” (Busenitz 1986: 207).

(3) Miti obedo wat ma onongo tye con, ento “loc” nyutu ni lacoo dong obi loyo matek (Stitzinger 1981: 41-42; nen bene Fleming 1987: 352, “*Lubanga tye ka ciko dako ni i kom alokaloka ma obedo ka timme i kom cware wek en onge ni laco-ni pe tye ka tero en kit ma onongo tye kwede con*”).

(4) Miti pa dako tye me loyo cware, ki loc pa cware ma Lubanga oketo ni mito tute matek (Foh 1974-75: 376-83).

(5) Miti pa dako tye me mako ki tic ki cware, ento cware twero loyo en (Vogels 1996: 197-209).

c. *Tye i Kricito keken ma wan tye kwede, ki i cwinywa manyen, ma ki dwoko cen ki teko pa Cwiny Maleng ma bedo i iwa, ma mon ki coo gitye ki kero me dwoko rwom me nyom maber, ma Lubanga oketo, ma mar, ki ma dongo ngat acel acel.*

B. Acak 2:24-25—²⁴*Pi tyen lok man laco biweko wonne ki minne, ci ribbe ki dakone; ci gibidoko kom acel.*

²⁵*Dok laco-ni ki dakone onono gitye munero ma lewic pe makogi.*

1. Laco myero oyab ot ma pat ki ma rwate ki dako ne.
 - a. Ki cik tic man kimiyo bot laco.
 - b. Ki lok adaa, cik ki tic acel-lu kimiyo bot dako.
2. Wat i kin lunyodo ki lutino pe obedo wat ma pire tek; nyom tye.
3. Dako ni myero opokke ki lunyodo ne.
 - a. Meno pe te lokke ni en myero ojuk maro, miyo deyo, nyo paro pi lunyodone; man te lokke ni jo me ot manyen-ni gitwero nongo tam ki kony, ento pe cik, ki bot lunyodogi.
 - b. Man nyutu poko tam, cwiny, cente, ki kom ki lunyodo, kit ma twero time kwede- ma en aye, me bedo ma pe i jenge i kom gi.
 - c. Man tere ni yee ki konyo laco ni calo dul manyen, ma pat pat ma moko tam ki gang.
4. Dako myero oye ki ocuko cwiny me mar, mar ma cok-i kom, tam, ki cwiny. En myero otute me ‘bedo kom acel’ ki cware. En myero otem me bedo kacel i watte ki cware wek odong wat macok kwede “ma pe ki lewic”.
5. Keto ne I tic: Mon, kacel ki coo, pol kare pe gi ye me "ngolo bongo" bot mama ki baba. Peko me "weko ki poko" omyero ki lok iye. Mon ma gipe ki gen gi twero weko coggi gi moko i kom lunyodo gi, lurem gi, lutino gi, ticgi, tuku, kongo, neno jami ma tugo miti me buto, onyo dako mukene pien gi kwero keto kwo gi i cing cware me gwoko ki nenone, ma ka cuko cwiny coggi me moko i kom dako ni. Ki lok adaa, coo mapol gi kwero tute pa mon gi, ento tye mon mapol ma gi temo, onyo gi weko tic oyoto.

C. Ep 5:22-24—²²*Mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu, macalo wumine kenwu bot Rwot.* ²³*Pien laco aye lawi dakone, macalo Kricito aye lawi lwak muye en, en kikome Lalar me kom.* ²⁴*Kit macalo lwak muye Kricito gibedo i te loc pa Kricito, kit meno mon bene myero gubed i te loc pa coggi i lok ducu.*

1. Lok me tekwaro.
 - a. *Mon ma i tekwaro pa jo Greek macon onongo gikwo kwo ma pe ki ngeyo.* Pe gunywako i kwo pa lwak, pe gunyutte i dye gudu kengi, dok bene pe gunyutte kadi wa i kare me cam nyo i kacokke. Dako mo onongo tye ki ot ma mege, ki ngat mo pe twero donyo iye ento cware keken. Onongo obedo yub pa jo Greek ni en omyero onen gin manok, owiny gin manok, ki openy gin manok. Mon onongo ki gwoko gi i te loc pien onongo ki ngeyo ni gi pe ki tam maber loyo coo. Kit maber pa mon onongo obedo ling (nen Gombis 2005: 326).
 - b. *I kin lwak pa jo Ibru, "kadi bed ni i gang pa jo Ibru dako ki min ot onongo tye ki kabedo me woro ki mar ma kimiyo bote, dok ma onongo pe tye ki akalakala mo ma malo loyo ma onongo tye i dini pa lukamfiri ma orumo ka ngete i kare mo keken me tekwaro pa Irael, kadi bed kumeno onongo pe tye tam mo keken me bedo rom i kin en ki cware."* Dako ni onongo ki ngeyo calo ngat ma lapiny (Bowman 1947: 442).
 - c. *I kare pa Jo Roma, mon onongo gitye ki rwom ma lamal.* Gin onongo gitye ki twero me cente madwong, ki onongo gitwero bedo ki wiinye i kin dano ki bedo i kin lwak ki kwo me gang i yoo mapol ma loyo i kin jo Greek ki Hebrew macon. Kadi bed kumeno, onongo tye twero me butu ki cik ma pat pat pi coo ki coo ka kiporo ki mon ki mon. Medo i kom meno, “luwi odi mogo onongo gitwero bedo ki twero i kom mongi, kun giweko mongi bedo i te loc pa coggi dok weko gibedo agonya me nywaro mongi” (Winter 2003: 18).
 - d. *I kare acel i kin lwak pa Luroma i kare me gicikke manyen, onongo tye gin mo ma rwate, bino pa gin ma ki lwongo ni "dako manyen pa Luroma"- ma en aye, "dako ma tye ki rwom ma malo, ma kadi bed kumeno owaco ni en tye ki miti me buto calo dako me yomcwiny”* (Ibid.: 21). Meno onyute i kit me ruk mapat pat ki kit me buto ma pe rwatte. Kit meno onongo nen ka maleng ma oweko Kabaka Augustus oketo cik manyen ma “ciko kit mabeco, peko me cente ka ngat moni pe onyomme, nywalo lutino ma kelo adwogi maber i tic, ki kit ma mon myero guruk kwede; onongo gengo nyom i kin dul mogo, dok miyo pwod bot co ma pe giketo cwinygi i kom tim me buto pa mongi” (Ibid.: 39).
 - e. *Ka iporo ki rwom me kwo pa mon i tekwaro pa jo Greek, Ibru, ki Luroma, Ep 5:22-33* “obedo lanyut pi dul manyen ma pe nen, pien ot onongo obedo dul matino tino pa lwak ducu ma giye, miyo labol ma nen kit ma lukwan pa Paulo gitwero lubo kwede cik ma tye i **Ep 5:18-18-22.** pa Lubanga’ . . . Kadi bed ni Paul pe olwongo pi turo loc pa coo, en olwongo pi bedo i kin coo ki mon me bedo ma lubu kit pa dano manyen” (Gombis 2005: 322, 328). Pi meno, ot dong pe tye pi ber bedo pa ladit, ki mon dong pe kitero gi calo jo ma rwomgi lapiny; tela tye i

kom miiyo kwo ki yatariya, ki twero omyero ki ti kwede pi ber bedo pa jo ma tye i rwom ma piny; coo omyero pe gubed ka loyo mon gi, ento omyero gubed ki mar i kom gi (cik ma pe tye i cik mo macon me ot); jo ma tye i rwom me loc omyero gubed i te loc "ki i cwiny," dok, ma jenge i kom yatariya; dul lok ni weny ki nyutu i kom wat pa Kricito ki kanica, ma loko kit ma nyom omyero ki niang kwede, ma miyo bedo maber ki tyen lok (Ibid.: 324-28).

2. Lok ma mako coc.

- a. *Ep 5:22-33 obedo lok ma Paulo oloko matut loyo i kom tic pa co ki mon.*
- b. *Lok ma ki coyo ni oa ki i lok pa Paulo i kom yoo maber ma Lukricitayo myero "wot" [kwo] (Ep 4:1; 5:1-2, 15).* Lok ma pire tek loyo oa ki i cuko cwiny pa Paulo ni "wupong ki Cwiny Maleŋ" (Ep 5:18). "Bedo ma opong ki cwiny," i ngeye, ki nyutu ki dul angwen: "lok" (5:19); "wero" (5:19); "miyo pwoc" (5:20); ki "keto [miyo] bot ngat acel acel" (Ep 5:21). Paulo dong oloko i kom lok me bedo i te loc [keto] i lok me nyom—en okwongo tiyo kwede i kom mon (Ep 5:22-24), ki dong i kom coo (Ep 5:25-33).
- c. *Wangeyo ni lok ma oyabe ki Ep 5:22 rwate ki Ep 5:21 (ki bene dok cen i Ep 5:18) pien pe tye lok mo ma tye i 5:22.* Kadi bed ni pol pa gonyo 5:22 waco gin mo calo "Wun mon, wuwiny cogwu, macalo wuwinyo Rwot," lok ni "wuwiny" pe tye i leb Greek me 5:22; gi nonge i 5:21.
- d. Ka iporo ki cik me ot ma pe obedo Lukricitayo ma onongo kimiyo bot co keken me nyuto kit ma myero gugwok kwede mon gi pi ber bedogi, "Paul oloko ki mon i yo matir, kun cuko cwinygi me nywako i yub me kwo pa dano manyen ki cwinygi ducu" (Ibid.: 326).

3. "Mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu, macalo wumine kenwu bot Rwot"—kit me lubo cik me Baibul.

- a. *Gin angu ma ki cwalo ma pe.*

(1) Cwiny me miti pe obedo bedo lapiny.

(A) *Yecu Wod pe tye piny ki Lubanga Won, kadi bed ni en tye i te loc pa Won (1 Kor 11:3).* I kare ma en tye i lobo Yecu pe otimo gin mo pire kene, ento otimo gin ma en oneno ki ma owinyo ki bot Wonne keken (Mat 26:39; Jon 4:34; 5:17-20, 30; 6:38; 8:28-29; 10:18; 12:49-50; 14:10, 24, 31). Kadi wa i polo en pud tye i te loc pa Wonne (1 Kor 15:24-28).

(B) *I yo acel-li, pi yub pa Lubanga, laco ki dako gitye ki tic mapat pat i nyomgi; dako pe tye lapiny loyo cware, kadi bed ni en tye ki tic ma lapiny loyo.* This is hinted at in that, in Ep 6:1 ki 5, Paulo owaco ni lutino myero 'guwiny' lunyodogi ki dok opii myero 'guwiny' luditogi. Ma ka meno, i tyeng man ki Kol 3:18 en oloko nyig lok mukene me leb Greek, ma kigonyo ni "wubed ki winy." Man nyutu ni tye apoka poka madit i kit pa dako, ki kit ma en bedo kwede ki cware, ka kiporo ki rwom pa lutino ki bedo gi ki lunyodo gi, ki rwom pa opii ki bedo gi ki ludito gi.

(2) Bedo i te loc pe obedo diyo dano onyo diyo twero pa dano.

(A) Coo mapol, kadi wa coo mapol ma Lukricitayo, gubedo ka diyo ki/onyo diyo twero pa mon gi pi kare mapol.

(B) Gu diyo diro ki kero pa mon gi, ki gu kwero ryeko ki bedo kacel ma Lubanga omini gi kun tiyo ki mon gi kun gi diyo gi.

(C) Diyo dano ma kit meno pe obedo bal keken, en tye gin ma rwate ki mar--gin ma rwate ki kit ma Kricito "amaro kwede kanica ki omiyo kwone pire" (ma en aye kit ma kiciko kwede coo me maro mon gi).

(3) Miiyo tam pe nyutu ni dako pe twero bedo ki tam ne ki nyutu ne agonya, bedo ki diro ki kero ki tic kwede maber, ki bedo ki lek ki miti ma atir ki lubo ne kit ma en twero kwede. Dako pat ki cware. Tam ne, diro ne, kero ne, lek ne, ki miti ne medo, ma calo pa cware, i kom ber pa kwo me nyom ma ki yubu me bedo.

(4) Bedo lawiny pe nyutu ni dako ni tye ki twero me bedo ki akemo.

(A) Ep 5:33 waco ni dako myero "owor cware."

(B) Pe tye woro mo i kom kit me keto cwiny ma kitimo pi lworu me culo kwor nyo ki lak ma kidiyo.

- b. *Cwalo gin angu.*

(1) Tam ma tye i nge "bedo i te loc" onyo "bedo i te loc pa ngat moni" tye me keto komi i te loc pa ngat mo—bedo i te loc pa ngat moni, ento pe i te loc pa ngat moni. Paul omoko tam man i Kol 3:18 ("Wun mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu, kit ma myero i Rwot"), ma rom ki meno to Ep 5:22.

(2) Cwiny ma lubu Baibul pol kare bedo me cwiny, ma aa ki i cwiny, ki bot Rwot.

(A) *Cwalo jami ni tye me nono.* Lok me leb Greek pi "miyo" ("bedo i te") ma kitiyo kwede i **5:24** ki ma ki waco i **5:22** tye hupotasso. Lok ni "tye kany ki kama mukene i lok ma kit meno i gicikke manyen kare weny i dwan ma i kine (ma nyutu tam), ki gin ma nyutu ni ngat ma 'keto kome kene' timo ne kun tiyo ki miti ne ki en bene onongo twero yero me timo gin mukene. . . . Tic kwede ma rwate tye pi bedo i kin jo ma rom, onyo i kare weny pi tic me bedo i te loc ma ki moko i kom ngat ma miiyo twero bot ngat acel-lu. En tye tic pa ngat ma tye agonya i kin dano ma en mito ni cik ki kuc ki gwoko, ki pi tyen lok eni en tye atera me miyo twero ne mogo pi ber bedo pa dano weny. I lok acel, lok ma ki penyo ni tye ma miiyo lok i kom cik me bedo agonya ma pat ki twero, me bedo ki yub i kabedo me apokapoka" (Bowman 1947: 443-44, emph. in orig.).

(B) *Pe tye ka mo keken i dul lok man nyo ka mo keken i Baibul ma kiwaco bot co me "miyo," "diyo," nyo "diyo" mongi me bedo luwiny.* Mine obedo gin ma dako twero yero pire kene, ento pe gin ma cware myero odiye.

(C) *Miyo tam oa ki i cwinyi.* Lok man lubo lok ada ni bedo lawiny obedo gin ma dako timo labongo dic. Kadi bed ni "miiyo" ma woko ki twero diiyo, miiyo ma i iye (ma obedo kit miiyo ma yomo cwiny Lubanga) pe kitwero diiyo. Cwiny "ki i cwiny" tye calo pa Kricito ki jenge i kom yatariya. En pe obedo yoo me kwo ma "labongo timo gin mo kiken" onyo yoo me bwolo dano me miyo twero bot dako me doro cware onyo nongo gin ma en miito. Ma ka meno, miiti tye ki ber pa nyom, jo me ot ki, i agiki ne, miyo deyo bot Lubanga macalo gin ma en mito.

(D) *Bedo i te loc tye bot Rwot.* Gin mumiyo miiyo twero bedo me cwiny ki ma aa ki i cwinyi tye ni, i agiki ne, miiyo twero obedo tic me mar ki woro bot Rwot. Man kinyuto i **5:22** ki **24**. Dako ma tye i te loc pa cware, i cwinye, obedo tic me niye ki gen i kom Kricito —kit me waco ni, "Abiyero me miyo twerona mogo bot laco man pien amaro in, Rwot, makato en, atye ki gen ni ibigwoko dok igero cware, ki deyo me nyoma, ki deyona bibedo winyo lok ni."

4. Ep 5:22-24—lok mukene.

a. Ep 5:22—"*Mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu, macalo wumine kenwu bot Rwot.*"

(1) Mon pe ki waco gi me bedo i te loc pa coo weny; pe ki waco gi me bedo i te loc pa cware pa ngat mukene. Bedo lawiny bot cwari kikome me ngeyo rwom me ticce i kin jo me ot ma Lubanga oketo. Man kwako mine i te loc pa co ma pe gubedo luyeyo (**1 Pet 3:1**).

(2) Bedo i te loc pa cware macalo i te Rwot" pe te lokke ni laco rom ki Rwot, calo iwacci en obedo lacungu pa Kricito ma pe roc i lobo kany. Man te lokke ni mine jenge i kom mar pa dako pi Kricito ki bedo ki winy bote. Marre pi Kricito miyo en bedo agonya, labongo paro ngo ma cware ogamo, pien en ngeyo ni etye ka yomo cwiny Rwot.

b. Ep 5:23—"*Pien laco aye lawi dakone, macalo Kricito aye lawi lwak muye en, en kikome Lalar me kom.*"

(1) Man aye tyen lok ma Lubanga omiyo pi cik me bedo lawiny bot dako. Lubanga omoko ki oyubu yub ni.

(2) Paulo tye ka nyutiwa lok ada ni, i cwinye, nyom obedo yub me cwiny. nyom ki yubu me nyutu Kricito ki kanica.

(3) Twero bedo ki "wi" acel keken onyo twero me agiki. Ka wic pe, onyo ka tye mapol, adugi ne tye acel: gung cwiny, moko tam, lweny pi twero, ki apokapoka. Pi meno, Lubanga oyubo nyom ki kanica wek obed ki lawi acel.

c. Ep 5:24—"*Kit macalo lwak muye Kricito gibedo i te loc pa Kricito, kit meno mon bene myero gubed i te loc pa coggi i lok ducu.*"

(1) I **5:24** ki waco botwa ni kit macalo kanica tye i te loc pa Kricito, mon bene myero gubed i te loc pa coggi, ento i **5:21** Lukricitayo myero gubed i te loc pa luwotgi. Tyeng magi ki twero ribbe i yoo man:

(A) Kadi bed ni tye kit me mine bot ngat acel acel, coo ki dako pe gi mine bot ngat acel acel i yo acel.

(B) Gin ma pire tek tye me po ni wat ma tye i kin Kricito ki kanica ne en aye labol pi wat ma tye i kin laco ki dako

(C) *Kricito ki kanica ne gi tye ka lubo kor gii?* “Ku”—ka nyutu ni Kricito tye ka keto kome i rwom ma lamal *i te twero me* kanica; ento "ada" ka nyutu ni Kricito omiyo kome i deno can ki too pi ber bedo pa kanica, ki ni kanica ki pwoc ki miti me miyo kome bot Kricito kun moko twero ne ki lubu tela ne.

(D) *Lanen pa Kricito nyuto kit ma laco mine i te loc pa dakone.* En moko tam kun paro pi ber bedo pa dako-ni. En miyo kwone pi dako ni. En okwero keto cwinye i kome kene ki penyo gin ma en mito pi ber bedo pa dako ne ki nyom ne. Dako ma ngeyo ni cware tye ki miti i kome, ki bene tye atera me too pire, ka mitte, kit ma Kricito otoo kwede pi dako ne, kanica—dako ma kit meno pol kare bedo ki yomcwiny ki miti me bedo latela ma pe paro pire kene

(2) I kare ma Paulo owaco ni “kit macalo lwak muye Kricito gibedo i te loc pa Kricito, kit meno mon bene myero gubed i te loc pa coggi,” en tye ka nyutu gin maber.

(A) *Ki lok ada, kanica pol kare tye ki bal dok jemo.* Kit macalo kanica tye ka cane me bedo ma opore bot Kricito kit meno bene mon bene gitye ka cane me bedo ma opore bot coggi, tutwale ka coo gi pe tye ka cobo tic ma Lubanga omiyo bot gi.

(B) *Ento, kwero miiyo twero kelo adwogi marac i kom kanica ki nyom.* Jo ma pe giye gingolo kop i kom niyewa ki kit ma walubo kwede gin ma wawaco ni waye. Ka guneno ni pe walubo Ginacoya kikome ma wawaco ni waye, ci gibikwero dok gicayo Ginacoya, Rwot, ki lok ma waloko ni wan lulub kor Kricito. Pi meno, kibibalo nying Kricito.

(3) Cik me miiyo, ki tute me tiimo ne, tiyo “i jami ducu.”

(A) Man obedo lok ma kwako jami weng ma omyero ki lubu pi ka tye maber, yomo cwiny, yomo cwiny, onyo ma ki maro.

(B) *Ka inyomme ki laco ma cwinye tek onyo ngat ma pe ye (1 Pet 3:1) wek kit ma inen kwede—cwinyi ma mwol ki ling ling, mar ki mwolo—ony cwari.* Wek kit ni ki tam ni ma waco ni, "Amito mine i te tela ni, konya me timo meno." meno miyo kwena maber bot cwari.

(C) Gin ma pat ki "i jami weng" tye ka dako ki penyo onyo ociko me timo bal ki bot cware. Kit ma lukwena guwaco kwede, “myero wawiny Lubanga makato dano” (**Tic pa Lukwena 5: 29; nen bene Nia 1: 17; Dan 3:18; 6:6-13**).

D. 1 Tem 5:14—*Pi meno, amito ni mon ma coggi oto ma pud gitino gunyom, gunywal litino, gugwok odigi, wek pe gumi bot lukworgi kare me lewic.*

1. Kicuko cwiny mon to matino me nyomme, nywalo lutino, ki gwoko odigi.

2. Nywalo lutino obedo tic ma pire tek pa dako.

a. **1 Tem 2:15** jingo tam man: “*Ento mon gibigwokogi ki i nywal.*”

b. Paulo tye ka tic ki tic man ma pire tek-ki macalo labol me ‘medde ki niye ki mar ki bedo maleng ki gwokke ken.’”

c. nyutu ni mon omyero gu yer lwongo gi ma pire tek—bedo lunyodo.

3. Gwoko gang obedo gin ma pire tek bot dako.

a. Lok ni "gwok ot" onyo "gwoko ot" oa ki i leb Greek aryo, *oikos* ("ot") ki *despotes* ("ladit" onyo "ladit").

b. Dako aye myero obed ladit nyo ladit nyo ladit me ot. Ento, laco aye obedo lawi ot ki lanen wi ot (**1 Tem 3:4, 5, 12**).

E. Tito 2:3-5—³*Mon muteggi bene myero gubed jo ma woro dano i kitgi, pe gubed lulok lok maraco, pe gubed opii pa kongo vino madwong, kun gipwonyo gin maber,* ⁴*wek gu cuk cwiny mon matino me maro coggi, me maro lutino gi,* ⁵*myero gubed jo ma ryek, jo malen, ma gitiyo tic i pacogi, ma lukica, ma gimine i te loc pa coggi, wek lok pa Lubanga pe oballe woko.*

1. Pwonyo mon matino obedo gin ma pire tek.

2. Mon matino omyero ki pwony gi kit me bedo dano ma gwoko gang maber.

3. Ka jami eni ki tiimo, ki lok pa Lubanga pe ki bi loko lok marac i kome ki lobo ma pe ki laro.

4. Kit ma dako tero kwede cware ki lutinone ki kit ma en gwoko kwede gange obedo caden bot jo ma pe gubedo Lukricitayo.

F. 1 Pet 3:1-6—¹Kit meno bene, wun mon wumine kenwu i te loc pa cogwu, wek kadi bed nat mo i kingi pe winyo lok pa Lubanja, ci twero lokke pi kit pa mongi labongo lok mo keken, ²kit ma gineno kwede kit ma itye kwede maleng ki me woro. ³Kit me deyo ni omyero pe obed me woko keken—ruko yer wic, ki ruko jami me jabu, onyo ruko bongo; ⁴ento myero obed cwiny ma okane i cwinywu, ki kit ma pe balle, me mwolo dok ma ling mot, ma en aye gin ma pire tek i nyim Lubanja. ⁵Pien i kare macon mon maleŋ bene yam girukke kit meno, kun gimine i te loc pa coggi; ⁶kit macalo Cara yam owinyo lok pa Abraim kun lwoŋe ni ladit, wun bene doŋ wudoko litinone, ka ce wutiyo gin ma tye atir labongo lwoŋo mo.

1. Lok ma tye iye ki kit ma ki yubu kwede.

a. **1 Pet 3:1-7** obedo lok pa Peter mabor ki ma opong i kom tic pa mon ki coo.

b. Lok man tye me tic ki kit ma Lukricitayo gi winyo kwede ma, i agiki ne, obedo dul ma kwako kit ma Lukricitayo omyero gukwo kwede:

(1) Lok ma mako lok ni tye yoo ma opore pi Lukricitayo me kwo—ma en aye., “wugwokke ki miti me komwu” ki dok “wubed ki kitwu maber.” (**1 Pet 2:11-12**).

(2) Lok ma pire tek loyo aye pwony pa Petero bot jo muye ducu ni “wumine i te loc pa dano ducu pi Rwot” (**1 Pet 2:13**). Petero dong otiyo ki lok adek—lutic “bed ma mine [gin acel ma Paulo otiyo kwede i **Ep 5:21**] bot ludito ni ki woro ducu” (**1 Pet 2:18**), “mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu” (**1 Pet 3:1**), ki “coo wubed ki mon wu i yoo me niang” (**1 Pet 3:7**)—ma gi kwanyo teko gi ki i lok ma tye i **2:13**.

(3) Petero bene otiyo ki labol me deno can pa Kricito me nyuto tam pa Lukricitayo me bedo luwiny (**1 Pet 2:21-25**). En cuko cwinywa me lubo lanen man: “Kricito bene yam oneno can piwu, oweko botwu lanen maber wek wulub kore” (**1 Pet 2:21**).

(4) **I 1 Pet 3:1, 7** tiyo ki tam magi me bedo ma wiinye ki lanen pa Kricito bot mon ki coo kun tiyo ki lok acel-lu (“kit meno bene”). Pi meno, tic wa ki twero wa macalo mon omyero ki nen calo yoo mogo ma wanyuto iye ni wawinyo calo Kricito, ma tye i cwiny “kit [Lukricitayo] maber” (**1 Pet 2:12**).

c. **I 3:1-6** Lok ma Petero omiyo bot mon ma Lukricitayo jenge i kom koko adek:

(1) Lega bot dano ma mite (**3:1-2**)—adwogi me tito kwena pa mon ni;

(2) Lok me lwongo pi tyen lok (**3:3-4**)—mon omyero gubed ki gutim gin ma pire tek i wang Lubanga; ki

(3) Lok ma mako gin ma otimme con (**3:5-6**)—mon myero gulub lanen pa mon maleng macon.

2. **1 Pet 3:1-2.**

a. Lok pa Petero bot mon ni “wuwiny cwari” (**3:1**) rwate ki lok pa Paulo bot mon i **Ep 5:22**.

Nyig lok ni “bed ki winy” obedo nyig lok acel me leb Greek ma Paulo otiyo kwede i **Ep 5:21, 24**.

b. Gin ma Petero oloko iye i **3:1-2** kwako lok ma mako dako ma Lakricitayo ma tye ki cware ma pe layeyo. Lok ma tye i **3:1**, “wek kadi bed nat mo i kingi pe winyo lok,” nyutu ni pol pa mon ma Lukricitayo onongo gitye ki coo ma Lukricitayo, kadi bed ni mogo onongo pe (Grudem 1988: 137; see also Michaels 1988: 157). Lok ma Petero oloko iye i dul lok man tiyo labongo paro ka laco ni obedo Lakricitayo onyo ku.

c. I kare pa Luroma i cencwari me acel, ka dako odonyo i dini mapat ki pa cware onongo kitero calo tim me turo cik. Pi meno, tam pa Petero tye i kom dako me gwoko nying maber pi lok me kwena maber, ki bedo i te loc pa cware pi teko ma en tye kwede i kome.

d. I kare ma Petero owaco i **3:1** ni laco ma pe oye “twero lok labongo lok mo” en pe tye ka gengo lok ma ki waco ki dog pa mon ma Lukricitayo. Ento, en tye ka waco ni lok me caden ma kit meno pe obedo gin ma miite, ki i kare mogo pe twero bedo me kony (me labolle, ka laco ni onyutu akemo onyo akemo i kare ma kiloko i kom Kricito). Pi meno, dako ma Lakricitayo myero pe omedde ki nguru nyo tito lok me kwena maber bot cware ma dage-ni. Ma ka meno, kit ma en tye kwede aye obedo yo ma Petero owaco ni Lubanga bitic kwede me loyo cware. Man nyuto neno ma malo i kom twero me loc pa Lubanga i kom yo me larre. Myero bene omed lega “pi kica me kwo matir ki pi tic pa Lubanga i cwiny laco” (Grudem 1988: 138).

e. Ma lubbe ki **3:2** kit pa dako myero obed “leng” (“leng, ma pe ki gin mo marac”) ki “woro” (“woro”). Kit tim maleng poyo wiwa ni bedo lawiny pe kwako winyo lok ma ki waco me timo gin mo ma pi opore. Kit mabeco eni ki cwalo gi bot Lubanga (nen **2:12, 13, 15, 16, 17, 21, 23, 25**), ento nen bot cware, ki dong pi ber bedo pa cware.

3. 1 Pet 3:3-6.

- a. *Petero dok oloko i kom kit ma pire tek kwede me bedo ki kit me woro Lubanga kikome kun poko kin “deyo” ma woko (ma twero rweny woko) ki “deyo” ma tye i iye (ma pe rweny woko). ”*
 b. *“Ruko” me ada (ma en aye, “yubo komwa maleng nyo nen mwonya”) ma yomo cwiny Lubanga obedo gin ma tye i cwinywa (3:4-5). Ki lok adaa, deyo kikome ma "pire tek i wang Lubanga" tye "kit ma ki kano i cwiny" (3:4) ma nyute kene i:*

(1) *kit maleng/leng ki woro/kwo maber (3:1-2);*

(2) *kit me “bedo ngat ma mwol [‘pe bedo ki cwiny me mwolo, mwolo, mwolo, paro pi dano, mwol’] ki cwiny ma mwol [‘bedo mot, ma tye ki yub maber, ma pe tye ki ayelayela mo’]” (3:4);*

(3) *bedo i te loc pa coggi ki winyo lok pa coggi (3:5); ki*

(4) *timo gin matir labongo lworo (3:6).*

c. *I 3:3 pe tye lok mo ma loko "bongo" ("bongo") (NIV owaco ni "bongo maber) i yoo ma pi opore”). Kit ma Grudem owaco kwede ni, “Pi meno, pe tye kakare me tic ki coc man me gengo mon me ruko yer wigi nyo ruko jami me jabu, pien ki tam acel-li ngat acel myero ogeng ‘ruko bongi’. Lok pa Petero pe tye ni gin mo keken i kin jami magi pe kigengo, ento ni pe myero obed ‘gin ma dako ‘deyo’ kwede, ka ma en miyo iye deyo.” (Grudem 1988: 140) Kit ma kiloko kwede i kom “jabu me jabu” nyuto ni oromo bedo ni Petero onongo tye ka tamo i kom mon ma lulonyo. Dano ma tye ki cente me ruko maber omyero ki poyo wi gi ni ruko bongo ma nen maber pe obedo gin ma pire tek i wang Lubanga.*

d. *I 3:4 Lok pa Petero ni "cwiny ma mwol ki ma mwol" rwate ki lok aryo ma en owaco ma mako bedo lawiny bot dako ki deyo pa dako. Kit cwiny meno aye “kit meno” ma mon maleng, ma i kine tye iye Cara, “gurukke kwede” dok gubedo luwiny bot coggi (3:5-6). Lengo i wang Lubanga, ki bedo ma wiinye kikome, pe obedo jami ma nen ki woko keken onyo bedo ki winy ma woko, ento aa ki i cwiny ki cwiny ma loyo weng keto gen ki gen i kom Lubanga.*

e. *I 3:5-6 lok i kom “mon maleng” ki dong, tutwalle, Cara ki Abraim nyuto ni cik ma Petero omiyo bot mon kwako mon ma gitye ki cogi ma Lukricitayo. Ki lok ada, tyen acel keken i Baibul ma Cara oloko i kom Abraim ni “rwot” aye **Acak 18:12**. I tyeng meno Sarah obedo ka nyero kun tye ka lok kekene. Meno pire tek pien nyuto kit ma en tye kwede i cwinye. Labol pa Cara medo miyo gen bot mon ma gilworo Lubanga, pien i **Acak 21:10-13** Abraim owinyo lok pa Cara ci otimo kit ma en openyo kwede ento ocwalo Agar ki Icmael woko. Pi meno, Abraim onyuto ni epapo pi kit ma Cara winyo kwede makato miti pa wode kikome. Pe tye akalakala ka Abraim onongo bitimo meno ka onongo Cara pe obedo kwo i yo maleng dok me woro, i cwinye ki woko. Ka gikwo kit meno, mon ma Lukricitayo i kare-ni ginyuto ni dong gudoko “litino pa Cara” (3:6).*

G. Car 31:10-31—¹⁰*Dako maber, anga ma twero nongo? Pien rwom me kwone tye malo makato jami mabeco.*

¹¹*Cwiny cware geno en, ki en pe obi bedo ki gin mo ma obale. ¹²En timo gin maber bote ento pe gin marac pi kare me kwo ne weng. ¹³En yenyo yer romo ki bongo ma ki lwongo ni flax ki en tiyo ki cinge ki yomcwiny. ¹⁴En tye calo yeya me cato wil; En kelo cam ne ki kamabor. ¹⁵En bene aa malo nongo pud tye dyewor ki miyo cam bot jo me ode ki dul bot anyira ne. ¹⁶En tamo pi poto mo ki wilo ne; Ki i cente ma en onongo en pito poto oluk. ¹⁷En ruko kome ki guvu ki miyo cinge bedo matek. ¹⁸En oniang ni gin ma en onongo tye maber; tara ne pe lyel i dyewor. ¹⁹En ocwalo cinge i kom gin ma ki lwongo ni staff, ki cinge omako gin ma ki lwongo ni spindle. ²⁰En ryemo cinge bot lucan, ki en ryemo cinge bot lucan. ²¹En pe lworo pee pi jo me ode, pien jo me ode ducu guruko bojo makwar. ²²En yubu bongo me umu kome kene; Bongone tye ki camanini ma mwonya ki makwar. ²³Cware giyene i dog ganj, Ka en obedo i kin ludojo me lobo. ²⁴En yubu bongo ma ki yubu ki camanini ki cato gi, ki miyo del bot lucat wil. ²⁵Teko ki deyo obedo bongo ne, ki en bwonyo i anyim. ²⁶En yabo doge ki ryeko, ki pwony me kica tye i leb. ²⁷En neno kit pa jo me ode maber, ki pe camo mugati me bedo labongo tic. ²⁸Litinone gua malo ci gumiye gum; Cware bene, ki en pako en, kun waco ni. ²⁹Anyira mapol gutimo jami maber, ento in i loyo gi ducu.” ³⁰Mwolo bwolo dano, ki ber bedo gin ma konnye pe, ento dako ma lworo Rwot aye gibipako. ³¹Mi bote jami ma en otiyo ki cinge, ki wek ticce opak en i dog gang.*

1. Lok man miyo ngec mapol ma mako "dako maber" ma "maro Rwot.”

a. *En tye dako ma nen maber, ma tiyo matek, min latin, lagwok gang, lapwony ma ryek, Lacamaria maber ki dako ma tiyo maber ma lworo Rwot.*

b. *Dako maber keto cwinye i kom cware, jo me ode, ki lucan. Kadi bed ni en timo biacara woko ki i gang, dok timone maber, cware, lutinone, ki jo ma gitye ki peko pe kiwekogi woko. En timo ne weng pi lworo Rwot.*

2. Ber pa dako (tveng tveng. 10-12).

a. *"Dako ma kite ber anga ma twero nongo?"*

(1) Nyig lok me leb Ibru ni "ladit" te lokke ni "ngat ma kite ber." I atir atir, te lokke ni "dako ma tye ki bute mapol." En tye ki jami mapol ma pat pat ki jami mapol ma mako kit ma en tye kwede.

(2) Man nyutu dako maber ma tye ka tic ki mic ki diro ne weng pi gang ne ki i gange. Lapeny ni nyutu ni tek tutwal me nongo dako ma kit man.

b. *"En pire tek loyo jami ma ki lwongo ni lutino apwoyo."* Pe kitwero keto wel mo i kom wel cente ma en tye kwede. En pire tek onyo pire tek twatwal.

c. *"Cware tye ki gen i kome."* Cware tye ki gen madit i kom dako ne me moko tam ki gwoko gang nongo en pe. En tye ki gen madit i kom dako ne. En onongo gen meno pi bedo lagen.

d. *"Ki pe ki gin mo ma pire tek."* En tiyo maber ki cente ma cware omiye ma oweko en pe ki lworu ni en obi tic ki cente ni i yoo ma pi opore onyo bwolo en. Man nyutu ni mon mogo gi tiyo ki cente maber ki ki twero miyo gi twero me timo ne.

e. *"En kelo gin maber bote, ento pe gin marac, pi kare me kwo ne ducu."* Kwo pa dako ni cung i kom cware ki en kare weny en yenyo gin maber bot cware pien en aye lakony cware. En tye atera me kwo pi cware.

3. Tic pa dako (tveng tveng. 13-27).

a. *"En yero yer romo ki bongo ma ki lwongo ni ature."* Dako maber cito ka yenyo jami ma wel ne yot ki jami ma konyo gwoko cente me konyo jo me ode. Dako me Ibru onongo jami maber loyo i kom yer romo ki bongo ma ki lwongo ni flax ki dako me kare ni tye ka nongo yoo me gwoko cente pi jo me ot.

b. *"ki tiyo ki cing ma mit."*

(1) Pol pa tic pa dako tye ki cinge ki en myero opwonye me timo ticce me nino ducu ki "cinge ma mit" (ma en aye, ki cwiny ma oye), kun niang ni man aye miti pa Lubanga pi kwo ne.

(2) En nongo yoo ma ki yubu me miyo tic ma pe yomo cwinye bedo ma yomo cwinye ki en bino ka ngeyo kit ma en tamo kwede ki weko bedo ki par i kome kene i kom timo tic ma pe rwate i gang. Dako ma tye ki diro me yubu jami mito ni etim tic me nino ducu wek en obed ki kare me timo jami mukene mapol ma en onongo mito ni ebed ka timone.

c. *"En tye calo mel me lucat wil, ma kelo cam bote ki ka mabor."* Gin maber me nino weng pi dako me Ibru onongo obedo yubu cam. Pe tye jami ma ki tiyo kwede i kare ni ki en onongo myero oyeny cam ma wel ne yot ki pud gwoko rwom ne. Yub me cam ki yub me cam omiero ki tim i yoo ma ki tamo maber ki dako ma opore.

d. *"En oa malo nongo piny pud col; en miyo cam bot jo me ode."* En tye malo ma peya ceng odonyo me neno ni jo me ode gitye ki cam ma oromo. Mon omiero gubed jo ma gi aa malo con ki omiero gu nen ni, ka twere, ni coo ki lutino gi gu camo cam me odiko ma tye ki moc cam ma peya gu cito i tic gi me nino ducu.

e. *"Ki miyo jami ma mitte bot anyira ma en tiyo."* Dako me ot ma Laibru onongo pol kare bedo ki lutic ma gikonye me cobo tic me ot, dok en onongo neno ni lutic magi kigwokogi maber (ma en aye, en pe nywarogi).

f. *"En tamo pi poto ki owillo."* Dako twero tic i cato ngom nyo tic mukene ka cware oye. En pe diyo dako ni i yub mogo me biacara pien en tye ka tiimo ne me yubu gange.

g. *"Ki i kom cente ma en nongo en pito poto olok."* I kom cente ma en nongo ki i wilobo en pito poto olok ki nongo magoba. En onongo tye ki biacara matidi ma en twero tic kwede ki gang.

h. *"En cako ticce matek; cinge tek pi ticce."* En gwoko yot kom ne pien en ngeyo ni en pe twero timo gin mo keken ma pe kwako kwan ka en pe twero miiyo gin maber bot cware ki jo me ode.

i. *"En oneno ni ticce tye ka kelo magoba, dok tara ne pe lyel i dyewor."* En tye ki yomcwiny pi kero me gwoko jo me ode ento en myero oket cawa malac me cobo yubbe. En tiyo matek ki pi kare malac.

j. *"I cinge en omako gin ma ki lwongo ni distaff ki omako gin ma ki lwongo ni spindle ki lwet cinge."* En tiyo tic me tweyo bongi ki jami mukene ka en twero.

k. *"En yabo cinge bot lucan ki miyo cinge bot lucan."* Dako maber nongo magoba, ento en poko magoba ne ki jo ma mito kony ma kato jo me ode pien en ngeyo ni miyo mot ber loyo nongo.

l. *"Ka pee opoto, en pe lworu jo me ode, pien jo me ode ducu guruko bongi makwar."*

- (1) En otimo yub pi kare me ngiico kun tiyo ki bongo.
(2) Lok ma kiloko i kom “ruk makwar” nyuto bongi mabeco.
- m. “*En yubu bongo me umu kome kene; en oruko boŋo camanini maberre ki ma lamar lamar.*”
(1) En tweyo bongo ne kene ki en ruko bongo maleng. En tye i rwom ma lamal ki twero ruko bongi mabeco pien en aye yubu ne kene (pe ki cul me tic onyo lim pa ngat ma tye i kin gii).
(2) Meno pe mito ni dako myero oyub bongine pire kene, ento mito ni en oruk maber, ma lubbe ki kero ma en tye kwede.
(3) Ginacoya pe gengo dako me nen maber ki ruk maber. **1 Tem 2:9-10** gengo timo gin ma nen woko ma loyo bedo gin ma pire tek loyo kit pa Lubanga.
- n. “*Cware kiworo i doggola me gaŋ, ka ma en bedo iye i kin ludoŋo me lobo.*” “Doggola”-ni cung pi city hall, ka ma gamente me kabedo meno tye iye. Tam ni tye ni cware, i dul mo, pien en tye ki dako maber, odongo i rwom ma lamal i boma.
- o. “*En yubu bongo ma ki yubu ki camanini ki cato gi ki miyo bot lucat wil ki del kom.*” En tye ladiro me tweyo bongi ki en cato jami ne me nongo cente mukene pi jo me ode.
- p. “*En oruku ki teko ki deyo; en twero nyero nino ma tye ka bino.*”
(1) En obedo dako ma tye ki guvu me cwiny ki kit mabeco ki en nyero pi anyim pien en dong otiimo yub pi jo me ode.
(2) En geno Lubanga pi anyim, ento bene yubbe pi anyim.
- q. “*En loko ki ryeko.*”
(1) En obedo dako ma ryek (ma en aye, en tye ki kero me tic ki ngec i tic). En tye ki ryeko.
(2) En tye ki diro me yubu jami ki tye ki ryeko. En ngeyo kwo ma orumowa ki en tye gin ma kelo peko bot cware.
- r. “*Dok pwoŋy ma genne tye i lebe.*” En ryek ki en tye ngat ma winyo lok pa dano.
- s. “*En neno jami ma tye i ode, dok pe camo kwon me nono.*” Dako maber pe obedo laming. En tiyo maber ki en paro pi ber bedo pa jo me ode.
4. **Pak pa dako ne (tyeng tyeng. 28-31).**
- a. “*Lutinone gu aa ki lwongo en ni ngat ma kome gum.*”
(1) Lutino ni gi ngeyo ni min gi maro gi ki tye ka timo jami weng ma en twero me konyo gi.
(2) Lutinone gibibedo ki miti me lubo kor Kricito pi lanenne.
- b. “*Cware bene, ki en pako en.*”
(1) Laco ni winyo ni etye ki dako maber loyo i wilobo ki tye ki awaka i kome.
(2) Co, tika wapwoyo monwa ka watye kenwa botgi ki i dye lwak bot jo mukene?
- c. “*Mon mapol gitiyo tic mabeco, ento in ikatogi woko ducu.*” Laco neno ni dako ne tye ngat ma rwate ki en ki en pwoyo dako ne pi kit ma en tye kwede ma pat pat.
- d. “*Ber bedo me bwolo dano, ki ber bedo pi kare manok; ento dako ma lworu Rwot gipwoyo.*”
(1) Lengo, kadi bed ni ber, tye i del kom keken.
(2) Gin ma pire tek loyo i kom dako aye marre pi Kricito ki bedo atera me timo miti pa Lubanga. Gin ma pire tek i kwo pa dako tye i keto cwinye i kom Kricito ma miye teko pi ticce mapol i gang ki i gang.
- e. “*Mi bote bakacic ma yam en otiyo, wek ticce okel pak i kome i dogcel me gaŋ.*” Dako maber pe myero opak kome kene. Ticce obi ngeye maber ki dano mukene gubi pako en.

4. MITI PA LUBANGA PI COO

I. Guti ma pire tek pi tic pa coo

A. Tic pa coo pol kare ki pwonyo ki bot dano ma ki nyutu bot gi: tekwaro wa; kwarowa kikome; wati; lu rem; lok angeya, ki mukene.

Kit ma wa maro kwede—kadi bed ni wangeyo onyo labongo ngeyo—tye me lubo lanen pa dano ma wa lubo kor gi onyo me timo gin mo marac i kom gi.

B. Guti acel keken ma cung matek dok ma gwoko tic matir pa co aye Lok pa Lubanga

1. Dano mabeco ki maraco ma ki nyutu bot gi, onyo ngec ma ki nongo ki i kin lok angeya, twero bedo me kony, onyo me nyutu; kadi bed kumeno, pe gitwero bedo guti.

2. omyero wa temo lanen maber ki tam ma mako coo ki ginacoya, pien “Tye yo mo ma nen atir ki bot dano, ento agikkine yoo me too” (**Car 14:12**).

II. Ginacoya ma pigi tego

Coc madongo ma loko i kom co ma wabinyamogi aye: **Acak 2:24-25; Ep 5:25-33; Kol 3:19; ki 1 Pet 3:7**.

A. Acak. 2:24-25—“Pi meno laco biweko wonne ki minne, moko i kom dakone; ci gin bidoko kom acel. Dok laco-ni ki dakone onono gitye munero ma lewic pe makogi.”

1. “Pi tyen lok man [Pi meno] dano myero owek” nyutu:

a. “Pi tyen lok man [Pi meno],” ma oyabo tyeng man, rwate ki lok ma mako cwec pa dako (**Acak 2:18-23**). Nyutu tyen lok, rwom, ki rwom pa dako bot laco, malube ki yub pa Lubanga. Laco ni myero olok wat macok kwede ki dano—wat macok loyo, ma mako ngat acel acel, ma nyutu kome, ma paro pi dano, ma rwate, ma nyutu kome ki ma goro—ki bot lunyodo ne me cito bot dako ne.

b. Nyom obedo gin ma pire tek i kin dano; wat i kin lunyodo ki lutino tye me aryo, ki oa ki i wat i kin nyom.

c. Nyom omyero obed mar ma rii (nen bene **Mal 2:13-16; Mat 19:3-8**).

2. Me “weko wonne ki minne” nyuto ni laco gin ki dakone:

a. Yub ot ma pat pat. Dano ma onyomme ni omyero gu moko rwom me kwo gi, ki dong gi poko, i rwom mo, ki lunyodo gi:

(1) I kom kikome—yubu kamu kene pi bedo agonya, ma calo, bedo piri keni ki bedo ngat acel acel. Pe twero bedo kare ducu me bedo i kabedo ma pat ki pa lunyodo, kadi bed ni meno twero bedo ber. Kadi bed ni jo munyomme gimede ki bedo kacel ki lunyodogi, ento, myero kiket kabedo ma kigwoko dok “kipoko” pi jo munyomme ki kabedo ma kigwoko dok “kipoko” pi lunyodo.

(2) Kit ma ngat moni winyo kwede—bedo ma ki kwanyo ki bot lunyodo pi bedo ki kuc ki jolo.

(3) Ki ryeko—tam labongo lunyodo pi ber bedo pa luot ni.

(4) Ki moko tam—laco ki dako omyero gubed “dul ma moko tam” ma pat ki lunyodo gi; ber pa dako pa ngat moni ki jo me ot manyen dong odoko gin ma pire tek.

(5) I yoo me cente—miini dako ki gang manyen.

b. Wek bedo ki gen i kom lunyodo kit ma lutino matino gi jenge i kom lunyodogi. Man nyutu ni jo munyomme ni romo nongo “tam,” ento pe “cik,” ki bot lunyodo gi.

c. “Weko” lunyodowa pe te lokke ni wajuko marogi, miyogi deyo, nyo paro pigi. Jami eni ma kwako wat i kin lunyodo ki lutino gi tye pi naka (nen **Luka 18:18-20; 1 Tem 5:8**).

d. Lunyodo omyero gupwony lutino me timo alokaloka eni- me weko gi ki mako luot gi.

(1) Myero i yub lutino ni me aa, poko, poko, ki bedo piri keni.

(2) Myero i yub lutino ni me mako cwiny gi i kom luot gi (ma pat ki in).

3. Me “moko i kom dako ne” nyutu ni:

a. Laco ni tye ki “kit” manyen, ma (i nge bedo wa ki Kricito) jenge i kom, ki ki gwoko ki bedo ne ki dako ne, ento pi lunyodo ne. This implies:

(1) Dako pa ngat moni omyero obed ngat ma pire tek loyo i kwo pa ngat moni- ento pe bedo ki lutino, lunyodo, lurem, lurem, tic, jami ma en maro, ki mukene.

(2) Ka lutino onyo jo mukene gutemo diyo in me “moko tam” (ma en aye, “dako ki lutino”), omyero gu nge con ni in ibi yero dako ni ma loyo lutino ni, ka mitte.

b. Laco myero obed ki dako acel, ento pe mon mapol. I **Acak 2:24** “dako” tye acel, ento pe pol (adaa, Lubanga ocweyo “dako,” ento pe “mon” pi Adam—nen **Acak 2:22-23**). I **Mat 19:5-6** Yecu owaco “ki gin aryo ni gubi doko kom acel” ma calo “ki gin aryo ni gubi doko kom acel.” Pi meno, tam pa Lubanga madok i kom nyom tye me bedo ki dako acel keken, ento pe me bedo ki mon mapol.

(1) Tam me bedo ki dako acel keken cung i kom, i kin jami mukene, wat ma tye i kin Kricito ki kanica (Ep 5:31-32). Kit macalo Kricito tye ki dako acel keken (kanica—nen **Yabo 19:7; 21:2, 9**), kit meno laco myero obed ki dako acel keken. Tam man nen i jami ma mitte me bedo laelda nyo lanen wi kacokke; kit macalo kanica obedo lanyut makwo pa Kricito i lobo-ni —latela me kanica myero obed laco ma tye ki “dako acel.” (**1 Tim**

3:2; Tito 1:6). Lubanga okelo rwate i kin bedo labongo gen i kome i yo me cwiny ki bedo labongo gen i nyom (nen **Koceca 1-7**).

(2) Kadi bed ni nyomo mon mapol onongo tye ka time ki co mapol i Cik Macon ma tye iye lutela mogo me Irael, ngat mukwongo ma onyomo mon mapol i Ginacoya onongo obedo Lamek, laco ma onongo tye ki kit marac dok latim aranyi (**Acak 4:23-24**).

(3) Nyomo mon mapol okelo apoka poka i ot ki okelo adwogi marac mukene ma tye iye kelo tim me buto i yo me cwiny bot Lubanga (nen **1 Luker 11:1-8**).

c. *Ka laco ma Lakricitayo dong tye i mar me nyomo mon mapol, nen cik mogo ma myero ki tam iye:*

(1) En myero omedde ki gwoko mon ki lutino ducu wek pe omed adwogi marac.

(2) En pe myero oryem monne ducu, kono acel keken, pien Lubanga “dag nyom” (Mal 2:16). Ento, ka dako mo oyero me pokke woko, en twero gonye; ma en aye, miye twero me poko nyom ne ka en oyero.

(3) En myero otim jami ducu ma en twero me telo mon ki lutino ducu bot Kricito.

(4) Kadi bed ni laco ma kit meno pe twero tic macalo latela me kanica (**1 Tem 3:2; Tito 1:6**), en twero bedo ki tic ma pire tek macalo ngat acel acel bot dano acel acel (ki cwiny me “Pe ilub lanenna i kom nyomo mon mapol”).

4. Me “doko kom acel” pe kwako doko kom acel keken i kare me buto. Ma ka meno, doko “kom acel” tye ka lok i kom kit ma wat tye kwede matek.

a. *“Gin aryo-ni gibibedo kom acel” pe tye ka lok i kom tim me buto tutwalle.* “Kom” rom ki “dano” (nen **Acak 6:17; Joel 2:28**) I **Mat 19:5-6 (Mar 10:8-9)** Yecu otiyo ki tyeng man i lok ma mako nyom, ento pe i kom buto. ki kom. I **1 Kor 6:15-17** tyeng man ki kwano i lok ma mako ribbe me cwiny ki Kricito—ngat acel myero omi deyo bot Lubanga i kome, ento pe me donyo i tim me tarwang ki kome. I **Ep 5:28-32** tyeng man ki kwanyo me nyutu ribbe me cwiny ma tye i kin Kricito ki kanica.

b. *Tic magi weng ma ki tiyo kwede i tyeng man nyutu ni pire tek, ki me cwiny, ma pire tek.* Te lokke ni jo aryo-ni myero gunote i yo me cwiny, tam, cwiny, lim, ki dong i yo mukene ducu, kacel ki kom. Dako pongo gin ma pe tye i cware, kit macalo kit pa dako rwate ki pa laco (nen “Co ki Mon: Cal pa Lubanga ki Kit pa Dano”). I nyom ma laco ki dako giribbe iye i yo magi, bedo calo iwacci kicako ngat manyen, ma “opong” woko, kun nongo dong dit loyo bute ducu.

c. *Jami ma konyo me doko “kom acel” tye iye:*

(1) I kom kikome—kwo ki yot komme omyero obed gin ma pire tek bot in ma calo kom ni.

(2) Kit ma ngat winyo kwede—winy ki nyut mar ma itye kwede i kome; bedo ki yomcwiny ki cwer cwiny kacel kwede.

(3) Ryek—tyen lok pi ber bedo ne ki pi ber bedo pa nyom ni.

(4) Tam ma ki moko—decide for her welfare and for the welfare of the marriage.

(5) Cente—miye gin ma mite.

(6) Kiloko aloka—gin ma iwaco bote, i kome, ki i kome omyero opwonye ki omyero kare weny onyut lok ada i mar.

(7) Tero en ki cwinyi weny ma calo ngat ma konyi pi tic me kwo ni i yoo weny ma mako kwo ni—Gwoko mung ki bot dako ni, ma calo lok ma mako cente, pe gengo laco ki dako me doko “acel,” ento bene weko dako bedo tek me cobo ticce macalo “lakony” pa cware” (**Acak 2:18**). Pi meno, ka coo timo jami ma gengo bedo cok, note, ki “bedo acel” i nyom, nongo gitye ka timo jami ma pe rwate ki gin ma *nyom* tye, ki bene miti pa Lubanga pi mon.

5. “Dok laco-ni ki dakone onogo gitye munero ma lewic pe makogi.”

a. *Adam ki Kawa ki tito gi i mar gi ma peya gupoto.* Gin ma kitye ka tito ne tye tam pa Lubanga pi nyom ma onongo tye ma peya poto piny. Kombedi, pi kit wa ma ki dwoko cen ki tela pa cwiny maleng ki lok pa Lubanga, omyero wa bed ki miti, ki tute pi, kit man i nyom wa.

b. *Munero*

(1) Lok ma ki nyutu ma nyutu gin ma lac; pe tye gin mo ma tye i kin laco ki dako me poko kin gi i mar gi.

(2) Nyuto ni laco ki dako gitye ka nyute woko, labongo timo gin mo keken.

(3) Nyuto ni laco ki dako pe gitye ki gin mo me kano, dok pe gitye ki miti me kano gin mo keken.

(4) nyutu ni laco ki dako ni gitwero bedo agonya, lok adaa, lok adaa ki bedo agonya i kin gii.

c. *Pe ki lewic*

(1) Lok ki cwiny ma ngoliwa kop, lagam ma mako kit mabeco.

(2) Laco gin ki dakone pe gubedo ki lewic pien pe gutimo bal i komgi kekengi nyo i kingi.

(3) Man bene nyuto ni bedo nono i kom laco ki dako pe obedo bal dok pe obedo gin me lewic.

B. Ep 5:25-33—²⁵Wun coo, wumar monwu, kit macalo Kricito bene omaro kwede lwak muye en, ci omine kene pire, ²⁶wek en olony dako ni maleŋ, ma dong otyeko lonyo dako ni ki lwoko kome ki pii ki lok, ²⁷wek en onyut kanica bote kene i deyo ne weny, ma pe ki bal mo ki buru mo kiken mo; ento wek en obed maleng dok ma pe ki bal mo iye. ²⁸Kit meno co bene gumar mongi macalo gimaro komgi kengi. Ngat ma maro dakone kikome maro kome kene; ²⁹pien pe tye ŋat mo ma dag kome kekene, ento pito dok gwoko maber, macalo Kricito bene gwoko jo muye en, ³⁰pien wan wabedo dul kome. ³¹PI TYEN LOK MAN LACO WEKO WONNE KIMINNE, RIBBE KI DAKONE, GIN ARYO GIBIDOKO KOM ACEL. ³²Lok man ma pe wangeyo ni dit; ento atye ka lok i kom Kricito ki jo muye en. ³³Kadi bed kit meno, dano acel acel i kinwu myero omar dakone macalo maro kome kene, dako bene onen ni eworo cware.”

1. Lok ma mako **Ep 5:25-33**.

a. **Epeco 5** obedo lok ma Paulo oloko matut loyo i kom tic pa co ki mon.

b. Lok ma ki coyo ni oa ki i lok pa Paulo i kom yoo maber ma Lukricitayo myero "wot" [kwo] (**Ep 4:1; 5:1-2, 15**). Lok ma mako lok ni oa ki i lok pa Paulo ni "wupong ki cwiny maleng" (**Ep 5:18**). "Bedo ma opong ki cwiny," i ngeye, ki nyutu ki dul angwen: "lok" (5:19); "wer" (5:19); "miyo pwoc" (5:20); ki "bedo i te loc pa ngat acel acel" (**Ep 5:21**). Paulo dong oloko i kom lok me bedo i te loc pa ngat acel acel i nyom—en tiyo kwede i kom mon mukwongo (**Ep 5:21**). **5:22-24**), ki dong bot coo (**Ep 5:25-33**).

(1) Wangeyo ni lok ma oyabe ki **Ep 5:22** rwate ki **Ep 5:21** (ki bene dok cen i **Ep 5:18**) pien pe tye lok mo ma tye i **5:22**. Kadi bed ni pol pa gonyo **5:22** waco gin mo ma calo "Mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu, macalo wumine kenwu bot Rwot," lok ni "bedo i te lok" pe tye i leb Greek me **5:22**; gi nonge i **5:21**.

(2) Pe tye ka mo keken i Jo **Epeco 5**, nyo ka mukene, ma Baibul waco ni co myero "gumi" nyo "gidi" mongi me "bedo i te locgi" nyo "me bedo i te locgi" nyo bene me "moko" ni gimine i te locgi. Cwiny pa dako obedo tam ma en moko, ki i agiki ne obedo lok ma tye i kin en ki Lubanga. Pi meno, cik ma Paulo omiyo bot mon me mine i te loc pa coggi obedo pwony bot mon, ento pe bot coo.

(3) Gin ma pire tek i tyeng man tye i kom tic pa laco, ento pe i kom rwom me "wi dako ." Wa tye ki lagam bot Kricito pi gin ma wa timo onyo pe wa timo i cobo tic wa macalo coo, ento pi gin ma mon wa timo onyo gi timo marac i cobo tic gi macalo mon. Adaa, tic wa macalo coo twero bedo dit (ki, pi meno, tic wa bot Lubanga dit) pien rwom wa tye me "wic." Nen **Luka 12:48b**—"Dok ŋat acel acel ma gimie madwoŋ, gibipenyo madwoŋ; dok ŋat ma giketo jami mapol i kome, gibipenye makato."

2. Nyamo lok pa **Ep 5:25-33**.

a. "Wun coo, wumar monwu"

(1) Maro dako pa ngat moni obedo cik, ento pe gin ma ki yero. omyero wamar mon wa kede peko me tekwaro ki peko ma tye i kin waa. Kit ma pire tek kwede ki nyutu ni ki dwoko ne tyen adek kulu (**Ep 5:25, 28, 33**).

(2) Wan myero wamar "dako ni" (**Ep 5:25**), "dako ni" (**Ep 5:28, 33**), ento pe dako pa ngat mukene.

(3) Leb Greek onongo tye ki lok ma romo adek pi "mar"; *eros*—"mot, maro gin mo," pol kare nyutu miti me buto; *phileo*—"mar, me maro, bedo larem," pol kare nyutu mar pa lurem macok, omegini, ki jami mukene; ki *agapao*—"me bedo ki woro madit i kom ki bedo ki miti i kom, gwoko, bedo ki woro madit i kom onyo bedo ki yomcwiny i kom, nongo yomcwiny i" (Danker 2000: 395, 1056, 5).

(4) Paulo otiyo ki *agapao* i **5:25, 28, ki 33**. Obedo lok ma pire tek. Man nyutu keto ngat mo onyo gin mo mukwongo i kwo ni; tic pi, tic pi, ki miyo kare pi gin ma imaro. Pi meno, nyutu tic me miti, ma nyutu ki nyutu mar ma kit meno, kacel ki "winyo" me mar, mar, onyo woro.

(5) Keto ngat mo onyo gin mo mukwongo/tic/nyutu kit me agapao ki neno i tyeng mogo ma man obedo lok ma ki tiyo kwede pi "mar": *Mar pa Lubanga pi dano ma gurweny*—"Pien Lubanga con omaro lobo kumeno, omiyo iye Wode acel keken, wek dano ducu ma ye en owek to, ento obed ki kwo ma pe tum" (**Jon 3:16**); *Cik pa Kricito bot lupwonnyene*—"Cik manyen amiyo botwu, ni wumarre kekenwu, macalo an amarowu-ni, wun bene wumarre kekenwu" (**Jon 13:34**); *Lanyut me mar pa ngat acel acel bot Kricito*—"Ngat ma tye ki cik na ki gwoko gi en aye ngat ma mar; ki ngat ma mara Wora bimare, an bene abimare, abinyutte kena bote" (**Jon 14:21**); "Ka ngat mo waco ni, 'An amaro Lubanga,' kun dag ominne, en lagoba; pien ngat ma pe maro ominne ma oneno, pe twero maro Lubanga ma pe oneno" (**1 Jon 4:20**); *pe twere me tic pi rwodi aryo ma pe gi rwate*—"Pe tye nat mo ma twero tic ki rwodi aryo; pien bikwero nat acel ci maro mukene-ni, nyo bimoko i kom nat acel ci cayo mukene-ni. pe wutwero tic pi Lubanga ki lim" (**Mat 6:24**); *ki bene mar pa dano pi rwom, teko, ki jami ma tye i lok man*—"Wubineno can, wun Lupaicayo! Pien wumaro kabedo me nyim i kacokke, ki dano ma gimotowu ki deyo i cuk" (**Luka 11:43**); "Kolo kop ene ni, cej obino i lobo, ento dano gumaro colpiny makato cej; pien ticgi onogo rac" (**Jon 3:19**).

b. "Kit macalo Kricito bene omaro kanica ci omiyo kwone pire" Kricito omaro kanica nining? I kin jami mukene, Kricito omaro kanica:

(1) I yoo ma pat—Kricito obedo lakwat maber pi romo ma Wonne omiyo bote (**Jon 6:37; 10:14-17; 17:6-9**). Gin yam giyerogi ma peya giketo lobo (**Ep 1:3-4**). Kit ma ki waco kwede con, Kricito tye ki dako acel keken (kanica—nen **Yabo 19:7; 21:2, 9**). Pi meno, laco myero obed ki dako acel keken. Tam man nen i jami ma mitte me bedo laelda nyo lanen wi kacokke; kit macalo kanica obedo lanyut makwo pa Kricito i lobo, latela kanica myero obed laco ma tye ki "dako acel ." (**1 Tem 3:2; Tito 1:6**). I yoo mo ma kite dok pat, mar pa Kricito pi dakone pe rom ki marre pi ngat mo keken nyo gin mo keken. Mar wa pi dako wa omyero obed mar ma pat pat, ma tut, ma rwate, ki ma pat ki mar wa pi ngat mo keken onyo gin mo keken.

(2) Calo gityer—Man aye cwiny lok ma mako lok ma mako tic pa laco bot dako ne.

(A) *Tam i kom yoo ma pat pat ma Kricito omarowa kwede calo gityer*: (i) En omwolle kene ki oweko deyo mere i polo ki bedo rom ki pa Won wek ebed latic ma opii—*pi ber bedo pa dako ne* (nen **Pil 2:5-7**); (ii) En omiyo cawane, jami ma en tye kwede, tamme, ki kit ma en winyo kwede —jami ducu ma en tye kwede—pi lupwonnyene (dako-ne); (iii) En odeno can i kom, cwiny, ki cwiny pi dako ne; (iv) En okwero atematema pi dako ne (**Luka 4:1-13**); (v) En otero cwe cwiny pa dako ne, arem, ki, i agiki ne, bal ne; (vi) En omiyo kwo ne pi dako ne.

(B) *Tam i kom kit ma Kricito omarowa kwede*: (i) En aye okwongo timone—en okwanyo tyen lok me acel (**Pil 2:5-7**); (ii) En okwanyo kare me maro wa ki cwiny me jalle i kare ma onongo wa jemo ki pe ki marowa (**Rom 5:8; 1 Tim 1:15**); (iii) Man tere ni omyero wamar mon wa kadi bed ni gitye ki bal, goro, ki bal. Watwero timo man ki: neno bal ki kit marac ne pol kare; yenyo yomcwiny, ber bedo, ki gin maber loyo; pe nyutu goro ne i nyim lutino onyo i kin lwak, ento, ka mitte, miiyo tam ma konyo en kene, ki woro ki mwolo, ki ki miti me konye; pe tic kwede macalo labol i pwony labongo twerone; pe me weko en onyo weko en (ki pe me buru me timo kumeno), pien Kricito pe weko onyo weko wa (ki pe buru me timo kumeno) (**Ibru 13:5**).

(C) *Kricito, ki cik ki lanen, opwonyo wa kit me maro dano*:

(i) Kricito ocikowa kikome ni "wumarre kekenwu, macalo an amarowu, wun bene wumarre kekenwu" (**Jon 13:34**).

(ii) Kadi bed ni coo pol kare gi nyutu rwom gi macalo "lawi ot" onyo "latela pa dako" me temo "loyo" dako gi/fo me ot gi" ki diyo gi me lubo gin ma gi miito, Kricito oloko i kom kit man i Mat 20:25-28, ma en owaco bot lupwonnyene: ²⁵Ento Yecu olwonjogi bote ci owaco bote ni, "Wun wujeyo ni luloc pa Lurok giloyo dano ki tek, dok luditogi bene gibedo ki twero i komgi. ²⁶Pe tye kit meno i kinwu, ento nat ma mito bedo ladit i kinwu aye myero obed opiiwu, ²⁷ki nat ma mito bedo mukwongo i kinwu, en aye bibedo opiiwu; ²⁸kit macalo Wod pa dano pe

obino ni kiti pire, ento me tic, ki me miyo kwone me koko jo mapol."

(iii) 1 Jon 13:5, 12-15 Kricito dong omiyo lanyut matir i kom gin ma bedo "latela ma tiyo" tyen lokke —dok omedo ki cik bot lulub kore me timo kit meno bene: ⁵*En oonyo pii i bec, ocalo lwoko tyen lupwonnyene ki dunyo gi ki taulo ma en oruko. . . .* ¹²*I kare ma en olwoko tyen gi, ci okwanyo bojjine, obedo piny i kom meja, owaco botgi ni, "Wujeyo gin ma atimo i komwu?"* ¹³*Wulwonga ni Lapwony ki Rwot; dok iloko kakare, pien an bene atye kit meno.* ¹⁴*Ka an Rwot ki Lapwony, alwoko tyenwu, wun bene myero wulwok tyenwu kekenwu.* ¹⁵*Pien amiyowu labol wek wun bene wutim kit ma yam atimo botwu."*

(iv) Tika Kricito orwenyo tekone, rwomne, nyo twerone pien omwolle kene ci otiyo pi lupwonnyene (lwoko tyen obedo gin ma opii ma lapiny loyo i kin dano meno onongo bitimo)? Ku. Kricito tika i yoo mo odoko "dano ma lapiny" pi timo gin ma en otimo? Ku--ka tye gin mo en odoko "mapol" pa dano, pien mito dano ma tek ki kit ma pe rwate me mwol kome ki tic pi jo ma rwom gi lapiny, rwom, onyo twero ma loyo en. Tika Kricito orwenyo woro pa lupwonnyene—nyo wan—pien en otimo gin ma en otimo-ni? Ku.

(v) Kit ma Kricito pe orwenyo tekone, rwom, twero, bedo laco, nyo woro pi tic pi lupwonnyene, dok kit ma en owaco bot lulub kore (ma tye iye co) me timo kit ma en otimo kwede ki lubo kit me tela ma en tye kwede, pingo co pe ginyuto mar me jalle bot mongi ma gitye cok kwedgi ("kom acel") ma lupwonnye pa Kricito onongo gitye kwede botgi? Watwero nyuto mar ma kit meno me jalle-ken bot monwa nining? Yoo me tiimo ne pe ki gik calo kit ma kwo wa tye kwede ki tam wa; labol me mar ma kit meno tye: turo yen; kwanyo pii ki i pii; konye me tedo; konyo me lwoko ajeni; gwoko lutino wek en onong yweyo onyo cito woko ki lurem, ki mukene.

c. *"Pien en olonyo dako ni maleŋ, ma doŋ olonnye ki pii ki lok, wek en oket lwak jo muye Kricito i deyo ducu, ma pe ki bal mo, nyo gin mo ma kit meno; ento wek en obed maleng dok ma pe ki bal mo iye."*

(1) Kricito onongo tye ki tyen lok me miyo mar bot dako ne:

(A) *Me lonyo en*—me poko en ki jo mukene, pi yubbe me deyo.

(B) *Me lwoko kome*—me miyo en bedo ma opore pi mar pa Lubanga.

(C) *Wek en onyute bote kene*—i deyo ne weny (En onongo mito ni en obed ma opore pi deyo, me ryeny ki dero me ber pa Lubanga, me bedo calo Lubanga); pe ki bal onyo buru nyo gin mo keken ma kit meno; ento ni en myero obed maleng ki labongo bal mo (ma en aye, ni dako ne myero obed calo en).

(2) Kit macalo Kricito loko ki lonyo dako ne kun tiyo ki kwena maber, lokke, tekone, lanenne, ki cwinye, kit meno bene laco myero oket rwom me cwiny i ot. En omyero obed lanen pa Kricito, ki en okony dako ne me bedo calo Kricito kikome. Tye me cwercwiny ni i paci mapol dako gin ki lanyodo ginyuto lanen me cwiny. Co mapol giweko ticgi me cwiny. Ka wamito maro mon wa "kit ma Kricito omaro kwede kanica," omyero wi opo ni tye gin mo ma pire tek i nyom wa ki kwo wa ma kato wan.

d. *"Kit meno co bene gumar mongi macalo gimaro komgi kengi. Dat ma maro dakone kikome maro kome kene; pien pe tye ngat mo ma dag kome kene, ento pito ki gwoko maber, kit macalo Kricito timo kwede ki lwak jo muye en, pien wan wabedo dul kome."*

(1) Paulo tye ka medo lok manyen kany me nyutu rwom me bedo kacel ki bedo acel ma omyero obed i nyom—myero imar dako ni kit ma imaro kwede, gwoko, ki gwoko kom ni.

(2) Paulo tye ka lok i kom lok me nyom macon—ni *"gin aryo ni gubi doko kom acel"* (**Acak 2:24**).

(3) *"Pe tye ngat mo ma dag kome kene"*—pien laco pe goyo kome kene, en pe twero goyo dako ne. Adaa, me bedo ngat ma goyo dako miyo en pe opore me bedo latela i kanica pien, kit ma ki gonyo kwede, ngat ma goyo dako pe "pe ki woro, ma mwol, ma ryek, onyo ma ki woro" (kit ma ki miito kwede i **1 Tem 3:2**), en "lalweny" ki en pe "mwol" onyo "labongo juku" (**1 Tem 3:3**), pe "gwoko jo me ode maber" (ma turo cik

me **1 Tem 3:4**).

(4) "Miyo cam"—me pwonyo nio wa i dongo. Tam ma pire tek tye me miyo cam, me kelo; laco pito kome wek obed kwo ki dongo—ki pi me medde ki kwo onyo bedo tye, ento me dongo, kwo maber, bedo ma yot ki tek. I yoo acel-li, laco myero opit dakone wek nyomgi odong, odong, obed ma yot dok ocung matek.

(5) "Maro"—me gwoko ki gwok maber. Tam ma pire tek tye me lyeto onyo gwoko lyeto; coo gi gwoko kom gi ma lyet ki gwoko maber pien gi tero gi calo gin ma pire tek. I yo acel-lu, co myero guter mongi calo gin ma pire tek, gugwokgi dok gubed ki yomcwiny i yo me kom, i yo me cwiny, i yo me cwiny, ki dong i yo mukene ducu.

(6) "Kit macalo Kricito bene timo ki jo muye en, pien wan wabedo dul kome."

(A) Paulo dong okelo lok me "kom" i "rwom ma malo," kun loko i kom kom pa Kricito, ki oketo lok me "kom" cen bot Kricito ki kanica (ma en oyabo lok man kwede).

(B) "kom pa Kricito" tye gin ma ki dongo maber loyo i kin lok ma ki waco i gicikke manyen pi kanica (nen **Rom 12:4-5; 1 Kor 6:15; 10:17; 12:12-27; Ep 1:22-23; 4:15-16; Kol 1:18, 24; 2:19**).

(C) Lok me "kom" ni ki tiyo kwede i ginacoya pi tyen lok me bedo i kin dano:

(i) Wat ma tye i kin Lukricitayo ki Kricito—Kricito gwoko ki gwoko kome; macalo Lanyom en paro pi dako ne ki mwolo. Medo i kom meno, En kelo wa i dongo ki Lokke, Cwinye, ki Cakramentone. Omyero wabed kacel ki, ki gwoko, mon wa (ma omyero gubed "kom acel" kwedwa) kit ma Kricito tye kwede ki kome kene, dako ne kikome.

(ii) Wat ma tye i kin Lukricitayo ki luwot gi—Wgin ducu gubedo "dul" me kom Kricito. Kit ma tye kwede, ngat acel acel tye ki rwom ma malo. Ki lok ada, dul kom acel acel mitte ka komwa myero oti maber.

(D) Lok pa Paul ma mako "kom", tutwale lok ma en oloko i kom kom pa Kricito bene nyutu "bedo acel" ma tye me nyutu wat ma tye i kin laco ki dako i nyom pa Lukricitayo.

(i) **1 I Kor 1:13** Paulo openyo ki dwan malongo ni, "Kricito opokke woko?" Lagam ne, me adaa, tye ni "Ku." Pi meno, Lukricitayo—tutwalle Lukricitayo ma co ki mon—pe myero gupokke i kingi. Adaa, i **Jon 17:22** Kricito olego ni omyero wabed acel, kit macalo Kricito ki Won gitye acel. Ka bedo acel ma kit meno omyero onen kama mo keken onyo i kin ngat mo keken, omyero onen i kin wat macok loyo i kin laco ki dako.

(ii) Ki lok ada, ka co ki mon ma Lukricitayo cwinygi opokke, nongo gitye tito lok goba i kom Kricito bot lobo. Apokapoka i nyom ki apoka poka obedo yoo me poko gin ma Lubanga oribo kacel (**Mat 19:6**), ki obedo yoo me poko kom pa Kricito. Pi meno, apokapoka i nyom i kin Lukricitayo tye ki adwogi marac i kom jami me cwiny.

(iii) Pi meno, co ma Lukricitayo myero gubed ki, dok gunyut woro madit i kom mongi: (a) pien gi tye ki woro madit pi kom gi ma, i agiki ne, rwate ki woro madit pa Kricito pi "dul kom" me kanica; ki (b) pien, i kom ki i yoo me aura, tye note i kin coo ki mon ma rom ki note ma tye i kin Kricito ki kanica.

e. "PI TYOL MAN LACO WEKO WONNE KI MINNE, RUBBE KI DAKONE, GIN ARYO GIBIDOKO KOM ACEL. Lok man ma pe wangeyo ni dit; ento atye ka lok i kom Kricito ki jo muye en."

(1) Paulo ogiko ki lok ma mako **Acak 2:24** ki Kricito ki kanica.

(2) I keto "bedo acel" pa laco ki dako ki Kricito ki kanica, Paulo bene tye ka nyutu ka maleng ni laco pe myero obed kene ki dako ne. Co mapol gitamo ni gitye agonya me kwo kwogi kit ma gimito kwede, labongo paro pi tam, kit ma giwinyo kwede, par, tam, nyo miti pa mongi. Laco ma Lakricitayo pe ki twero me timo meno. En tye ki wat ma pire tek ki dako ne, ma calo wic ki kom, onyo Kricito ki kanica; gin aryo ni pe kitwero poko gi.

(3) Lok ma ki waco ni nyom tye i kom Kricito ki kanica nyutu ni, i acaki ne, nyom tye

me cwiny—en obedo yub me cwiny.

(4) Lukricitayo tutwalle omyero gutam matut i kom kit ma nyom pire tek kwede, pien nyom, i kit ma en tye kwede, obedo me cwiny dok obedo lanyut pa Kricito ki kanica.

C. Kol 3:19—“Wun co, wumar monwu, pe wubed ki keccwiny i komgi.”

1. Ma calo i Ep 5:25-33 Paulo dok:

- a. Keto tic pa coo (ki mon) i yub me kwo wa manyen i Kricito, ki pwony ma mako kit ma, pol kare, wan macalo Lukricitayo omyero wakwo kwede.
- b. *Cik* (pe miyo tam) bot coo me maro mon gi.
- c. Tii ki lok *agapao* pi "mar."
- d. *Cik* bot coo me maro mon ni (pe dako pa ngat mukene).
- e. keto cwinye i kom tic pa laco keken, ento pe i kom twerone nyo twerone.

2. “Pe ibed ki akemo i komgi.”

- a. Lok ma ki lwongo ni "embittered" (*pikraino*) oa ki i lok ma tere ni "ma ocung" onyo "ma bit," ki dong onongo tyen lok ni "ma bit" onyo "mac i kom mit," "ma pe ki akemo" onyo "ma tek" (Dunn 1996: 249).
- b. *Pol pa Baibul gigonyo Kol 3:19 ni “pe wubed ki akemo i komgi.”* Ento, kit ma Dunn owaco kwede, "cwer cwiny" tye i dwan ma pe loko. Pi meno, kit ma kitiyo kwede kany, “kiniga” te lokke ni ‘cwer cwiny meno tye i kin co. Gin ma tye ka nen, pi meno, twero bedo kit ma ngat ma tye ki twero i kom dakone winyo kwede ento ma pe binongo mar ki woro pa dakone dok twero winyo ni kibwolo dok kiniga pi pe nongo gin ma myero en omi bote. adwogi pi ngat mo keken ma cung pi twero ne kene ki ma ngeyo ki tiyo ki mar manok ma ki lwongo i dul mukwongo me tyeng ni.” (Dunn 1996: 249)
- c. *I yoo ma adaa, pi meno, Col 3:19 nyutu adwogi marac ma twero bino oyotoyot (ki ma myero ki juk kare ducu) ka coo pe gi keto cwiny ma opore i kom mon gi, ki pe gi nyutu mar i kom mon gi kit ma Kricito omaro kwede kanica.* Ki lok ada, ka ngat mo obedo “laco ma twero diyo mitine i kom dakone,” en aye Kricito. Ento, Kricito pe “ocung i kom twerone kene” i kom dakone, ma en aye kacokke; en pe “diyo” dakone me timo gin ma en mito. Pi meno, ka ngat mo tye ki twero me bedo ki “kiniga” i kom dakone, ci en aye Kricito. Ento, en pe obedo ki akemo. En timo jami bot dako ne, i kare weny ki i yoo weny, ma calo laco ma lanen maber. En lwongo wan me timo kit meno-ki me gengo akemo i kom mon wa ma twero bedo tye ka gi timo gin ma wamito (pien ka tye gin mo acel ma twero gengo dano aryo me doko "acel," en aye akemo).

D. 1 Pet 3:7—“Wun co bene wubed kacel ki monwu ki nian, macalo wubedo ki monwu magoro, pien en dako; dok wumi deyo bote macalo nywalo kica me kwo, wek legawu pe ogeno.”

1. Lok ma mako 1 Pet 3:7.

a. **1 Pet 3:7** tye ma rom ki lok pa Paulo i kom tic pa coo i **Ep 5:25-33**.

(1) Lok aryo ni weng tye ki lok pa Paulo (**Ep 5:22-33**) ki pa Petero (**1 Pet 3:1-7**) ma mako tic pa coo ki mon.

(2) Lok aryo ni weng, i agiki ne, obedo tic ma pat pat i kom kit ma Lukricitayo gi winyo kwede ma, i agiki ne, obedo dul me kit ma Lukricitayo omyero gukwo kwede:

(A) Lok pa **Jo Epeco** oa ki i lok pa Paulo i kom yo maber ma Lukricitayo myero “wot kwede” (**Ep 4:1; 5:1-2, 15**). Lok ma pire tek ni oa ki i lok pa Paulo ni "wupong ki cwiny maleng" (**Ep 5:18**). “Bedo ma opong ki cwiny,” i ngeye, onongo ki nyutu ki dul angwen: "lok" (**5:19**); "wero" (**5:19**); "miyo pwoc" (**5:20**); ki "bedo i te loc" (**Ep 5:21**). **Ep 5:22** laca cako tic ki tam me bedo i te loc pa mon ki coo.

(B) Lok me **1 Petero** bene oa ki i yoo ma opore pi Lukricitayo me kwo, ma calo, "gwokke ki miti me kom" ki "gwoko kitwu maber" (**1 Pet 2:11-12**). Lok ma pire tek loyo aye pwony pa Petero bot jo muye ducu ni “wumine i te loc pa dano ducu pi Rwot” (**1 Pet 2:13**). Petero dong otiyo ki lok adek-lutic "wubed ma wiinyo [lok acel-lu ma Paulo otiyo kwede i **Ep 5:21**] bot luditowu ki woro ducu" (**1 Pet 2:18**), "mon, wubed ma wiinyo cwariwu" (**1 Pet 3:1**), ki "cowu wubed ki monwu i yo me nian" (**1 Pet 3:7**)—ma ginongo ki i lok ma pire tek lok ma tye i **2:13**. Petero bene otiyo ki labol me deno can pa Kricito me nyuto tam pa Lukricitayo me bedo luwiny (**1 Pet 2:21-25**); en cuko cwinywa me lubo lanen man: “Kricito bene yam oneno can piwu, oweko botwu lanen maber wek

wulub kore” (1 Pet 2:21). I 1 Pet 3:1, 7 tiyo ki tam magi me bedo i te loc ki labol pa Kricito bot mon ki coo kun tiyo ki lok acel-lu ("kit meno"). Pi meno, tic wa ki twero wa macalo coo omyero ki nen calo yoo ma wanyuto kwede me bedo ma wawinyo ki bedo calo Kricito—ma tye i cwiny "kit maber [pa Lukricitayo]" (1 Pet 2:12).

b. *Nyig lok ni “kit meno” nyo “i yo acel-li” (1 Pet 3:1, 7) gonyo tic ma laco ki dako myero gutim calo gin ma myero kitim.*

(1) Kit ma onongo tye kwede i Ep 5:22-24, cik ma kimiyo bot dako (me bedo ma winye) kimiyo bot dako keken; laco pe ki waco ni "omi" dako ne obed lawiny, onyo ni "onen" ni en tye lawiny— meno aye tic pa dako ne bot Lubanga.

(2) I yoo mo, tic pa dako me bedo lawiny ki twero waco ni "ki rwate" ki tic pa cware. Kit ma McKnight owaco kwede, "Ngo ma miiyo tere tere ki twero niang ne ki penyo lapeny ma mako mar tere" (McKnight 1996: 189n.33). Pe ki waco ki dako ni "owek" cware obed kwede i yoo me niang, onyo miye deyo, onyo me "nen" ni cware timo jami eni—ma en aye tic pa cware bot Lubanga. Ento, "peko me bedo lawiny" kare ki kare tye ki "laco ma tye ka doro dano i tyen lok ne" (Ibid.: 189). McKnight omedo ni: "Ka dako ma Lakricitayo tye ka yenyo me maro cware ki cwinye weny ki lacoo tye ka yenyo me maro dako ne ki cwinye weny, lok me bedo lawiny pe bino matwal. . . . Gin ma pire tek i nyom ma lubo Baibul tye i mar ki tic pi ngat acel acel. . . . Co pol kare gipeny pi bedo lawiny ka 'gi twero timo gin mo'; nyutu bedo ki cwiny me paro piri keni, pe mar ki tic pi dako (ma en aye kit ma Kricito omaro kwede kanica). Gin ma laco myero obed ka wacone kekene aye ni, 'Pingo myero ati ki teko me cobo man?' Pol kare en moko tamme ni mitine ki tamme myero ocobbe dok ni pa dakone pe pire tek. Kit tim ma kit meno pe nyutu mar. Nyom ma opong ki mar, woro, ki woro pol kare, atamo, mito ni gi lok i kom lok me miiti." (Ibid.: 189-90)

(3) Ma calo ngat ma "loyo" lawote, tic pa lacoo—ki pi meno twerone ki ngolo kop—tye madit.

2. Ngiyo lok pa 1 Pet 3:7.

a. *“Wun coo bene wubed kacel ki monwu i yo ma niang iye”*

(1) Coo omyero gubed kacel ki mon gi, ento pe me poko kin gi. Man obedo yoo acel me "moko" i kom dako ni ki doko "kom acel" kwede.

(2) Lok ni "kwo kacel" (sunoikountes) nyutu jami ma mako buto ki bedo kacel i nyom. Laco ma Lakricitayo “pe ladiro jami mapol dok pe paro pire kene i buto me nyomme, ento paro pi dano, paro pi dano, dok konyo jo mukene” (McKnight 1996: 186).

(3) “I yoo me niang” nyuto ni bedo kacel ki dakoni “pe obedo tic me kom keken ento obedo gin ma laco myero onge kit me timone ” (Michaels 1988: 168). I leb Greek, lok man tye ni “ma lubbe ki ngec.” "Ngec" ma kit meno ma pire tek loyo obedo ngec pa Lubanga i Yecu Kricito, pien ki ngec ma kit meno keken aye laco twero niang maber kit pa coo ki mon, gin ma pire tek i nyom, ki twero yubu kwo ne maber. Grudem oneno: “‘Ngec’ ma Petero tye ka wacone kany twero bedo ngec mo keken ma twero bedo me kony bot laco ki dako: ngec i kom yub pa Lubanga kacel ki cik ma igi lac pi nyom; ngec i kom miti pa dako, yub, ki jami ma cwero cwinye; ngec i kom tekone ki gorone i kom jami me kom, cwiny ki cwiny; ki mukene bene. Laco ma kwo ma lubbe ki ngec ma kit meno bimeddo wat i kin jo me otgi —ento ngec ma kit meno twero bedo tye ka kikwano Lok pa Lubanga kare ki kare ki bedo kacel kare ki kare labongo ngwec kacel calo laco ki dako.” (Grudem 1988: 143).

b. *“Ma calo gin ma goro, pien en obedo dako; ki imi deyo bote macalo ngat ma obi nongo kica me kwo”*

(1) “Dako” gonyo lok ma pe nen ma te lokke ni, "ngat ma dako.” Man nyutu ni "Peter neno kit pa dako onyo dako ki owaco ni 'dako' pa dako omyero omi woro ki bot cware” (Grudem 1988: 143).

(2) “Goro” pol kare nyutu goro pa kom pa mon ka kiporo ki coo; man bene ki nyutu ki tic ki lok ni "gin" ma pol kare nyutu kom. Ento, "lok ma tye i kin piny bene nyutu ni mon 'goro' i lok ma mako twero i nyom (tyeng tyeng. 1, 5-6), ki Petero omiyo cik bot coo ni ma ka tic ki twero gi i yo marac pi miti gi kengi omyero gu ti kwede me 'miyo deyo' bot mon gi” (Ibid.: 144).

(A) *Co myero wigi opo ni “jo ma giketogi kekengi i nyim Lubanga gibiketo*

deyo i kom jo ma gin aye (nyo jo ma gikette kengi) 'jo matino' nyo ma jo matino loyo,' i wang lobo ”—nen **Mat 5:3-12; 18:1-4, 10-14; 19:30; 20:16; 23:11-12; 25:40, 45; Mar 9:33-37; 10:42-45; Luka 14:7-11; 1 Kor 1:26-30; 12:22-25; Yak 2:5; 4:6; 1 Pet. 5:5-6** (Michaels 1988: 170). Pi meno, pi rwom me kwo ne i te in, ki apokapoka ne ki in, coo omyero gubed ki kit pa Lubanga i kom jo ma rwom gi lapiny i wang dano (ma en aye, kit pa Lubanga i Baibul me nyutu kica bot jo ma rwom gi lapiny, onyo ma gi loko kom gi, ma piny).

(B) “I lok man, woro ma kit meno omyero obed ki lok maber ki me moko tam i kin dano ki i dye lwak, ki bedo gin ma pire tek i tam ma mako tic ki cawa ki cente pa ngat moni” (Ibid.).

(3) “Ngat ma obi nongo kica me kwo.” Kit ma rwom ne calo dako (bedo dako ne, ki goro ne—ma en aye, rwom ne i te in, ki apokapoka ne ki in) onongo obedo tyen lok acel, i kome kene, me nyutu woro bot dako ni, Peter dong miyo tyen lok me aryo (ki ma rwate) me nyutu woro bot dako ni: rwom ne macalo ngat ma rom kwedi, rom ki in matwal ki rom kwedi. Kit ma rom ki rom pa jami ni ki nyutu ki tic ki lok ni *“lanywali,”* ma bene kitiyo kwede i **Rom 8:17, Ep 3:6; ki Ibru 11:9** me nyutu rwom ma rom ki nywako kacel i cikke ki adwogi maber ma bino pi bedo dul pa Kricito ki jo me ode. Pien Lubanga oyo ki oketo deyo i kom dako ni kit ma en oyo ki oketo deyo kwede in, laco myero omi deyo bot dako ne. Ka kumeno laco ni obi bedo ka cayo gin ma Lubanga woro.

c. *“Wek legawu pe ogengo gin mo.”*

(1) Kit ma itero kwede dako ni obedo lanyut, ki gudo—i yo maber onyo marac—wat in ki Lubanga ki dongo ni me cwiny.

(2) “Megi” twero cung pi co keken, nyo lega pa co ki mon kacel.

(A) *Michaels tamo ni “in” me agiki “kelo kacel dul ma mako nyom (tyeng tyeng 1-7) wek kadi wa mon ma gunyomme ki coo ma pe giye (tyeng tyeng 1-2) gubed ki neno manok i kom ngo ma nyom twero doko i Kricito—kanica ma i ot, ki laco ki dako ma gibedo kacel macalo lwak ma lega ki ‘lunywali’ me larre”* (Michaels 1988: 171).

(B) *Tam mukene ni ki waco ki Grudem: “‘In ‘omyero onyut ‘in’ ma Petero tye ka coyo waraga ni, ma en aye, coo, ki lok ma ki waco ni tye i kom lega pa coo weny. . . . Pe tye laco mo ma Lakricitayo ma myero otam ni gin mo maber i yo me cwiny twero cobbe ki kwone labongo lega maber. Dok pe tye laco mo ma twero bedo ki gen me bedo ki kwo me lega maber ka pe en bedo kacel ki dakone ‘i yo me niang, kun miyo deyo’ bot dakone.”* (Grudem 1988: 145-46).

(3) Labongo paro ka “in” nyutu coo keken, onyo coo ki mon kacel, lok me agiki me 3:7 ni dok nyutu kit ma nyom tye kwede i yo me cwiny. Kit ma Grudem ogiko kwede ni, “Me kwanyo kare me dongo ki gwoko nyom maber obedo miti pa Lubanga, en aye tic pi Lubanga, en aye tic me cwiny ma yomo cwinye” (Ibid.: 146).

III. Tam pi coo

Carol Arnold, i bukke ma ki lwongo ni *The Liberation of a Resentful Wife* (2006), omiyo tam ma lubo ni bot coo me bedo ki nyom maber:

A. In itye atera. Myero inyang ni Lubanga ocweyo in ma pe itye ki jami ma mitte. Obedo gin me mingo me tamo ni pe imito dako ni. Ngeyo ni itye ki peko miyo inyang ni itye ka jenge i kom kony pa Lubanga ki yub me cwec me cobo miti ni ki miini gin ma imito me cobo peko ni. obi konyi me dongo cwiny me pwoc ki me pwoyo gin ma Lubanga otimo me cobo peko ni kun i miyo ki dako.

B. Dako ni obedo mic pa Lubanga. Dako obedo mic ma oa ki bot Lubanga (**Car 19:14**). En pire tek, wic pa cware, ki gin maber (**Car 12:4; 18:22**). Kiwaco ni en pire tek loyo jami me deyo (**Car 31:10**). Kitero mic ma wel-le tek dok ma pire tek nining?

C. Myero imar en kit ma Kricito omaro kwede kanica. I poto me Gececemane Yecu openyo Wonne ni olok yub me larowa ducu wek en pe ocit i kom yatariya me to pi bal pa kanica; kadi bed kit meno, Yecu oye i kom miti pa Wonne dok owinyo, pien meno aye obedo gin matir me atima. Lubanga tye ka penyo coo me maro mon gi i yo acel— me jalo jami, me bedo ki winy, kadi bed ni tek, pien en aye gin maber me atima, ki pien en aye cal

bot lobo ma nyutu gin ma nyom macok kwako. Bedo ki wat macok kwako jalo jami, bedo labongo paro piri keni, ki rwenyo twero pi ber bedo pa ngat mukene.

D. Tika onongo ibimito ni ibed i te loc ka onongo in aye dako-ni? Laco ma ryek obi ngeyo ni dako ne ryek i jami mapol loyo en, ki tye ki ngec ma mako gang ki gange ma en pe ki. Pi meno, en biwinyo lokke. Dako—ma calo in—mito bedo ki twero i kom kwo ne. Tero dako ni kit ma in imito ni kiteri kwede (nen **Mat 7:12; Luka 6:31**), nyutu kica, mar, ki cwiny me kica, obi miyo bedo yot bote me mine iri, gamo lokki, ki miini gin ma imito. Ka onongo in aye ibedo en, tika onongo ibimito ni ibed i te loc, kit ma itye kwede kombeddi-ni?

E. Kony dako ni ka imito ni en ogam lokki. Mon gi timo gin mo i kom kit ma ki tero gi kwede. Laco maryek bimiyo mar bot dakone, kun kok dakone labongo tyen lok mo, kun wacce ni “Amari,” ento bene nyuto mar i ticce. Ka imiito ni dako ni odok i komi, konye. Tim gin mo keken ma miite me gengo en pi ool ma en dong pe ki gin mo ma odong piri i agiki me nino. Dako mo acel owaco ni, “Ki tung bota, tim me buto cakke ki i ot tedo. Ka cwara okonya ki lwoko jami, an bene agamo lokke.” Pol pa mon gi tye atera me tic matek ka gi ngeyo ni coggi bene tye ka tic matek—ento ka ibedo piny nongo en tye ka timo tic me gang, pi ibed ki awura ka en pe gamo maber lok ma iwaco.

F. Gwok komi. Coo maro dako ma nen mwonya. I yo acel-lu, pe tye dako mo ma mito gamo lacoo ma kome lit, pek ne okato, onyo ma ngwece kur.

G. Mii kare bot dako ni me bedo ki mon mukene. Tye jami mogo ma mako mon ma mon mukene keken aye twero niang. Laco ma ryek obi miyo kare bot dako ne pi en kene ki obi yubu kare bot dako ne me bedo kacel ki mon mukene—medo ki culo cente ma mite me konyo dako ne me bedo cen ki in ki lutino. Tiimo man obi kelo adwogi maber i anyim ki dako ma cwinye yom, ma cwinye yom, ki ma lawiny.

5. CIK ADEK ME LOK MA KELO RIBBE

I. Nyutu: Ep 4:25-32

A. Lok ma ribbo dano aye gin ma kelo wa kacel, ento pe poko kinwa

B. Lok me ribbe obedo gin ma pire tek pi wan me nongo pwoy me ribbe ma wa tito

1. I kanica, wamito ribbe pa cwiny (**Ep 4:3-6**).
2. I nyom, omyero watute matek me bedo ki note i kin “kom acel” (**Acak 2:24**).

C. Keto lok kacel obedo gin ma pire tek ma en aye obedo lok mukwongo ma Paulo oloko iye i kare ma en ocoyo lok ma mako tic kwede i waragane bot jo maleng me Epeco

II. Dul pa jo Epeco

A. Kit ma Lakricitayo tye kwede (Jo Epeco 1-3)

1. Pako pi larre (**1:1-14**).
2. Lega pi ryeko pa Lubanga (**1:15-23**).
3. Kit ma watye kwede i Kricito, pi ngat acel acel (**2:1-10**) ki i kin dano ducu (**2:11-3:13**).
4. Lega mukene (**3:14-21**).

B. Tic pa Lukricitayo (Jo Epeco 4-6)

1. Ribbe i kacokke (**4:1-16**).
2. Bedo maleng i kwo (**4:17-5:21**).
3. Bedo ki twero i gang ki i gang tic (**5:22-6:9**).
4. Peko ma omyero ki lok iye (**6:10-24**).

C. Woto wa ki jo mukene tye me nyutu ribbe pa kom acel

1. Paul oloko ki "kabedo" me doko "tic" ki lok ni, “Pi meno . . . wot i yo ma rwatte ki lwongo” (4:1).
 - a. Cake i **4:7-5:21**, lok pa Paulo ni cung i kom kit ma wakwo kwede ki acel acel.
 - b. Cake i **5:22-6:9**, Paul ocoyo lok ma mako "wot" wa i kin dano ma pat pat me nino ducu:
(1) Coo ki mon.

(2) Lunyodo ki lutino.

(3) Lutig (opii) ki lutic (ludito).

c. Kadi wa wotwa acel acel pe kitimo kenwa kenwa, ento obedo wot pa layeyo acel ki jo mukene.

2. Wot wa ki jo mukene tye me nyutu ribbe pa kom acel, “Cwiny acel, gen acel, Rwot acel, niye acel, batija acel, Lubanga acel, Won jo ducu ma loyo jo ducu, ma loyo jo ducu, ma loyo jo ducu” (Eph 4:4-6).

a. Lutela me kanica kimiyo botgi mic acel acel me yubo jo maleng me gero kom Kricito me doko kom acel ma dongo ma Kricito aye wiye tye iye (4:7-16).

b. Me timo man, omyero “Wuwek kitwu macon ma tye ka balle woko pi miti me bwola, dok wuyub kitwu manyen, ma yam giketo i [cal pa Lubanga] i kit ma atir ki maleng me ada” (4:22-23).

c. Me wek man otimme, lok ma rwate pire tek. Paul lubu lwongo me ribbe ki “Pi meno, wuwek goba woko, nat acel acel i kinwu myero olok lok ada bot lawote” (4:25).

III. Cik me acel me ribo lok i kin dano—Lok lok ada

A. Lok adaa en aye gin ma nyutu lok adaa

1. Lok ada obedo kit ma jami tye kwede, jami ma otimme onyo lok adaa, ma rwate ki gin ma tye adaa.

Lok ada mako jami ma tye ada, ento pi jami me dini keken.

2. Lok pa Lukricitayo omyero omed ni lok adaa en aye gin ma ki nyutu ki Lubanga i lok mere ki kit ma ki nyutu kwede i kom Yecu Kricito ma en aye lok adaa (Jon 14:6).

3. Gwoko lok ada obedo but tic pa Lukricitayo me kwayo kica.

B. Lok ada tye gin ma rwate ki lok goba

1. Kitwa me bal ni ki balo ki “miti me bwola” (Ep 4:23).

a. Cwiny dano bwolo dano, rac, dok tek me ngeyone (Jer 17:9).

b. Miti ki miti me kom obedo guti me bwola

2. Pol kare wa kano lok ada, weny onyo bute:

a. me winyo maber, ki jolo.

b. me winyo calo pire tek, rwate, pire tek, ki piire tek.

c. pi yomcwiny/yomcwiny ma pi adaa, me gengo arem onyo deno can.

d. me gengo deno can.

e. me nongo yomcwiny.

3. Lworo, ma tye ada onyo ma ki tamo, kelo lok goba.

4. I kare ma wanongo kwena marac, onyo ka cwinywa cwer, waromo:

a. kwero lok adaa, jami ma otimme ki kwena;

b. bedo ki akemo, (i.e. wamito "neko lakwena" me gin marac ma otimme);

c. tic ki lok ma ki waco, lok adaa nucu onyo lok goba weny;

d. kwero bal, onyo temo keto bal i kom ngat mukene.

5. Kwero lok ada twero kelo lok goba, apoka poka, ki turo lok.

C. Ngat manyen ni kicweyo en i kit ma atir ki maleng me lok ada (Ep 4:23)

1. Pe twere pi Lubanga me loko lok goba (Wel 23:19; Ibru 6:18).

2. Yecu aye "Lok ada" (Jon 14:6), ki "wan watye ki tam pa Kricito" (1 Kor 2:16).

3. Cwiny ma bedo i iwa en aye “Cwiny me ada” (Jon 14:17; 15:26; 16:13).

4. Pi meno, jo ma giye gitwero dok myero gulok lok ada.

D. Lok ada omyero ki lok i kabedo weng

1. Pire tek me bedo lok ada ikom:

a. Gin ma wa tamo.

b. Gin ma wa waco.

c. Gin ma watimo.

d. Gin ma wawinyo ki ma wawinyo i cwinywa.

e. Gin ma wamito, ma wamito, ma wamito, ma wageno me cobo, ki ma wamito.

2. Pe tye lok ada onyo nucu lok ada = pe tye lok ada onyo nucu lok ada = pe tye lok ma rwate.

E. Wamito bedo ma wangi twolo kit ma (diro) ki awene (kare) me lok lok ada

Kit ma iloko kwede gin moni ki dok awene twero bedo gin ma pire tek calo gin ma iloko ki pingo iloko. Ki lok ada, waco gin mo i yo ma pe opore nyo i cawa ma pe opore twero weko ngat mukene-ni niang gin ma itye ka wacone i yo marac ki pingo iloko.

F. Wamito ryeko—lok ada omyero ki lok i mar (Ep 4:15)

Mar myero obed kacel ki lok ada pien “*Lubanga aye mar*” (1 Jon 4:8). Ka pe watye ki mar macalo tyen lok me lok, nongo watye ka loko lok goba i kom Lubanga. Kadi bed ni lok ada mito ni wawac lok matego, omyero mar aye ocuko cwinywa.

IV. Cik me aryo me ribbe i lok acel—bed maber nino ducu

A. Lok ada pe yot me waco onyo jolo, kadi bed ni kiloko kwede ki mar.

Dano giwinyo marac oyotoyot, dok gitwero bedo ki akemo nyo kiniga, ka waloko lok ada botgi, tutwalle ka obedo lok ada ma pe gimito winyo nyo ye. Meno tye kit meno kadi bed mitiwa jenge i kom mar, dok dwanwa pe obedo me pyem. Tyen lok me man twero bedo jami ma lubo ni:

1. Lok ada miyo wa rwate ki jami ma pol kare wa kwero. Jami magi tye iye lok ada i komwa kenwa, jo mukene, kit ma kwowa tye kwede, lobo, ki Lubanga.
2. Wa lworu ki wa winyo rwenyo jami ma pi adaa. Wa cung i kom tam ma pi adaa ki jami ma tye ada pien wan (goba) tamo ni gi miyo wa kuc, gin ma pire tek, ki yomcwiny.

B. I kare me kwena marac atika, dano twero kato ki i "rwom abic me nongo kwena marac atika."

1. Kwero (“man pe twero timme”; wakok i kom jo mukene, wamiyo tyen lok, dok wanyuto tyen lok).
2. Akemo (wamito “neko lakwena”; wa lwongo lwongo ki lweny me dwoko cen).
3. Laro (wa temo me “gwoko wang”).
4. Cwercwiny/Lingo (wapenyu “kombedi ngo ma myero atim?” ki wawaco ni “pe aparomatwal”).
5. Gamo (wa oo i agiki me ye ni kare dong oromo me loko kwo manyen ki mede anyim).

C. Baibul lwongo dano me bedo ki “lok macek” ki dok me ribbe nino ducu.

“Bed ki akemo ki pe i bal; pe iwek ceng opoti ki kinigani” (Ep 4:26).

1. Akemo pe obedo bal i kome kene.
2. Lubanga, ma pe timo bal, bedo ki akemo:
 - a. En tye ki akemo i kom jo maraco nino ducu (Jab 7:6, 11; Rom 1:18).
 - b. Yecu obedo ki akemo i kom bal (Mar 3:5; Jon 2:13-17).
3. Akem ki kit ma iwiinyo kwede omyero ki yer, ento pe ki kwero.
4. Lok ma pire tek aye gin ma wabedo ki akemo iye ki kit ma wadok kwede i akemo wa.
 - a. *Tem tyen lok ma oweko ibedo ki akemo: ber?*

- (1) Tika wa tye ki akemo pien “laco macon” ma kwako lok me gwoko kuc, rwom, jami ma yomo cwiny, ki yub?
- (2) Tika wabedo ki kiniga pien walworo rwenyo gwok, rwom, lonyo, nyo yot kom?
- (3) Tika wan jo ma pe atir ki, pi meno, wa tye ka gengo kwena maber?
- (4) Watye ka balo Rwot?
- (5) Tika wabedo ki akemo i kom cik me “dano manyen”?
- (6) Tika kitye ka unowa pi Kricito?

b. Tem kit ma idok kwede i kom akemo: tika obedo me woro Lubanga?

- (1) Rwenyo kiniga nyo bedo ki cwiny me gero ki lok nyo kom obedo bal (Car 29:11; 12:16; 25:28).
- (2) Gwoko akemo nino ki nino obedo bal; pi meno, “pe iwek ceng opoti ki kinigani” (Ep 4:26).
- (3) Gwoko lok me kuc ki ngat mo ma ocwero cwinyi obedo bal; dwoko kuc omyero ki tim oyoto (Mat 5: 23-24; 18:15-17).
- (4) Pe ye bal pa ngat moni obedo bal; pi meno, wamito mwolo wek wange ni wan bene lubalo (Mat 7:3-5).
- (5) omyero wa gamo peko ma tye i kin waa, ki watim jami weng ma watwero me yubu gi maber.

V. Cik me adek me ribo lok i kin dano—ket yub ni me dongo dano mukene

A. Lok me ribbe jingo ki dongo jo mukene i Rwot

1. Lok me ribbe pe obedo me keto cwiny i kom ngat acel ento me keto cwiny i kom jo mukene, pien mar pe obedo me yenyo ngat acel acel (**1 Jo Korint 13; Rom 15:1-2**).
2. Keto lok kacel pe romo gwoko kit ma tye kwede, ento tye pi dongo.

B. Omyero wayer lok ma waloko ki diro; tamo ngo ma ber pi ngat mukene

1. Lok ma rwate pe "loko dog ma peya oloko tam i tic."
2. Lok tye ki teko me "to" ki "kwo" (**Car 18:21**).
3. Lok tye ki tyen lok ki adwogi ma pat pat—pe weng rom onyo konyo; ngo ma wa waco, ki kit ma wa waco kwede, cung i kom ngec pa ngat ma tye ka winyo, gin ma en okato ki iye, kit ma en winyo kwede, ki gin ma en mito.

C. Pe ilok lok ma pe opore (Ep 4:29)

1. Nyig lok me leb Greek ma gonye ni "gin marac" aye *sapros*, ma te lokke ni "gin ma oballe woko, ma pe opore me tic kwede."
2. Tyeng man loko i kom tic ki nyig lok ma pe konyo, ento bene tiyo i kom lok ma pe kitiyo kwede ki leb, calo wang ki kit ma kom dano nen kwede.

D. Lok lok maber keken me dongo, ma rwate ki gin ma mite i kare ni, wek omii kica bot ngat ma tye ka winyo (Ep 4:29)

1. Medo lok i kin dano mito ngec ma rwate ki kare ni i kom ngat moni:
 - a. Tam.
 - b. Kit ma iwiinyo kwede ki gin ma imito.
 - c. Yub ki gin ma ki tamo.
 - d. Kit me cwiny ki ngo ma mite me dongo ngat moni.
2. "Miti me kare ni" mito ni ki kwan maber gin ma tye ka time ki gin ma tye ka time.
 - a. Man ki twero nongo ne ma peya onyo i kare me lok ki neno ki penyo lapeny.
 - b. Man bene jenge i kom niango matir i kom Lok pa Lubanga.
 - c. Medo i kom meno, ngiyo lok ma tye ka timme ki kit ma tye kwede pire tek me keto Lok pa Lubanga i tic maber.

E. Ribbo lok i kin dano mito kwero lok ken

Gin ma pire tek botwa omyero obed me miyo deyo bot Lubanga i lok wa, ki me dongo dano ma wa tye ka lok kwed gi, ento pi me miyo deyo bot wan ken wa. Ka waketo tamwa i kom jami magi, ci waromo cobo cik aryo ma pigi tego loyo me maro Lubanga ki maro luwotwa (**Mar 12:28-31**).

VI. Me agikki

Lok ma rwate tye twere pi kica pa Lubanga i Yecu Kricito ma en tye ka loko wa nino ducu i kit ma atir, maleng ki lok ada (**Ep 4:23**).

6. LOK: NIANG; WINYO; KI PARO PI DANO

I. Niang⁹

A. Lok obedo gin ma pire tek i mar.

Ka waniang ngat mukene-ni ki gin ma pire tek bote, ci aye watwero cako "kubbe" ki ngat meno. "Ribbe" me ada ki ngat mukene kwako winyo ki bene niang matut. Niang mito tute matek. kwako keto lok ma meg i ki yub ni (ma en aye, ngo ma imito) wek ibed ki pwoc pi tam pa ngat mukene ki kit ma en winyo kwede.

B. "Dano ma gi nyome ma gi tye ka yenyo niang i kin gii gubi keto i tic gin ma mite wek lok me ada obed tye" (Campus Crusade 1993: 76).

mito jami angwen ma lubo ni wek *lok me ada* obed tye:

1. Cawa. Bedo kacel ki ngat moni obedo acel i kin yoo abic ma wanyuto kwede mar bot ngat meno

⁹ Ka pi ki waco mukene, pol pa dul me I ki II ki kwanyo ki Campus Crusade 1993: 76-81.

(Chapman 1995: 59-78). Tero kare me ngeyo ngat moni. Ngeyo ngat moni weko peko ma twero gengo lok me ada ni ki loyo.

2. Gen. Peko me lok adaa pe kibi loyo ne nio ka gen tye i kin jo aryo ni. Pe tye ngat mo ma mito ni kiwane. Jami ma ki waco i mung, mung ma ki nyutu, omyero obed mung. Pe tye gin mo ma twero balo bedo i mar calo balo gen. Ki tung cing kany, pe tye gin mo ma twero kelo gen ma twero nyutu goro ni bot ngat mukene, ki nyutu ni i geno en onyo en.

3. Cikke. Cikke twero bedo gin ma nyutu gen. I nyom, kono, moko tam—bot luot, bot nyom, bot tam me nyom kikome- obedo gin ma pire tek. Laco nyo dako pe myero onge ni mung ma en tye kwede keken, ento ni nyomgi tye maber —ni ngat mukene—ni omoko tamme i kome. Pi meno, lok ni “poko kin jo munyomme” pe myero kilok i kare me akemo ki apokapoka.

4. Lok adaa kama leng. Lok ada kama leng tye iye: bedo agonya; bedo lagen; ki goro (ma calo, nyutu mung, goro, goro, gin ma mite, ki lworu). Man nen calo tek tutwal pi coo me tiimo. Lok adaa kama leng pe twero time ka jami mukene ma miite me lok adaa pe tye.

C. *Tye rwom me lok ma pat pat ma gi doko matut ki bedo macok*

Gin ma oweko ki lok ki ngat moni ki kit ma watwa kwede ki ngat moni pol kare bimoko rwom mene ma opore ki ma pire tek pi lok meno.

1. Cliché (lok ma pe rwate, ma ki ngeyo ni tye kakare). Man tye ada "pe poko." En aye yoo ma pe nen maber me "lok," ki kitiyo kwede maber ki wel dano mapol (labole, "Itye nining?" "Ber").

2. Ada. Poko gin ma ingeyo pe nen maber ki pol kare ki tiimo ki dano manok.

3. Tam. Nyutu gin ma in itamo onyo ye iye doko gin ma mako ngat acel acel. Pi meno, tye ka nen ka maleng ki dano gibedo ki miti me yero ngat ma omyero gu nywako tam gi kwede.

4. Kit ma dano winyo kwede. Nyutu gin ma in inongo ni tye ka nyiko lok adaa ki, pi meno, pol kare ki tiimo ki dul pa dano ma gi winyo lok ma ki gengo.

5. Lok ada kama leng. Nyutu ngat ma in ibedo tye atera, lok adaa, ki goro. Dano ma gu kwanyo kare, gu keto gen, ki gu nyutu ni gi keto cwiny gi aye jo ma ngat moni obi bedo agonya bot gi.

D. *Me lok maber omyero iniang jami mapol*

1. Gin ango ma imito waco;

2. Kit ma imito waco kwede (dwan, dwon, ki yom cwiny, cwe cwiny, gen, arem cwiny, cuko cwiny, ki mukene.);

3. Pingo imito waco ne (me nyutu mar onyo mar, akemo, me wango onyo lewic i kom ngat mukene ni, me miyo en ngeyo gin ma imito, miti ni, niyeni, lek ni, ki mukene); ki

4. Ka imito waco ne (i kare me cam onyo ingee cam, i kare me galo wang, i kare me nino, i nyim lutino, ki mukene.). Kit ma iloko kwede gin moni ki dok awene twero bedo gin ma pire tek calo gin ma iloko ki pingo iloko. Ki lok ada, waco gin mo i yo ma pe opore nyo i cawa ma pe opore twero weko ngat mukene-ni niang gin ma itye ka wacone i yo marac ki pingo iloko.

E. *Niang kwako gin ma ngat mukene tye ka wacci, ki kit ma en winyo kwede*

1. Lok tye me lok (gin ma wa waco) ki lok ma pe ki lok (dwan, kit ma kom wa loko kwede, nyutu cing, kit ma wangi nen kwede, ki jami mukene). Ka lok ma kiloko ki ma pe kiloko pe rwate, dano gi maro ye lok ma pe kiloko.

2. Tam ma tiyo pi bedo ki lok maber ki luot ni.

a. Bed ka neno wangi ka luot ni tye ka lok. Man gwoko tam ni ki bedo ka wot ki nyutu ni en tye ki tam ni ducu.

b. Pe iwiny lok pa luotwu dok itim gin mukene i cawa acel-lu. Lok maber kwako miyo cwinyi ducu bot luotwu. Ka pe itwero timo meno cutcut, tit bot luotwu lok ada. Wac bote ni imito winyo gin ma en tye ka wacone, ento titte gin mumiyo pe itwero miye cwinyi ducu. Tit bote awene ma ibi twero timo ne. Pol pa luot gubi woro meno.

c. Winy pi kit ma winyo kwede. Penye kekeni ni, "Cwiny anga ma luot na tye ka winyo?" I ngeye, moko bot luotwu gin ma iniang ni en tye ka wacone ki kit ma en winyo kwede. Man miyo bot luot ni kare me tito, ki tito ni in itye ka winyo lok maber.

d. Nen kit ma kom dano loko kwede. Cing ma ki mako, cing ma tye ka myel, pig wang, wic ma opong, ki kit ma wangi tye ka wot kwede twero miini ngec i kom ngo ma ngat mukene tye ka winyo.

e. Kwero turo lok. Ka amiyo cwinyi ducu i kare ma itye ka lok, ci abijuko gwokke kena, nyo bolo lok i komi, nyo tito tam ma pe atir. Miti na tye me niang in, *me niang tammi* ki kit ma

iwiinyo kwede. (Chapman 1992:67-69)

II. Winyo lok

A. *Dano mapol pe gimito gin mo makato ngat mo ma paro pi winyo lokgi*

Me kwanyo kare me wiinyo ki keto cwinyi i kom ngat moni nyutu ni in itero gin ma ngat meno tye ka waco calo gin ma pire tek, ki in bene itero ngat meno calo gin ma pire tek.

B. *Winy maber obedo diro ma ki twero pwonyo*

Dano mapol, ki adaa, gi winyo lok marac. Wiinyo lok marac gengo lok ki kelo apokapoka. Tye ma pat pat *kit me winyo lok*.

1. Kit me winyo lok angwen, ma lubu kit ma ngat ma tye ka winyo lok ni winyo kwede:

- a. *Winyo lok goba*—miiti me goba.
- b. *Winyo lok maber ma ki yero ayera*—winyo pi jami ma mit keken.
- c. *Winyo lok maber ki gwoke*—pe winyo kwena me bura mo keken.
- d. *Winyo lok maber*—nyutu kit ma cuku cwiny ber kwede i lok (Campus Crusade 1993: 77).

2. Kit me winyo lok adek, malube ki kit ma lawiny winyo kwede:

- a. *Winyo lok me pyem onyo me lweny*. Man timme ka watye ki miti me dongo tamwa ma ka niang nyo ngiyo tam pa ngat mukene. Wa winyo pi kare ma ki yabo me mako lok, onyo pi goro onyo kama goro ma wa twero lweny iye. Ka wa tye ka timo calo wa tye ka keto cwinywa nongo wa tye ka kuro kare ma oyabe, onyo wa tye ka yubu lok ma wa bi kwero ki wa tye ka yubu yub me dwogo wa ma obi balo lok gi ki miyo wa bedo ngat ma oloyo.
- b. *Winyo lok ma pe ki timo gin mo onyo ki diro*. Man timme ka ada watye ki miti me winyo ki niang tam pa ngat mukene-ni. Wan wabedo ka winyo lok ki wa winyo lok mot. Wa tamo ni wawinyo ki waniang maber, ento wabedo mot ki pe wamoko ne.
- c. *Winyo lok ma tiyo onyo ma ki tamo iye*. Man aye gin acel ma pire tek ki ma pire tek me winyo lok. I winyo lok maber wan bene wa tye ki miti me niang ngo ma ngat mukene tye ka tamo, winyo, mito onyo ngo ma kwena ni nyutu, ki wan bene wa tye ka neno niang wa ma peya wa gamo ki kwena wa manyen. Wa dwoko onyo wa loko lok ma wa niang i kom kwena gi ki wa dwoko cen bot ngat ma ocwalo kwena me mokone. Kit me moko lok man onyo miiyo lagam en aye poko kin winyo lok ki miyo bedo maber (Nadig n.d.).

C. *Winy maber, ma tiyo, ma nyutu tam*

1. Kit pa ngat ma winyo lok maber. Lawiny lok maber myero onyut jami ma lubo man:

- a. Winy ki cwiny ma nyuto ni lok pa luotwu obedo gin ma pire tek loyo; mi tam ma otiime-nyutu ni iparo piri kun ijuko jami mukene weng.
- b. Winy ki cwiny me jolo ki bedo atera me niang.
- c. Winy ki cwiny ni luotwu pe obedo lakworwu, ento obedo mic ma oa ki bot Lubanga boti.
- d. Winy ki cwiny me bedo atera me winyo ngo ma Lubanga twero bedo ka wacone kun wok ki bot luoti.

2. *Winyo lok maber ki diro tek pien dano gi pat pat i kit ma gi lok kwede ki kit ma gi nyutu kwede tam gi maber*. Dano pol kare gi tye ki gin ma gi miito, gin ma gi miito, ki tyen lok ma pat pat me bedo kacel. Macalo lawiny wa keto cwinywa i kom rwom me lok ma watamo ni pire tek loyo. Ento, ka pe ingeyo rwom ma pire tek bot ngat ma tye ka lok, man twero kelo apokapoka ma dano aryo ni pe gitye i rwom acel. Ka pe wa cobo jami ma opore pe wa bi bedo maber, ki twero balo peko ni. Me labolle: Ka dakoni tye ka wacci kit ma cwinye ocwer kwede ci in iketo cwinyi i kom lok ada ma tye i cwinye kun pe iye ni en tye ka winyo kit ma en winyo kwede, ci en twero bedo ki cwercwiny makato.

3. *Winyo lok maber ki tiyo*—winyo lok obedo gin ma time. Me winyo lok maber ki diro, omyero wabed ka nywako i lok, ento pe wawiny lok keken. Tye diro mapol ma ki tiyo kwede me winyo lok:

- a. *Neno anged*. Yo maber me konyi me niang ngat mukene ni tye me "dwoko cen" ngo ma ngat mukene owaco boti. Man konyo me tito, piri keni ki pi ngat mukene, ngo kikome ma in iniang ni ngat mukene tye ka waco ma en tye ka mede ki tito jami ma otimme. Ka itye ka tamo i kom gin ma ngat mukene owaco, pol kare pire tek me loko ki tic ki lok ma megie me nyutu niang ni i kom kwena ni. Dwoko lok ni cen ki lok acel acel kelo cwe cwiny ki pe miyo niang maber i kom kwena ni. Malube ki tyen lok me lok ki niang ni i kom ngo ma rwate, itwero dwoko cen pa ngat mukene ni: lok ma mako lok adaa; tam ki niyee; kit ma iwiinyo kwede ki kit ma iwiinyo kwede; gin ma mite, gin ma mite, onyo gin ma miite; onyo gen ki gen. Medo i kom meno, itwero

“dwoko cen” kun iloko lok ma kicoyo macek, calo: “Itye ka winyo _____”; “Kit ma aniang kwede _____”; “_____ tye kakare?,” ki mukene. Man twero weko ngat mukene ni oye lok ma iwaco onyo waco gin mo ma calo, “pe, gin ma amito waco ni _____” I yoo mo keken, yub me niang ikin ngat acel acel tye ka mede anyim.

b. *Lapeny me tito lok.* Winy ki cwiny me gonyo lok. Meno konyo ngat moni me niang tyen lok me kwena meno. Itwero penyo lapeny ma gonyo lok ma calo: “Itye ka waca ni _____?” ki “Itye ka waco ngo i kare ma iwaco ni _____?”

c. *Lapeny ma ki coyo.* In imiito ngeyo ngo ma pire tek bot ngat mukene ni, ngo ma tye gin ma en tye ka wacone ma romo bedo ni lok mabor ki ma rwate. Itwero penyo lapeny ma ki coyo ma calo magi me konyi me pwoonyo lok man: “I kin jami ma iwaco ni, ngo ma imito ni aniang iye?” ki “Ngo ma imito ki bota loyo i kare ni?”

d. *Keto cwiny maber.* Lawiny maber keto cwinye i kom: te lokke, ento pe i kom lokke keken; tito lok ma tye kakare, ma ka gwoko lok ma pi tye kakare; lapeny, ma ka doto dano; niang, ma ka ngolo kop.

4. Tye adwogi maber mapol me winyo lok maber.

a. Wan weng wa timo ki wa gamo lok ma lubu niang wa. Pol kare tye apokapoka ma ngat mo pe ngeyo. Ki winyo lok maber, ka lok mo ma pe ki niang maber otimme, ki bi ngeyo cut cut, ki lok ni twero bedo maleng ma peya lok mo ma pe ki niang maber otimme.

b. I kare mogo ngat moni mito ni ki winy lok ne ki ki yer en ma peya ngat ni tye atera me tamo i kom gin mukene onyo me dwoko piny tamme.

c. Pol kare bedo yot bot ngat moni me winyo lok pa ngat mukene ka ngat meno ngeyo ni ngat mukene tye ka winyo lokke dok tye ka tamo pi tamme.

d. Konyo dano me neno goro ma tye i tam gi ka gi winyo ka ki dwoko cen labongo cayo.

e. bene konyo me ngeyo kama ki rwate iye wek kama ma pe ki rwate iye ki ket i yoo ma opore ki ki dwoko piny ma ka medo ne.

f. Tam i kom gin ma wawinyo ngat acel acel waco konyo miyo bot ngat acel acel kare me bedo ki ngec i kom rwom me lok ma pat pat ma tye ka time piny. Man konyo me kelo jami i wang dano ma twero bedo yot me cobo ne.

g. Ka waniang tam pa ngat mukene-ni maber, ci watwero bedo ki adwogi maber i konyo ngat meno me neno goro ma tye i rwom ma en tye kwede—ki goro ma tye i rwom ma wan bene watye kwede.

h. Ka waniang tam pa ngat mukene-ni maber, ci watwero konyo ngat meno me cobo peko ma en tye kwede nyo cobo peko mo keken.

5. Tam mukene pi wiinyo maber, ki mit kom.

a. *Pe igam pi tyen lok me lok keken; yeny kit ma wiinyo kwede onyo gin ma imito timo ma kato lok ni.* Lok ma ki coyo i buk me gonyo lok onyo tyen lok me lok ni twero bedo ni pe obedo kwena ma ngat mukene ni mito tito ne.

b. *Juk cwinyi me gamo lapeny cut cut.* I kare mukene dano gipeny lapeny ka ce gimito tito tamgi dok pe gimito winyo lagam.

c. *Nge awene ma myero i juku tic ki winyo lok.* Ka dong iniang maber kwena pa ngat ma ocwalo kwena-ni, twero bedo ber me gamo ki kwena ma meg. Pe iti ki winyo lok me kano ki gengo nyutu kama itye iye.

d. *Ka cwinyi onywene dok ingeyo ni pe iniang, tit bot ngat ma pe iniang ci ipenye me wacone i yo mukene, nyo ti ki tammi maber loyo.* Ka lok ni pi tye kakare, ngat ni obi niang ne ki obi temo yubu gin ma pi iniang ni.

e. *Wiinyo lok ki diro obedo lagam maber atika ka ngat mukene tye ki akemo, cwinye cwer onyo tye ka nyutu peko i komi, tutwale i mar ma pire tek boti.*

f. *Tii ki neno ki wang ki winyo kit ma komi loko kwede.* Pe ibed ka neno cawani nyo jo mukene nyo jami ma tye ka timme i ot. Nen wang ki icung i kom ngat ma tye ka lok ki yeng wic ni, kit ma opore kwede. Bed ki neno i kom ngolo cingi ki nen calo itye ka umu onyo itye ka winyo marac.

g. *Bed ki cwiny me kica ki pe i ngolo kop.* Itwero bedo ka jolo ki woro ngat moni ki kit ma en winyo kwede ki gin ma en ye iye labongo balo nyo weko tam ni, onyo labongo yer lok adaa ki adaa pa tam gi.

h. *Ka pe ingeyo gin ma myero itim, tem niang matut.* Bed mot me miyo lagam; keto cwinyi i niang (pe i kom “peko” ma omyero ki “cobe” keken ento i kom ngat moni [kit ma bedo en tye kwede]).

Bed ngat ma winyo lok maber. Wiinyo ki ngeyo dano mukene twero nen calo yot, ento tiimo ne maber, tutwale ka apokapoka obino, mito diro me ada. Ma calo diro mo keken, wiinyo maber mito pwonye madwong, ki dong pwonye ki diro me wiinyo lok maber ki wek obed but diro me lok ni.

III. Par pi dano

A. *Tye apoka poka madit atika i kin winyo lok keken ki winyo kwena kikome*

Ka wawinyo lok maber ci waniang gin ma ngat meno tye ka tamone ki kit ma en winyo kwede ki i wang ngat mukene-ni. Bedo calo wacung i tyen ngat mukene-ni, kun waneno ki wange dok wawinyo lok ki i it ngat meno. Kit ma waneno kwede twero bedo pat, dok pe watwero rwatte ki ngat meno, ento ka wawinyo lokke waniang dok wanongo kica.

B. *Paro pi dano obedo ngo*

Kiloko i kom kit me paro pi dano kit man, twatwalle ka kubbe ki lok: “Bedo ki cwiny me paro pi dano obedo bedo ka winyo tam pa ngat mukene ki kit ma en winyo kwede, kadi bed kit meno obedo ngo. Pe obedo mere gamo kit ma ngat mukene winyo kwede, calo arem nyo cwer cwiny, ento obedo kwano kit ma dano winyo kwede i kin dano. war pa ngat mukene, lok ki dano mukene wek pe owane onyo cwer cwiny gi i yoo mo keken, paro pi kit ma ngat mukene winyo kwede. . . .

Bedo ki cwiny me paro pi dano tero in me mako cim ki waco ki ngat mo ni itye ka tamo i kome ki kit ma en tye kwede i kare ni, kadi bed ni jami ma kwo ni miito bene tek. Bedo ki cwiny me kica weko ibedo ka yenyo dwan dano kare ki kare ki neno wang dano, tutwalle wanggi, me niang kit ma giwinyo kwede nyo gin ma gitamo. Itiyo ki “leb me wang,” ki kit ma ki loko kwede, ma calo wang ot me donyo i tam gi. Ki bedo ki cwiny me paro pi dano weko i timo man pien i cako ki i tam ni neno ni i kom lobo pe twero bedo acel keken, onyo adaa, ki ni neno gi ki kit ma gi winyo kwede pire tek. . . .

Bedo ki cwiny me paro pi dano obedo gin ma nyutu wat i kin dano. Me labolle, bedo ki cwiny me paro pi dano gengo in [ki] timo jami ma twero cwer cwiny ngat mukene. Bedo ki cwiny me paro pi dano weko ibedo ka camo dogi, ma ka waco gin mo ma twero cwer cwiny ngat mo nyo weko giwinyo marac nyo kikwerogi. . . .

Bedo ki cwiny me paro pi dano bene weko lok ada bedo yot. Lok ki ngat moni pe obedo lok kikome. Obedo lok ma en loko kene. Ka iloko pi kare ma kato 50 pi 100 i nge lok manok, eni pe obedo lok. Tye lok, onyo tito lok, onyo pwonyo, onyo pwonyo, onyo doro, onyo lok, onyo loyo, onyo pongo ling. . . . I mako lok, lalok pe cung me tamo ni ka gitye ka lok ni weng man tye ka cobo miti gi keken, ento pe pa lawiny. Bedo ki cwiny me paro pi danomiyo peko ni ki dwoko piny kun miyo ngat ma tye ka lok ni neno kare ma myero omede kwede, ki me bedo ki miti me winyo lok pa lawiny me loko lok mukene.

Lok me ada tye ma pire tek bot lawiny man i kare ni. Bedo ki cwiny me paro pi dano tero in me penyo ngat ma tye ka winyi kit ma en winyo kwede ki me neno ka en mito donyo i lok, onyo ngo ma en tamo i kom lok meno. Pe me neno tyen acel keken, ki dong i kwero tam gi ki kit ma gi winyo kwede nongo in itye ka keto cwinyi i kom in keni. Ento, me medde ki penyo, kare ki kare, i lok.

Pingo myero ibed ka nenone? Pien ka kumeno kono ibi bedo ka keto lok i kom dano ma tye ka winyi labongo ni gi tye ki miti. Ma rac loyo, gin romo nongo ni lok ma iloko ni pe yomo cwiny gi i yoo mo. . . . Bedo ki cwiny me paro pi dano pe tero in me neno keken, ento me bedo ki kero me lubo gin ma giwaco, wek pe gubed ki tam ni inyuto miti ma pe atir i komgi. Bedo ki cwiny me paro pi dano miyo kare me lok ma rwate, pien in ibedo ka miyo kare i lok pi ngat mukene, kun itiyo ki loko lok. Bedo ki cwiny me paro pi dano weko i loko lok ni wek obed ma rwate ki meg. . . .

Bedo ki cwiny me paro pi dano obedo gin ma weko bedo maber i kin dano. Cuku cwinyi me nongo ngec ki paro pi gin ma ngat mukene ni okato ki iye. Man weko ipenyo pi peko gi, me miyo gi winyo calo ki miyo kony bot gi, ma ka keto peko ni i kom gi.” (Baron-Cohen 2003: 21-25)

C. *Tye rwom ma pat pat me gamo lapeny*

Me labole, ka laco tye ki daa ki wonne, kit me kica ma dako twero nyuto twero bedo kit man:

1. Rwom me 1—“*Jami ducu obitiyo maber i agiki ne.*” Lagam man tye ka paro pi kwo pa cware. Man obedo kwero nyo cuko cwiny keken. Pe tye ngeyo kit ma en winyo kwede, ki ngeyo manok onyo pe ki ngeyo gin ma tye i peko ni.

2. Rwom me 2—“*Itye ka nongo kare marac ki baba ni.*” Kany, dako ni onyutu ni en tye ki ngec ma mako lok ma cware owaco, ento oweko kit ma en winyo kwede.

3. Rwom me 3—“*Cwinyi otur pien pe itye ka winye ki babani.*” Kany, dako nyutu niang matut i kom lok ma ki waco ki kit ma cware winyo kwede. Man oyabo yoo me medo lok.

4. Rwom me 4—“*Cwinyi tye ka cwer pien babani tye ki cwiny me gero; imiito ni en owek lok ni.*”

Kany, dako nyutu niang i kom peko ma tye, ki kit ma cware winyo kwede, ki nyutu peko onyo gin ma mite (ma calo, ngo ma cware mito ni otimme me cobo peko ni onyo cobo gin ma mite).

5. Rwom me 5—“*Itye ka winyo marac pien babani tye ka timo gin marac ki pi twero me lok kwede; imiito ni en owek lok i komi. Twero bedo ni omyero ilok kwede.*” Man medo jami ducu ma tye i rwom me 4, ento kombedi tye iye gin ma omyero ki tim. Iromo bedo ni pe i oo i rwom me 5 i jami weng (laco twero neno ngo ma myero en otim ka dong ki tito lok ada bote).

D. Bedo ki cwiny me paro pi dano obedo kit me woro dok nyuto ni itero ngat mukene-ni calo gin ma pire tek

Pe konyo me waco ki ngat mo ni, "Apwoyo rwom ni" onyo "angeyo kit ma iwiinyo kwede." Myero i nyutu ni itye atera me lok ki dano mukene i rwom me niang gi ki kit gi. Watimo man kit ma wawinyo kwede kun wa loko dwan wa, kit ma wa loko kwede ki lok ma wa yero me nyutu ni wa tye ka temo tamo kit ma gi tye kwede i kare ni. Me lok ki luot ni ki cwinyi ducu—me nongo niang, wiinyo maber, ki nyutu cwiny me paro pi dano—obedo but gin ma pire tek ma nyutu ni "bedo acel" (**Acak 2:24**) kit ma Lubanga mito ni co ki dako omyero gubed kwede.

7. LOK LOK ADA KI MAR: LEB ABIC ME MAR

I. Kit ma mar pire tek kwede

A. Paulo otito kit ma waloko kwede lok ada i Eph 4:15 ni “waloko lok ada ki mar”

1. Lok ma kitiyo kwede kany aye agape ma pol kare tero tam me mar; paro pi ber bedo pa dano mukene.
 - a. Lok man, ma dano mukene pe tiyo kwede i leb Greek macon, ki gamo ki lucoc ma Lukricitayo ki opong ki lok pa Lukricitayo.
 - b. Onongo te lokke ni mar ma cal ki pa Lubanga ma kinyuto ki jalo jami.
 - c. Obedo mar ma kimiyo piri keni ma pe opore.
 - d. En nyutu kit pa Lubanga ni cako “*Lubanga obedo mar*” (**1Jon 4:8**).
 - e. Lok me ada me mar me Baibul tye gin ma Kricito otimo i kom yatariya pi in ki pi an.
2. Watwero niang mar me Baibul keken ka waniang mar pa Lubanga.
3. Ki i neno pa dano, mar man pe obedo gin ma iwiinyo, ento obedo gin ma itiimo; pe obedo me cwiny, ento me miti.

B. Mar obedo lok ma ki coyo ma mako cik

I **Mat 22:34-40**, lapwony cik openyo Yecu lapeny ni, “*Lapwony, cik mene madit makato cik ducu?*” Yecu owacce ni, “**MAR** Rwot **LUBANGANI KI CWINYI DUCU, KI TOPU DUCU, KI TAMI DUCU**. Man aye cik madit dok mukwoŋo. ki me aryo tye calo en, ‘**MAR LUOTINI CALO KEKENI**’. Cik ducu ki lok pa lunebi ducu gucong i kom cik aryo magi.”

C. Mar aye obedo yub pa pwony pa lukwena.

“*Yub me pwony wa tye mar ma aa ki i cwiny maleng, cwiny ma ngoliwa kop ki niye ma adaa*” (**1 Tem 1:5**).

D. Loko lok ada i mar obedo lok i yo ma nyuto mar ma itye kwede pi Lubanga.

Ka itye ki mar ma miyo piri keni bot Lubanga, in bene ibi bedo ki mar ma miyo piri keni pi:

1. Jirani ni.
2. Utmegiwu i Kricito.
3. Dako ni onyo cwari.

II. Kit me mar ki nyutu i 1 Kor 13:4-8a.

“*Mar diyo cwiny pi kare malac ki lakica; mar pe bedo ki nyeko; mar pe nyutte kene, pe wakke, pe timo gin marac; pe yenyo mere kene, pe kiniga mako, pe tamo gin marac; cwinye pe bedo yom i kom bal, ento cwinye bedo yom i lok ada, diyo cwinye i kom jami ducu, ye lok ducu, dok bedo ki gen i kare ducu, ciro jami ducu. Mar pe gik.*” (**1 Kor 13:4-8a**)

A. “Mar diyo cwinye” (NASB)—(“mar diyo cwinye pi kare malac” NKJV)

1. Lok ni nyutu bedo ki cwiny ma lac, ma calo miti ni tye pi kare malac.
2. Pi meno, lok i yoo ma pe nyutu ni cwinyi opye mot.

3. Ka itye ka lok ki dano mukene, ki bene ki luot ni, pi ibed ki lwooro onyo peny gin mo ma kelo lwooro me rwenyo.
4. Ento, tye kare mogo ma myero i peny dano me bedo ki twero.

B. “Mar ber”

1. Mar tye maber tye ka tic ki lok mukwongo tye ka tic matek.
2. Lok ni nyutu ni ngat moni tye ki kony.
3. Lok lok ada i mar obedo lok i yoo ma miite me bedo gin ma konyo; me bedo dul me cobo peko ento pe dul me peko.
4. **Luka 6:35** waco ni, *“Ento wumar lukworwu, wutim ber, wumi banya, kun pe wugeno ni wubiculowu; ci bakacicwu bibedo madwoj, dok wubibedo litino pa En Mamalo Twal; pien en kikome lakica bot dano ma pe pwoyo ki jo maraco.”*

C. “Mar pe bedo ki nyeko”

1. Lok ni nyutu miti ma twero bedo pi onyo kwero. Kany tye i gin marac.
2. Ngat ma pe ki cwiny me nyeko pe tamo ni en tye lapiny nyo lamal loyo ngat mukene.
3. Ngat ma kit meno pe ki miti me bedo ngat mukene onyo mito ni en onongo mic onyo kare pa ngat mukene.
4. Pe me “bedo ki cwiny me nyeko” te lokke ni pe bedo ki cwiny me nyeko.
 - a. Jemo pol kare ki rwate ki kit ma ngat moni winyo kwede i kom rwenyo mar.
 - b. En tye cwiny ma winyo calo ngat moni ki turo genne ki ngat mukene omyero pe obed kwede.
5. Labol aryo ki i ginacoya konyo me niang nyeko ki jemo:
 - a. **I Tic pa Lukwena 7:9** wakwano ni, *“nyeko omako kwarowa i kom Yucepu ci gucate woko i Ejipt. Ento Lubanga onongo tye kwede.”*
 - (1) Omegi Yucepu guwinyo calo gurwenyo genne, mar, ki woro pa wongi woko.
 - (2) Pi meno, gu timo gin marac i kome.
 - b. **I Tic pa Lukwena 17:5** wakwano ni, *“Ento Lujudaya nyeko omakogi, ci gutero jo mogo maraco ma gua ki i cuk, gucoko lwak gukelo woo i garj; ci guo i ot pa Yacon, guyenyo yo me kelogi woko bot lwak.”*
 - (1) Lujudaya guwinyo calo gitye ka rwenyo gen pa Lujudaya i kom Paulo ki Cira (17:4).
 - (2) Pi meno, onongo gitye ki lwooro ni kibinyutogi calo jo matino loyo kit ma onongo gitamo kwede i kit ma gitero kwede komgi calo jo ma kitgi atir, dok gutimo gin marac.

D. “Mar pe nyutu kome kene, pe wakke”

1. Lok ni tere ni me cwalo yamo, cwalo yamo malo. Loko lok ada pe temo miyo ngat moni bedo ki awaka ki wakke.
2. Mar pe keto tam i kom lok i kom jami ducu ma ngat moni otimo nyo kit ma in itye maber kwede nyo itimo maber.
3. Jo ma giwakke gibedo ki yomcwiny me keto jo mukene piny, ento Lakricitayo ma lamar myero otemme me dongo jo mukene.

E. “Pe timo gin marac, pe yenyo mere kene, pe kiniga mako, pe tamo gin marac”

1. Dul me tyeng man oa ki i lok me gwoko buk (me en aye, “pe tero i iye gin marac ma kitimo”—NASB).
 - a. Lok lok ada i mar obedo lok labongo lok i kom jami maraco ma ki coyo.
 - b. En cobo peko nino ki nino ki timo kica ki pe kelo peko ni i kom lok ni.
2. Tyeng man te lokke ni ngat moni pe tero jo mukene nyo diyogi.
3. Ma ka meno, ngat acel bedo ki cwiny me kica i kom ngat mukene ki pe temo gero “loc ne.”
4. Loko lok ada i mar pe obedo gin ma pire tek; pe obedo pi ngo ma itwero nongo; pe obedo pi gin ma ngat moni mito, kono ka gin ni tye me maro ngat ma itye ka lok kwede.
 - a. I kare mogo wa temo gwoko kom wa, kun wa yenyo gwok wa ki teko wa.
 - b. Pol kare lok wa bedo me bwola me weko ngat mukene ni oye lok kwedwa.
5. Mar pe keto tam marac i kom jo mukene.
6. Mar kelo dano ma pe ki bal.
7. Lok ada i mar loko lok me rwate ki kare pa ngat ma tye ka lok.

- a. **I 1 Tem 5:1-2** Paul owaco ni, *“Pe ijuk laco muteggi, ento kok bote macalo woru, ki awobe macalo omegini, ki mon muti calo megini, ki anyira matino macalo lumegini, i kit maleŋ ducu.”*
- b. Lok omyero ki lok bot dano weny, wek obed ma opore.
- c. Ki bot kanica me Kolocai, lakwena ociko, *“Lok ma wuloko myero obed lok mamit ma kado oromo maber, wek wuŋe kit ma myero wulok kwede ki dano acel acel” (Col 4:6).*
8. Lok ma tye i tyeng ni ki twero coyo ne ni *“Mar lwoko gin ma ki keto ni maleng.”*

F. “[Mar] cwinye pe bedo yom i kom gin marac, ento cwinye bedo yom i kom lok ada”

1. Paulo ocoyo jami abic mabeco i tyeng tyeng. 6-7; man aye me acel.
2. Gin marac [bal] ma kiloko iye ni obi nen calo lok goba.
 - a. Me lok lok ada ki mar obedo kwero bedo ki yomcwiny mo keken i kom gin ma pe atir.
 - b. Pe miyo mot, gamo, nyo cwako tim ma pe tye atir i kit me kwo.
 - c. Ka watye ka lok, nongo watye ka bedo ki yomcwiny pi bal pa ngat mukene (kadi bed lok meno twero bedo lok ada).
 - d. I kine mukene wabedo ki yomcwiny i kom bal pa ngat mukene pien man weko wawinyo ni watye malo.

G. “Kanyo jami ducu”

1. Tam pa lok man tye me umu ki umo wi ot.
2. Lok lok ada i mar weko wa kare mukene wa umo tam ma tek ki ling ling, me diyo cwiny, nio ka kare oromo.
3. Jami mogo omyero ki ciro gi, ki umu gi, ki ki weko gi kato ki i nge wa labongo lok mo.
4. Paul onyutu tam man i **1 Kor 9:12**, *“Ka jo mukene ginywako twero i komi, wan pe wamito? Kadi bed kit meno, wan pe watiyo ki twero man, ento waciro can ducu, wek pe waket gin mo ma gengo tito lok me kwena maber i kom Kricito.”*
5. *“Adage kelo daa, ento mar umo bal ducu” (Car 10: 12).*

H. “Ye i kom jami ducu”

1. Man pe te lokke ni wan jo ma wigi nono nyo gibwolowa oyotoyot.
2. Pe nyutu ni pe watye ki rwom me lok ada, onyo gin mo keken tye lok ada ka ngat mo tamo ni tye ada.
3. Twero bedo ni nyutu ni wan wa tye ki gen ki waye, kono ka ki nyutu ni pe tye kit meno.
4. Dano mogo tamo ni man tere ni waye jami weng ma aa ki i lok pa Lubanga (ma calo, tero neno me lobo ma tye i Baibul.
5. Me “ye I kom jami ducu” pe ye lok marac pa ngat mukene, kono ka ki moko ne maber.
6. Paul owaco ni **Pil 4:8**, *“Me agikkine, utmegina, gin ducu ma tye ada, ma myero kiwor, ma tye atir, ma leŋ, ma mwonya, ma nyiŋe ber, ka tye maber, ma myero gipak, wuket tamwu i kom lok magi.”*

I. “Bedo ki gen i kom jami ducu”

1. Gen obedo gen ma ki geno, gen pi gin mo ma tye ka bino, ento pi gin ma ki tamo keken, labongo gen mo kikome onyo tek cwiny.
2. Lapwony madit me Puritan John Gill ocoyo ni Lukricitayo: “gen jami weng; ma omyero ki gen iye; gen pi cobo cikke pa Lubanga weny; gen pi yomcwiny ma en obi nongo i ode ki cik; gen pi jami ma pe nen, ma tye anyim, tek, kadi bed ni twere me nongo yomcwiny: gen pi polo ki yomcwiny ma pe tum, pi kica mapol kany ki deyo i anyim; gen maber loyo pa dano weny, pa lupwonye me dini weny, kadi wa pa dano maraco, ni gubi bedo maber ki kelo gi i loko cwiny, ki pa lupwonye ma gupoto, ma gi tito lok kom gi, ki miyo pwoc gi; en tye ki gen maber i kom gi, ni gin tye ki cwiny me ada, ki jami weng tye maber ki gubi nen calo.”

J. “Diyo cwiny i kom jami ducu”

1. Lok ada i mar obedo lok ki tek cwiny me diyo cwiny.
2. Diyo cwiny pe obedo bedo ngat ma koko ma nyutu ni “can tye i koma”.
3. Me diyo cwiny obedo me lok labongo keto cwinyi i kom temo kare ducu me aa ki i kwo marac.

K. “Mar pe gik”

1. Me lok ada i mar obedo me lok calo ngat ma pe bi weko Lubanga, ticce, jone, pien omyero waniang ni Lubanga pe bi wekowa nyo wekowa.
2. John Gill ocoyo: “Kica pe rweny, ki c. Twero rweny i tic kwede, kit ma kica mukene timo kwede; ki

tweru weko, ento pe rweny; miti ne ki twero juku ki dwoko piny; twero doko ngiic pi bal mapol; twero bedo ni ki juku ne ki dongo pa bal ki lok goba, ma camo calo canker; ki twero bedo ni ki gengo ne ki lworu ki par madwong pi jami me lobo; ma gi tye marac atika bot dul dini ma pire tek ki woro Lubanga matek, ki tutwale mar bot Lubanga, Kricito, ki utmege: ento kica man pe rweny ma calo cik ne; obedo nyig ma pe to dok ma pe top; kwo i kare me atematema ma tek loyo, ma calo Petero; ki i te loc madit ki deno can, pud tye mar pi Lubanga; Kricito aye ngat ma cwiny ma kit meno maro; ki jo maleng gi tye maber loyo i lobo, ma tye iye yom cwinye weny: ki en bene tye ka medde ki tic kwede, ki obi timo kumeno, ka niyee ki gen obi rweny megi, kadi wa i lobo mukene; pien niye bilokke doko neno, ki gen bilokke doko yomcwiny; ento mar obi bedo acel, tiyo i rwom ma malo, ki i rwom ma malo, ki i yoo ma opore.”

3. Kipwonyowa i **Gal 5:6** ni niye tiyo pi mar, “*Pien i Kricito Yecu bedo ma giliri nyo ma pe giliri konye pe, kono niye ma tiyo pi mar.*”

4. I **Jon 13:34-35** mar nyuto ni ada watye lupwonnye pa Kricito: “*Amiyowu cik manyen, ni wumarre kekenwu; macalo an amarowu, wun bene wumarre kekenwu. Pi man dano ducu bingeyo ni wun lupwonnyena, ka wutye ki mar i kinwu.*”

III. Leb me mar abic¹⁰

A. Gin ma kelo peko i nyom mapol tye ni wabedo ki gen ma pe twero cobbe i kom mar.

1. Miti me winyo ni ki maro en aye gin ma pire tek ma dano mito.

a. *Ka kimiyo mar ma oromo, latin twero dongo me doko dano madit ma ngeyo tic maber.*

Labongo mar meno, en bibedo ki par. Miti acel-lu pi mar ki mwolo tye ka mede i kwo ni weng.

b. *“I cwiny kwo pa dano tye miti me bedo ki wat macok ki me bedo ki mar pa ngat mukene.*

nyom ki yubu me cobo miti me mar ki mar” (22). Medo i kom meno, “miti me winyo ni cwari tye i cwiny miti me nyom” (22).

2. “Poto i mar” pe rom ki mar me ada.

a. *I kare ma en tye ka dongo, gin ma “i mar” obedo gin ma yomo cwiny.* Wan wabedo ki miti i kom ngat acel acel ki wan tye ki tam ni ngat ma wamaro ni tye maber. Pe watwero neno bal pa jo ma wamarogi, dok watamo ni kit ma wawinyo kwede kombbeddi-ni bibedo matwal. Kit ma “i mar” ni miyo wa tamo ni wan tye ki wat macok ki wan ki ngat ma wamaro ni pe wabi balo ngat acel acel, ento wa bi nongo gin ma ngat acel acel mito ki miti pa ngat acel acel.

b. *Ki adaa, kwan ma kitimo pi kare malac i kom lok me “mar” nyutu ni “kare me kwo pa ngat ma tye ki miti me mar tye mwaka aryo” (30).*

c. *“Gin ma mako mar” obedo gin ma mako cwiny-buto, gin ma mako cwiny ma rii pi kare manok.* Pe obedo mar me ada, pien:

(1) En pe obedo gin ma ki timo ki miti onyo tam ma ki tamo. Kadi bed ni wamito ni wapot i mar, pe watwero weko en timme. Twero time i komwa i kare ma pe opore ki bot dano ma pe wamito.

(2) Konye peke. Gin mo keken ma watimo i “mar” mito pwony manok onyo tute matek ki botwa.

(3) Pe tye ki miti me dongo pa ngat mukene ni. “I mar” ma ki kato ki iye ni pe keto tamwa i kom dongo wa kenwa onyo i kom dongo ki dongo pa ngat mukene, ento kelo tam ni wa “oo.” Miti wa acel keken tye me bedo kunu.

d. *Ka watero tam me “poto i mar” calo lanen me kwo me nyom, ci pe wabibedo ki yomcwiny i nyomwa.*

e. *Iyonge wa aa ki i rwom ma malo me “mar” ma wawinyo, miti me cwiny pi mar dwogo cen pien en aye gin ma pire tek i kitwa.* Onongo wamito mar ma peya ‘wapoto i mar,’ dok wabimito mar meno ka pud wakwo.

3. Mar me ada nyutu kit ma pat ki “mar” ma rii pi kare manok.

a. *Mar me ada:* “tye ki kit me cwiny ento pe me keto cwiny i kom jami mapol. Obedo mar ma ribo tam ki cwiny. kwako timo gin ma imito ki mito pwony, ki ngeyo ni mitte ni ngat moni odong. Gin ma wamito ma pire tek loyo i cwinywa pe me poto i mar ento me bedo ki mar me

¹⁰ Dul man oya ki i kom lapwony tam pa Lukricitayo ki lapwony lok kom nyom Gary Chapman *Leb me mar abic* (Chicago: Northfield, 1992). Namba ma tye i kin dul ma ki keto i kin jami ma ki coyo ni tye namba me pot karatac ma ki nongo iye lok ma ki kwanyo ki i buk ni.

ada ki bot ngat mukene, me ngeyo mar ma dongo ki i tam ki yero, ento pe i kom gin ma kinywalo kwede. Amito ngat mo ma oyeru me maro an, ma neno i koma gin mo ma opore me mar.

Mar ma kit meno mito tute kacel ki pwonnye. Obedo tam me tic ki kero me nongo adwogi maber bot ngat mukene-ni, kun ingeyo ni ka kwone odoko maber pi tuteni, in bene ibinongo yomcwiny —yomcwiny me bedo ki mar me ada. Pe mito yomcwiny ma bino pi 'mar'. Ki adaa, mar me ada pe twero cako nio ka "mar" ni otime.” (35-36)
b. *Mar me ada nyuto kit ma tye i 1 Korint 13.*

B. Tye yo abic ma pigi tego ma kinyuto kwede ki dok kigamo mar—“leb me mar abic ”

“Tye leb abic ma mako mar me cwiny—yoo abic ma dano gi loko ki niang iye mar me cwiny. . . . Gin ma pire tek tye me lok leb me mar pa luot ni. . . . Pol kare laco ki dako gi bedo ki leb me mar acel. Wa maro lok i leb me mar ma pire tek, ki wa bedo ki gung cwiny ka luot wa pe niang ngo ma wa tye ka lok iye. Watye ka nyutu mar wa, ento kwena ni pe bino pien nongo watye ka lok gin ma, bot gi, obedo leb ma pat. . . . Ka dong iniang ki ipwonyo lok i leb me mar pa luot ni, ageno ni ibi nongo gin ma pire tek pi nyom ma rii, ki mar.” (15-17)

1. Lok me moko. Lok ma moko, pako, dongo, ki cuko cwiny, obedo yoo acel me nyutu mar i cwiny. "Kit me cwiny" me nyom bedo maber ka laco ki dako gi tiyo ki lok me moko tam kare ki kare (ma calo, gin mo me moko tam nino ducu).

a. *Ket yub me miyo pwoc ma pat pat bot luot ni nino ducu pi dwe acel.* Ka wanongo lok ma moko tamwa, wabibedo ki miti me waco nyo timo gin mo ma luotwa mito. Ka waneno jami maber pa luot wa ki waci bote kit ma wapwoyo kwede jami maber eni, luot wa romo tic matek me kwo ma rwate ki nying ma wa waco ni.

b. *Lok me cuko cwiny mito ni wabed ki cwiny me kica i kom luotwa, wapwony gin ma pire tek bote, dok wanen lobo kit ma en neno kwede.* Ki lok me cuko cwiny wa tye ka temo lok, "Angeyo. Aparo. Atye kwedi. Atwero konyi nining." Me bedo ngat ma 'cuko cwinye,' kono, luot myero kong otam pi gin ma itye ka cuko cwinye me timone. Me labolle: "Co mogo giketo lyeto i kom mongi me dwoko pek pa mongi piny. Laco owaco ni, "atye ka cuko cwinye," ento bot dako-ni winye calo tye ka ngolo kop i wiye. Ka ngat moni mito dwoko pek pa kome piny keken aye itwero miye cuko cwiny. Ka en tye ki miti, lok ni obi poto i dul me tito kwena. Lok ma kit meno pe cuko cwiny dano. Pol kare ki winyo calo lok me ngolo kop, ma ki yubu me kelo tam me bal. Gin pe nyutu mar ento kwero.” (44)

c. *Me bedo lok me moko lok adaa, gin ma iwaco omyero ki lok ki mwolo ki mwolo.* Medo i kom meno, mar lego jami, ento pe penyo jami. "Ka ilego gin mo bot luotwu, nongo itye ka mokone ni pire tek ki kerone." Ka dong ipenye pi gin mo, nongo dong pe idoko ngat ma maro en ento ngat ma diyo dano.” (49)

d. *Itwero miyo lok me moko tam ma pi rwate ki lok maber i kom luot ni ka en pe tye (i agiki ne, ngat mo obi waco bot luot ni, ki in ibi nongo pwoc pi mar).* Ki dong, lok ki luot ni i nyim dano mukene ka en tye.

2. Cawa maber. "Cawa maber" kwako miyo tam ma pe opore bot ngat moni. Cawa maber twero bedo neno ngat acel acel ki lok kun nongo wubedo kacel, wot, camo cam kacel, nyo bedo kacel keken, timo gin mo ma ingeyo ni ngat mukene-ni maro.

a. *Gin ma pire tek i kare maber tye bedo kacel.* Bedo kacel pe obedo bedo cok ki kom keken, ento keto cwiny i kom gin moni. "Ka abedo i kom kom ki dako na ki amiye dakika pyera aryo me tam na ma pe kipoko ki en bene timo kit meno bota, wan wamiyo bot ngat acel acel dakika pyera aryo me kwo. Pe dong wabi bedo ki dakika pyera aryo ni matwal; wan wamiyo kwo wa bot ngat acel acel. Obedo lok me mar ma mako cwinya matek.” (60)

b. *Cawa maber pol kare kwako lok maber—ma calo, "lok maber ma dano aryo gi tye ka poko jami ma gukato ki iye, tam gi, kit ma gi winyo kwede, ki miti gi i yoo maber, ma pe ki juku gi"* (65). Lok maber pat ki lok me moko tam: lok me moko tam keto tamwa i kom gin ma watye ka wacone; lok maber cung i kom ngo ma wa tye ka winyo.

c. *Lok maber pat ki lok me moko tam: lok me moko tam keto tamwa i kom gin ma watye ka wacone; lok maber cung i kom ngo ma wa tye ka winyo.* Gin ma pire tek pe tye i kom gin ma itye ka timone ento pingo itye ka timone. "Alokaloka tye me bedo gin mo kacel, me aa ki iye kun iwinyo ni, 'En paro pira. En onongo tye atera me timo gin mo kweda ma amaro, ki en otimo ne ki cwiny maber.' Man aye mar, ki pi jo mogo en aye dwan mar ma winye matek loyo.” (73-74)

3. Miyo ki gamo mic. Mic obedo gin ma nen ma nyuto ni ibedo ka tamo pi ngat mukene-ni. Pe tye gin mo ka ce otero cente; itwero miyo mic. Gin ma pire tek tye ni in itamo i kom ngat mukene ni, inongo mic, ki imiyo mic ni me nyutu mar.

a. *Ka nongo mic obedo leb me mar pa luot ni, bedo ngat ma miyo mic maber obedo leb me mar ma yot me pwonyo.* Coo piny mic ma luot ni owaco ni cwinye yom me nongo ne pi mwaki mapol (kadi bed ni mic eni ki miini ki bot in, onyo jo mukene me gang, onyo lurem). Jami ma kiryeyogi-ni bimini tam i kom mic ma luotwu bimaro nongone. Ka mitte, peny kony ki bot jo me ot ma gingeyo luotwu, pi kony me yero mic mabeco.

b. *Pe i kur nino ma pire tek me miyo mic bot luot ni.* Ka nongo mic obedo leb me mar ma en tiyo kwede, gin mo keken ki bi nongo calo lanyut me mar. (Ka en/en obedo ka lok marac i kom mic ni i kare mukato anged, ki gin mo keken ma imiyo pe ki jolo, ki dong nongo mic twero bedo ni pe obedo leb me mar pa luot ni.)

c. *Bedo ni kacel ki luot ni i kare me peko onyo kare mukene ma pire tek twero bedo mic ma tek loyo ma itwero miye bote.* Ka luotwu owacci emitto ni wubed kacel kwede i yub mo, ter kwac meno calo gin ma pire tek.

4. Cwiny me tic. Tic me kony obedo timo jami ma ingeyo ni luot ni mito ni itim. Twero bedo tede dek, yubo meja, lwoko agulu, kwanyo yugi woko, loko bongo pa latin, nyo lwoko ot. Gin mito, yubbe, cawa, tute, ki guvu. I tye ka yenyo yo me yomo cwiny luot ni kun itiyo pire. Ka kitimo ki cwiny me kica, tim ma kit meno nyuto mar. Man tye kit meno tutwal ka tic me kony ma itimo obedo jami ma luot ni twero timo (me labolle, laco tye ka lwoko jami i nge cam me nyutu pwoc pi cam ki mar pi dako ne).

a. *Gin ma watimo pi ngat acel acel ma peya wanyomme pe nyuto gin ma wabitimo i nge nyom.* Mapwod pe wa nyome ki tero wa ki teko me "mar" Iyonge nyom wa dwogo cen i kit ma onongo wabedo kwede ma peya "wa maro." Pi meno, ka lok me mar pa luot ni obedo tic me kony, en romo tamo ni ibi medde ki timo tic me kony inge nyom ni. Luot ni romo winyo calo pe imare ka iweko timo jami me kony.

b. *Mar obedo tam ma pe kitwero diyo.* Lok me buru ki penyo pi tic kelo apoka poka i kin dano; pe gi kelo tic me mar. Cwari twero timo gin ma imito, ento twero bedo ni pe bibedo lanyut me mar. Peny ber loyo peny. I agiki ne, kadi bed kumeno, mar obedo gin ma iyero. "Wan ducu myero wamok tamwa nino ducu me maro nyo pe me maro luotwa. Ka wayero me maro, ci nyuto marwa i yo ma luotwa lego kwede bimiyo marwa bedo maber loyo i yo me cwiny." (107)

c. *Kit ma luot ni loko kwede i kom kit ma itiimo kwede miyo lanyut ma nen maber i kom leb me mar ma en loko kwede.* "Dano pol kare gi loko lok marac i kom luot gi ki dwan malongo i kabedo ma gin kikom gi gi tye ki peko me cwiny. Cwero cwiny gi obedo yoo ma pi tiyo maber me lego pi mar. Ka wa niang meno, twero konyowa me cobo lok ma gi waco i yoo maber." (107)

d. *Itwero coyo piny jami weng ma luot ni openyo i komi pi cabit manok mukato anged.* Nen jami ma ki penyo ni calo gin ma nyutu ngo ma pire tek bote. Yer me timo acel cabit ki cabit macalo lanyut me mar. Nyo, iromo penyo luoti me coyo piny jami 10 ma en mito ni itim i dwe ma bino, ci iketo namba i kit ma pigi tego kwede. Tii ki karatac ni me yubu yub ni pi "dwe me mar." Onyo, kare ki kare ma calo luot ni, "Ka onongo atwero timo tic mo acel ma pire tek i cabit man, ngo ma onongo ibi penyo?" Luotwu gibineno jami magi. Ka itimo man ibi bedo ka pongo "tank me cwiny" ne. Laco nyo dakoni bibedo ki yomcwiny, dok bene, bicako timo jami ma weko ibedo ki yomcwiny.

5. Gudu kom. Gudu kom, medo ki mako cing, doto, mako cing, rudu, diyo wang mot, ki bedo i buto, weng obedo yoo maber me nyutu mar bot luot ni. Pi jo mogo, gudu kom obedo leb me mar ma gi tiyo kwede. Labongo ne, gi winyo calo pe ki maro gi. Ki en, gi winyo agonya i mar pa luot gi.

a. *Gin ma mako jami ma mako kom dano tye i kom dano weny, pi meno mako luot ni ki mar i kabedo mo keken twero bedo lanyut me mar.* Ento, mogo bikelo yomcwiny bot luotwu makato mukene. Laco nyo dako ni aye obedo latel wii maber loyo. Pe i dii me gudu en onyo en i yoo ni ki i kare ni. Ka luot ni onongo ni kit me gudu ne pe yomo cwinye onyo cwero cwinye, medde ki timo ne nyutu mar, ki nyutu ni pi iparo pi kit ma en winyo kwede. Pe itim bal me tamo ni gudu ma kelo yomcwiny boti bene kelo yomcwiny bot luotwu.

b. *gudu kom twero bedo gin ma pire tek tutwal i kare me peko.* nyutu bedo cok ki note ki ngat ma tye ka deno can.

c. *Coo ki mon pol kare gi bedo ki miti ma pat pat pi mako jami me buto.* Pi mon mapol, miti me buto ki coggi dongo pi winyo ni coggi marogi. Ka pe gi winyo calo ki maro gi, pol kare gi winyo calo "kitiyo kwede" i lok me buto. Miti pa coo me butu tye ki tyen lok ma mako kom—

dongo pa cell me ic ki pii me ic i ic: ka ic opong, tye teko me kom me gonyo. Pol pa luot omyero gu nge apoka poka eni. Ento, kit ma Chapman owaco kwede: "Ka, adaa, dako ne loko leb me mar ma pire tek ki gin ma mako cwinye opong, ki en loko leb me mar ma pire tek ki gin ma mako cwinye opong, lok me buto i kin gi obi timo gin mo keken. Pol peko me buto i nyom pe kubbe ki diro me kom ento jami weny ma mako rwate ki cwiny mito." (136)

C. *Ka iloko leb me mar ma opore bot luot ni, tute ni me kelo nyom maber obi bedo maber*

1. Gin ma miyo ngat moni winyo ni ki maro en i yo me cwiny (ma calo, leb me mar ma en loko) pe kare weny ma miyo ngat mukene winyo ni ki maro en i yo me cwiny. Peko tye me lok i leb me mar pa ngat acel acel. Meno pire tek pien, i lok me nyom, "ka pe wawinyo ni kimarowa, apokapoka ma tye i kinwa doko dit. Wabino ka neno ngat acel acel calo gin ma twero balo yomcwinywa. Walwenyo pi bedo ki rwom ma lamal, dok nyom doko kabedo me lweny ma ka bedo ka gwokke." (154)
2. Leb me mar ni obedo ngo? Gin angoma ma weko iwinyo ni luoti mari loyo? Gin angoma ma imito makato jami ducu? (Itwero bedo ki leb me mar ma kato acel, kadi bed ni pol pa dano gi bedo ki leb ma pire tek ki mukene). Chapman owaco yoo adek me nongo leb me mar ma meg:
 - a. *Gin angoma luoti timo nyo pe timo ma cwero cwinyi adada?* Gin ma rwate ki gin ma cwero cwinyi loyo twero bedo leb me mar ni.
 - b. *Ngo ma ibedo ka penyo ki bot luot ni?* Gin ma ibedo ka penyo pol kare twero bedo gin ma obi miyo i winyo ni ki maro in.
 - c. *I yo angoma kare ki kare inyuto mar bot luotwu?* Kit ma in inyuto kwede mar twero bedo lanyut ni meno bene obi miyo i winyo ni ki mari.
3. Leb me mar pa luotwu obedo ngo? Tam kong i kom yo ma luoti onyuto kwede ni ewinyo ni kimare loyo. Ti ki lapeny adek ma malo-ni bot luotwu. Ka pud pe ingeyo, ci penye. Nyam lok i kom lok meno. Nongo leb me mar ma en maro loyo obi bedo nongo yoo ma en loko kwede, "Amaro in."
4. Mar me cwiny ma rii pi kare malac obedo gin ma iyero. Mar matut dok ma mako cwiny twero nywale odoco i nyom, kadi bed ni kiweco pi mwaki mapol. Itwero pongo cwiny pa luot ni, ki en bene twero pongo meg, ka dong inongo leb me mar ni, ki icako lok ki timo jami me nyutu mar bot luot ni kun itiyo ki leb me mar meno.

8. BEDO GUM PI JO PACO NI

⁸Me tyeko lok ni, wun weng wubed ki kuc, wubed ki cwiny me kica, wubed calo omego, ki cwiny me kica, ki cwiny me mwolo; ⁹pe wucul gin marac ki gin marac, nyo yet ki yet, ento wumi gum; pien yam gilwojowu pi miyo wunoj gum. ¹⁰Pien, "NAT MA MITO KWO, ME MAR KI NENO NINO MABER, OMYERO OGwok LEBE PE I GIN MARAC, KI DOGE PE I LOK GUBANGA.

¹¹OMYERO EN OTIM GIN MARAC KI OTIM GIN MABER; EN MYERO OYEN KUC KI LUBEN.

¹²PIEN WANG Rwot NENO I KOM JO MABER, ITE WINY LEGAGI, ENTO WANG Rwot NENO I KOM JO MA TIMO GIN MARACO." (1 Pet 3:8-12)

I. Kit meno

A. *3:8-12 tito gin ma Petero obedo ka wacone i dul mukato ni*

"Me agiki"; "Me poka"; "Dwoko lok ni" i 3:8 miyo meno nen maber. Kadi bed kit meno, omyero wanen lok murumo ka ngete maber, ci waketi i tic i kwo me otwa.

1. Lok ma mako lok ni tye 3:1-7. Petero onongo tye ka lok i kom tic pa mon ki coo.
2. 3:1-7, i ngeye, en aye tic ki cik ma kwako 2:11-12 ("wukwer miti me komwu" ki dok "wubed ki kitwu maber"), ma oyabo dul man ducu, ki labol pa Kricito 2:21-25.

B. *Leb pa Petero i 3:8-12 tye ma romo kwako jo muye ducu, ento tye ki tic ma pire tek i kom wat ma tye i kin mon ki co ki jo me ot; lok ma mako nyom ki jingo ka waneno jami ma rwate i kin Ep 5:18-33 ki 1 Pet 2:11-3:12*

1. Lok aryo ni weng tye ki lok pa Paulo (Ep 5:22-33) ki pa Petero (1 Pet 3:1-7) ma mako tic pa co ki mon.
2. Lok aryo ni weng, i agiki ne, obedo tic ma pat pat i kom kit ma Lukricitayo gi winyo kwede ma, i agiki ne, obedo dul me kit ma Lukricitayo omyero gukwo kwede:
 - a. *Lok pa Jo Epeco* oa ki i lok pa Paulo i kom yo maber ma Lukricitayo myero "wot kwede" (Ep 4:1; 5:1-2, 15). Lok ma pire tek loyo oa ki i cuko cwiny pa Paulo ni "wupong ki Cwiny Malen" (Ep 5:18). "Bedo ma opong ki cwiny," i ngeye, onongo ki nyutu ki dul angwen: "lok"

(5:19); “wero” (5:19); “miyo pwoc (5:20); ki “keto [miyo]” (Ep 5:21). Ep 5:22 ki dong cako tic ki tam me bedo i te loc pa mon ki coo.

b. Lok me **1 Petero** bene oa ki i yoo ma opore pi Lukricitayo me kwo (**1 Pet 2:11-12**). Lok ma pire tek ni oa ki i pwony pa Petero bot lutic ni “wubed ki woro [lok acel ma Paulo otiyo kwede i Ep 5:21] bot luditowu ki woro ducu” (**1 Pet 2:18**). Petero dok oloko i kom kit ma “Kricito bene odeno can piwu, oweko botwu lanen maber wek wulub kore” (**1 Pet 2:21**). **1 Pet 3:1, 7** dok tiyo ki lok magi i kom mon ki co kun tiyo ki lok acel-li (“kit meno bene”).

3. Jami aryo ni weng gi gik i kom guti ma lac ma kato me cik bot coo ki mon; medo, agiki aryo ni weng tye ki lok ma ki kwanyo ki i Cik Macon.

a. Jo **Epeco 5** kwanyo lok ki i **Acak 2:24** me nyutu ki i cwec kikome pingo coo omyero gumar mon gi kit ma Kricito omaro kwede kanica, ki lacen gi tyeko kun waco ni gin ma tye ka lok ada tye ni “Kricito ki kanica.”

b. **1 Petero 3** gik ki miyo tam bot luye me kwo maber “wek legawu pe ogengo” (**1 Pet 3:7**), ki nyutu lwongo wa me miiyo gum bot dano mukene wek wanong gum ki bot Lubanga; en oloko ki i **Jab 34:12-16** me nyutu kit ma wat pa Lubanga ki dano tye kwede (ma en aye, lok ada ni Lubanga tye ki twero, ki winyo lega pa jo ma kit gi atir, ento tye i kom jo ma timo gin marac).

C. Pi meno, nyom wa omyero ki nen calo gin ma pire tek ki ma pire tek i kin waa ki Won ki Kricito

Adwogi ma pire tek me cwiny ki me tic aa ki i lok man:

1. nyom ki gedo i yub me cwec (**Acak 2:24**).
2. Pien nyom kigero i yub me cwec, man obedo dul ma pire tek adada, but cwec ma Lubanga olwongo ni “ber twatwal” (**Acak 1:31**).
3. Pien nyom obedo yub ma pire tek bot Lubanga, omyero wanen nyomwa calo wat ma pire tek adada—dok pi meno wami botgi kare, tam, ki kero ma mitte me nyuto ni watero nyomwa calo gin ma pire tek botwa.
4. nyom nyutu wat ma tye i kin Kricito ki kanica ne (**Ep 5:22-32**).
5. Pien nyom nyutu wat ma tye i kin Kricito ki kanica, nyom, i acaki, obedo wat me cwiny.
6. Pien nyom nyutu wat ma tye i kin Kricito ki kanica, kit ma waneno kwede, ki kit ma wa rwate kwede, luot wa ada nyutu kit ma wawinyo kwede ki watwa ki Kricito ki Won.
7. Pien kit ma waneno kwede ki watwa ki luotwa nyuto kit ma waneno kwede ki watwa ki Kricito ki Wonwa, watwero bedo ki gen me neno adwogi me pwod nyo mot pa Lubanga i kwowa, ma lubbe ki kit ma watero kwede luotwa (**1 Pet 3:7-12**).

II. Kwo kwo me nyom ma kelo gum

A. *Dyere pa 1 Pet 3:8-12 is 3:9b: “Pien yam gilwoŋowu pi tyen lok kikome, wek wunon gum”*

1. Lok meno miyo tyen lok mumiyo jo ma giye omyero gukwo kit ma Petero owaco kwede **3:8-9a**. omyero wa kwo kwo me gum pien en aye gin ma Lubanga olwongo wa pire.
2. **3:10-12** ki dong tito adwogi me tic ki me cwiny ki adwogi me kwo me gum pa **3:9b**. Wek wanong mot pa Lubanga omyero wabed mot bot jo mukene.

B. **1 Pet 3:8**

1. Petero oyabo ki coyo kit dano abic ma omyero obed i kin jo muye (ki omyero obed i kin luot i nyom gi): “ma winye maber, ma kica, ma calo omego, ma cwinye ber, ki ma mwol i cwiny.”
2. Magi weng obedo kit ma i cwiny ma tye ki nyute ma nen woko. Man rwatte ki kit ma Yecu oniang kwede ni kit ma ngat moni tye kwede i cwinye aye kelo cilo. Nen **Mar 7:14-23**. Pi meno, nyom wa omyero obed ma ocung i kom bedo acel ma tye i cwinywa (“gin obi doko kom acel”—**Acak 2:24**), pi i kom kit ma nen maber keken. Gin ma bino pi lok man tye ni kwo pa Lukricitayo tye pi loko kwo, ento pi loko niyee onyo kit ma wa tamo kwede keken—niyee wa pe pire tek ka pe gudo kit ma wakwo kwede, ki ka pe wa keto cwinywa ki wamoko tamwa me kwo ne.
3. Petero tye i wi dul pa kit ma ki waco kwede ki lok ni “ma rwate.”
 - a. Nyig lok me leb Greek ma kigonyo ni “wubedo kacel” (leb Greek = homophrones) te lokke ni “bedo ki tam acel, ki cwiny acel, ki ribbe” (Danker 2000: 709-10). Bedo ki kuc kelo lonyo bot ngat acel acel. Ki lok adaa, Petero tye ka lwongo pi ribbe onyo bedo acel me bedo i kin jami ma nyutu wat i nyom. Ki lok ada, lok angwen mukene ma Petero otiyo kwede-ni kitwero nenone calo gin ma tito nyo tito “bedo ma opore” nyo “tam acel” kikome. Kit angwen mukene ni obi bedo tye ka mar tye maber onyo ka dano aryo tye ki tam acel.

b. *Bedo kacel/bedo maber/tam acel ni bene nyutu kit ma nyom tye kwede i yo me cwiny.* Ribbe man/ribbe/tam acel-li bene nyuto kit ma nyom tye kwede i yo me cwiny. Ada, “lega pa lalamdog madit” pa Yecu ma tye i **Jon 17** onyuto kit ma pire tek kwede me ribbe pa jo ma giye (“wek gubed acel, kit macalo wan wabedo acel”—**Jon 17:21-22**). Kit ma nyom wa tye lanyut pa Kricito ki kanica ne, note, ki cwiny me “bedo acel” i kin laco ki dako pire tek, pire tek, ki omyero ki dongo.

4. “Cwiny me kica” nyutu lok i kom “kit ma iwiinyo kwede” ma kato bedo ki tam acel keken.
5. “Me bedo omego” pire tek pien en aye leb pa jo me ot. Jo me ot gi gwoko, ki gwoko, ngat acel acel. Wat i kin jo me ot omyero obed ma pat, macok, ma rwate, ma loyo wat ki lobo ma woko. Tye gin mo ma pat i kom jo me ot ma jo ma woko ki i ot pe gitwero timone. Pi meno, pire tek ni Lubanga pe “ogwoko” jone keken, ento bene “ogamo”gi me bedo jo me ode (nen **Rom 8:14-17; Gal 4:4-7; Ep 1:5**).
6. “Bedo ki cwiny me kica” medo tam me “kica” ki “bedo omego” kun nyutu tic me kica ma ki cuko cwiny ki bedo acel ki kica. medo tam me “kica” ki “bedo omego” kun nyutu tic me kica ma ki cuko cwiny ki bedo acel ki kica.
7. Pe tye gin mo keken ma kiloko i kom gi malo ni ma twero time labongo “mwolo me cwiny.” Mwolo pe wakke kekene nyo yenyo yo me loyo lawote; ento, mwolo mukwongo yenyo ber bedo pa lawote. Ngat ma nyuto “mwolo me cwiny” tye ki cwiny pa Yecu ma “pe obino ni gitine, ento ni wek en aye eti” (**Mat 20:28**).

C. 1 Pet 3:9a

1. Petero omede ki nyutu tic pa kit me nyom ma miyo deyo bot Kricito ma kiloko iye i 3:8.
2. Tic ma kitimo ni nyutu apokapoka madit i kin kit ma dano (ma tye iye nyom) gi bedo kwede malube ki lobo, ki kit ma dano (ma tye iye nyom) gi bedo kwede malube ki Kricito. Kit ma dano aryo ni gi pat pat, ki gi rwate, cik.
 - a. *Yub pa lobo pi bedo i mar (ma tye iye mar i nyom) tye “ma jenge i kom tic”.* Yee tye malube ki tic (“in itim tic ni; an abi timo tic na”); miyo mic jenge i kom gin maber ma ki nongo—mar ki miyo ka ngat moni winyo ni opore (“in itimo/pe itim, ci an abitimo/pe itimo”), onyo me nongo gin mo ki bot ngat mukene; cuko cwiny cung i kom kit ma ngat moni winyo kwede. Yub me lobo-ni tye me balo kwone kene, tutwalle i nyom, pien:
 - (1) Pe twero na me cobo gin ma pi adaa;
 - (2) Pe twere me ngeyo ni laco na otimo gin ma en mito;
 - (3) Kit na me keto cwinya i kom goro pa lawota;
 - (4) Cwer cwinya i kom larema ma weko tic na doko goro.
 Adwogi ne tye, kit ma ki nyutu kwede i 3:9a, “gin marac-ki-gin marac” ki “yet-ki-yet” wat, ma keto tam i kom “twero na” ki “kit ma awinyo kwede.” Wat ma kit meno oa ki i cwiny ma pe timo kica ki ma tek. Wat ma kit meno lubo ka ma jolo ki mar gi jenge i kom tic ma kitimo ki omyero ki nong, ki kama ki keto iye tam i kom ngat acel acel (ki, pi meno, miiti me “culo kwor” ka gin mo marac otimme) (Campus Crusade 1993: 20, 156).
 - b. *Yub pa Kricito pi bedo i kin dano (ma tye iye bedo i nyom) obedo bedo i kin dano ma “cung i kom kica”.* Ocung i kom kit pa Lubanga kikome, tye ki lwite i cwec, dok nyuto wat ma tye i kin Kricito ki kanicane. Wat i nyom ni cung i kom keto cwinyi i kom gin ma mite ki ber pa luot, ki wat me nyom ni weny, mukwongo pi mar ki pwoc bot Kricito, ki me aryo pi mar pi luot (ma ki ngeyo ni obedo mic pa Lubanga bot luot mukene). I wat ma kit meno, mar, ki gamo, ki mar ki miyo labongo cul mo, pe ki nongo, pien Kricito okwongo marowa ki ngat mukene ni opore pi mar, gamo, ki mar ma kit meno pien en latin pa Lubanga ki tye ki cal pa Lubanga. Ka luotwa pe otimo gin ma wamito, watwero timo kica ki cwinywa ducu pien Kricito otimo kica pi balwa dok wadwoko watwa ki Lubanga i kare ma onongo pud wabedo lukworre (**Rom 5:8-10**). Adwogi ne tye “gum-pi-yec” ma tye ki tam i kom Lubanga ki Lokke, kwanyo tekone, ki gamo ki kica ki kica ka kitimo bal i kome. Wat ma kit meno omyero obed maber, pien aa ki i kit ki cik pa Lubanga kikome (Ibid.: 157).
3. Pi meno, 3:9a wacciwa ni “pe wubed kit ma lobo kwo kwede, pe wubed kun wulubo kit ma lobo doro kwede wat i kin dano, dok wubed kun wulubo kit ma Kricito yam obedo kwede, ki kit ma en bene doro kwede wat i kin dano.” Kit ma wa timo kwede (tutwalle kit ma wa timo kwede ka ki buru, ki buru, onyo ki timo gin marac) en aye lanyut ma nen, ma nyutu ka watye ki kit ma Petero olwongo i 3:8. Me miyo gum kare ki kare ka ki loko lok marac i komwa ki nyutu kit ma ki waco i 3:8 nyutu ni wan wabedo gum.

D. 3:10-12

1. I tyeng magi Petero otito gin ma “miyo gum” (3:9a) nen calo ka ki tiyo kwede, ki lok ma mako “nongo gum” (3:9b) lok ma en otum kwede 3:9. Tyeng magi ducu gubedo lok ma kikwanyo ki bot **Jab 34:12-16**.

2. Mot pa jo me ot i gicikke macon onongo tye ki jami abic (nen **Acak 17:1-8; 27:26-29; 32:24-32; 48:9-20; 49:1-27**):

- a. *Gudu kom maber.* Doto dog, kwak, onyo keto cing i kom dano miyo caden i kom lok ma giloko gi; gudu kom nyutu mar, yer, ki moko.
- b. *Lok ma kiloko.* Lok me mar, jolo, ki moko gin ma pire tek me miyo gum bot dano mukene.
- c. *keto “wel ma malo” bot ngat ma ki miyo gum.* Lok me gum kikome omyero onyut ni ngat ni pire tek ki tye ki kit maber, malube ki ngat ma en tye, ento pi ticce keken.
- d. *Goyo cal pi anyim ma pire tek pi ngat ma tye ka nongo gum.* Kadi bed ni pe watwero tito anyim pa ngat moni, watwero cuko cwinye ki konyogi, miyogi gen ki gwok kun wacikogi ni watye pigi dok wabibedo kwedgi.
- e. *Miti matek me cobo gum ni.* Man aye tic ma bino pi miyo mot. Kiwaco ni “tic loko matek loyo lok.” Ento, ka tic ni moko lok ni ki konyo me keto ne i tic, adwogi ne twero bedo matek atika- tutwale ka lok ki tic ni tye me moko, mar, ki gum ma kimiyo bot ngat mo i gang ni. (Smalley and Trent 1986: 21-116)

Omyero watim jami eni me nyutu mar ki jolo ma watye kwede pi jo me gang wa.

3. Kit ki lok ma mako “miyo gum.” 3:9a tye ma pat ki gum pa jo me ot i gicikke macon, ki twero bedo tek me tiimo ne. Peter owaco ni omyero “wami gum” ka ki timo gin marac i komwa onyo ki loko lok marac i komwa. Kit ma kitito kwede i 3:10-11, “miyo gum” kwako lokwa, ticwa, ki mitiwa kacel ki yubwa. Ma mako lok, omyero wajuk lok marac onyo lok ki bwola (i.e., lok ki bwola, bwola, ki ryeko me bwolo dano mukene). Ma lubbe ki tic, omyero “wapokke woko ki i kom gin marac, watim gin maber.” Ma lubbe ki miti ki yub, omyero “wayeny kuc dok walub.”

4. Yub me “kuc” mito tute matek—“yenye.” Kwo kwo me gum pe yot i kare me peko ki jo mukene ma gi keto cwiny gi i kom gi keken. Kadi bed kumeno, kuc me ada-kuc ma tye i cwiny ki bene ma tye woko, kuc ma aa ki bot dano aryo ma gin aryo ducu gitye ka kwo kit ma kicoyo i **3:8** dok gitye ka timo jami ma kicoyo i **3:9-11**, nyuto maber kit pa Lubanga ma tye i wat ma cung i kom Kricito. Dallas Willard waco ni: “I kare ma Saint Augustine oo i agiki me buk ne *Boma pa Lubanga*, en temo gamo lapeny ni ‘kit ma jo maleng gubi tic kwede ka gi ruko kom ma pe to ki me cwiny.’ . . . [En omoko i kom lok me kuc me tito ne, ki odongo tam me kuc kun lubu neno pa Lubanga. . . I lok ma mwonya ma dano weng omyero onge gi ki wic, en owaco, ‘Kany wabi yweyo ki neno, neno ki maro, maro ki pako’ . . . Ki kadi bed kumeno, pi ber gi ki ber gi weny, lok eni pe nen bota me mako kit maber me dwoko jami weng cen-me ker ma bino i rwom ma lamal. Yweyo, ee. Ento pi calo ling, bedo ma pe ki timo gin mo, bedo ma pe gik. En, ma ka meno, kuc ma calo gin ma opong, ma calo tic ma opong, ma calo gin ma ling ento ma pe gik ma tye i kin jami ma ki yubu ma rwate ki jami ma kicweyo ma tye ka medde ki nyiko ento pe oo i kom ber ki dit pa Lubanga ma tye adek, ma obedo acaki ne.” (Willard 1997: 399-400, emph. in orig.) En aye kit ma Lubanga oketo i nyom kikome-wat macok ma nyutu kit ma en tye kwede, ma kelo bedo ma opong, tic ma oromo, ki kuc i lobo ma tye ka jemo i kom jami ma kit meno-ma miyo nyom bedo cal me kwo ma labinaka me polo, ki wat ma jo ma tye iye gitwero nongo mit pa ker pa Lubanga i lobo kany.

5. Peter ogiko i 3:12 ki cikke ki lok me ciko dano. Wayne Grudem tito ni: “Lok man *wang Rwot tye i kom jo ma kitgi atir* pe nyutu ni Lubanga neno ngo ma jo ma kit gi atir gitye ka timone . . . ento ni en tye ka neno gi pi ber bedo, ngeyo ki cobo peko gi . . . ka i poro, lok ni *Ento Rwot okwero jo ma timo gin maraco* tye, i dul me Jabuli 34, ma nen maber ni obedo ngolo kop, pien tyeng ni mede ki waco ni, ‘me kwanyo wic i kom gi ki i lobo’ (Jab. 34:16).

3:8-12 macalo gin ducu pe myero kiter calo lanyut me larre me agikki ki tic maber, pien kicoyo bot jo ma dong gudoko Lukricitayo dok dong gitye ki ‘lim’ ma pe rweny ma kigwoko pigi i polo (1:4). Ento dul lok man nyutu lok ma mako wat ma tye i kin kwo ma atir ki gum pa Lubanga i kwo man. Kit ma tye kwede, en miyo pwony ma mitte bot Lukricitayo ma pe giparo pi dano, ma gitye ki cwiny me nucu ma gikwo i kare mo keken, ki cuko cwiny matek me kwo maleng ma Petero owaco ni Lukricitayo ducu ‘kilwongogi iye’ (tyeng. 9).” (Grudem 1988: 150)

E. Pi meno, nyom tye ki yub me cwiny ma pire tek ki ma pire tek

1. Nyom bene tye ki adwogi ma pire tek pi kwo wa i lobo kany. Lubanga tero nyom wa calo gin ma pire tek.

2. Ka watero nyomwa calo gin ma pire tek kit ma Lubanga tero kwede, ci wabinongo yomcwiny ma Lubanga oyubo me bedo i nyom ma keto deyo i kom Lubanga.

9. TIC ME BUTU I NYOM

I. Kit ma buto pire tek kwede ki cik me buto ma tye i Baibul

A. Buto pire tek tutwal pien cito i kit ma ngat moni nyutu kwede

Lok me Baibul i kom tim me buto jenge i kom yub pa Lubanga pi dano ki wat i kin dano. Baibul pe loko i kom lok ada me cwiny keken, ento bene loko i kom jami ma pigi tego ma kwako kwo, ma tye iye lok me buto. Ka kilubo tira ma tye i Baibul, ci nyom bibedo matek, ma bicung matek dok ki yomcwiny i kin Lukricitayo.

B. Dano gi tye ki jami aryo, ento gi tye ki jami ducu

1. "Kit dano" kubbe ki kit ma wa tye kwede onyo kit ma wa tye kwede; "tic" kubbe ki ngo ma wa timo onyo kit ma wakwo kwede.
2. Me waco ni dano tye ki jami aryo ma mako kwo pa dano nyutu ni wan tye ki jami aryo ma pigi tego: gin ma nen (kom ma nen), ki gin ma pe nen (tam, cuny, cwiny). Kit dano ma oribbe ni nyutu ni pe tye gin mo ma "rac" onyo "bal" i kom kom. Kom ki mitine pe obedo gin mo ma myero kikwer nyo "loyo." Ma ka meno, Lubanga aye ocweyo komwa. Miti ne (ma tye iye miti me buto) tye maber ki omyero ki cob, ka ki tiimo ne i yoo ma Lubanga ociko (ma calo, i lok me nyom).
3. Me waco ni dano tye ki tic ma rwate nyutu ni i tic me kwo wa ducu wa tiyo calo dul acel: ngo ma time i kom wa gudo cuny wa, ki kit meno bene; gin ma timme i komwa gudowa i yo me cwiny, dok kit meno bene. Ngeyo kit ma wa tiyo kwede gwoko wa ki tam ni komwa pat ki "wan kenwa," onyo obedo gin ma wa tiyo kwede, onyo ni tam keken aye pire tek, pi meno pe pire tek ngo ma itiimo ki komwa. Ka onongo tye lok ada kono (dano mogo tamo) onongo itwero donyo i gin mo keken ma imito labongo adwogi marac i komi kekeni. Dok, omyero wa tic i yoo ma Lubanga ociko piwa.

C. Baibul keto cik ma kwako tim me buto ma rwate

1. Lubanga oyubo dano me butu i nyom ma rii pi naka, ma ngat acel keken tye iye.
 - a. *Baibul kare ki kare tito tam pa Lubanga.* Tim me buto omyero obed i kin jami ma rii pi kare malac (ma en aye, pi kwo weny), bedo ki dako acel keken, nyom (nen **Acak 2:24; Mat 19:4-6; 1 Kor 7:1-2, 8-14, 36; 1 Tem 3:2; 5:9, 11, 14; Tito 1:6; Ibru 13:4**).
 - b. *Tam pa Lubanga i kom buto i kin nyom pa ngat acel keken kubbe ki kit ma Lubanga oyubo kwede dano.* I **Acak 2:18** Lubanga owacci, "Pe ber dano obed kene." Pi meno, en oyubu dako ki i laco ni me bedo lakony ma opore bote (**Acak 2:18-23**). Macalo adwogine, "laco bimoko i kom dakone, gin aryo gidoko kom acel" (**Acak 2:24**).
 - c. *"Pe otum" pa lacoo onyo dako ma pat ki lawote rwate ki tic pa dano me nongo rwom me kom ma lamal i lok me buto i nyom acel keken.* Lakricitayo mo ma nyinge J. Budziszewski owacci: "Kicweyowa wek komwa ki cwinywa oti kacel, dok amito wacone ni pe obedo gin ma kicweyowa keken, ento kit ma wawinyo kwede, ryekowa, ki dong kit ma wawinyo kwede ki i cwinywa. Kit ma dano oyubu kwede obedo tyen lok me lok macon ni 'kit pa dano.' Yoo mogo me kwo rwate ki kit ma ki yubu kwede. Mukene pe. . . . Co ki mon ki yubu gi me konyo ngat acel acel. Labongo yub pa Lubanga pi jo ma ki lwongo gi me bedo ma pe gunyomme, tye gin mo ma tye ka rweny i laco, ma myero ki mi ki dako, ki gin mo ma tye ka rweny i kom dako, ma myero ki mi ki laco. Ki kom gi, gin acel acel pe otum; me bedo maber, omyero gubed kacel.
Peko man obedo gum madit atika pien en weko gi twero miiyo kom gi bot ngat acel acel, ki miyo gi miti me timo ne. Mic me ngat acel acel miyo ngat acel acel bedo bot lawote gin ma ngat mukene pe twero bedo. Lok ada ni gin "giwoko jo mukene weny" pe obedo gin ma mako lok me nyom pa jo ma i tung kumalo keken; oa ki i kit ma mic ni tye kwede. Pi itwero miyo komi kekeni, pien in keni pe ki poko; yoo acel keken me miyo kwoni en me miyo kwoni weny. Pien mic ni tye ma opong, omyero okati woko ki mukene weny, ki ka pi otimo meno, ki dong pi otime.
Watwero waco lok mapol i kom mic man, pien ribbe pa kom pa luot tye ki tyen lok ma kato kom; kom nyutu ngat moni, ki ribbe pa kom nyutu ribbe pa dano. En obedo lanyut ma nywako i, ki dwoko rwom pa, gin ma en nyutu; ribbe pa kom acel obedo leb pa kom pi ribbe pa kwo acel. . . . Miyo jami bot ngat acel acel, bedo ki miti matek, yomcwiny madwong, ki nywalo kwo manyen gikubbe ki kit pa dano i yub acel. Ka tye ada ni gikubbe ki kit pa dano, ki ka

watemo poko gi, wapoko wan ken wa.”

(Budziszewski 2005: n.p.) nyom ma rii pi kare malac keken, pi meno, cobo yub pa Lubanga pi kit pa dano (miti ki gin ma wamito, me kom ki ma pe me kom).

d. *Medo i kom cobo yub pa Lubanga pi kit pa dano, bedo i nyom ma rii pi kwo pa ngat acel keken ki yubu me nyutu jami me cwiny.* En aye gin maber loyo ma nyutu kit pa Lubanga: i nyom laco ki dako, kadi bed ni gi tye ngat acel acel, "duko kom acel" (**Acak 2:24**), kit ma tye kwede pol-i-i-ribe i kin Lubanga kikome (ma en aye, dul pa Trinita gubedo dano ma pat pat, ento tye Lubanga acel keken). Medo ikom meno, nyom ma rii pi kare malac nyutu wat ma tye i kin Kricito ki kanica (**Ep 5:28-32**). Kit macalo Kricito tye ki dako acel keken, kanica (nen **Yabo 19:7; 21:2, 9**), kit meno laco myero obed ki dako acel keken. Kit macalo Kricito pe bi weko wa onyo weko wa (nen **Ibru 13:5; Rom 8:35-39**), pi meno pe myero wawek nyo wawek luot wa. e. *Kit ma nyom ki buto tye kwede i yo me cwiny bene nen i lok ada ni tim me buto obedo lanyut me woro cal jogi me cwiny.* Baibul poro tim me buto ki weko Lubanga me lubo kor lubanga mukene ki tim ma pe woro Lubanga (nen **Jer 3:6-10; Ejek 16:15-22; Koc 2:2; 4:12; 1 Kor 6:15-20; Yak 4:4; Yabo 2:18-22; 14:817:1-5; 18:1-3; 19:1-2**).

f. *Kadi bed ni lutela mogo me Cik Macon onongo gilubo cik me nyomo mon mapol, tic meno onongo pe timme kare ducu. Medo i kom meno, onongo pe kicoyo pire i Baibul, ento onongo kiloko iye keken.*

(1) Ki lok adaa, ngat mukwongo ma onyomo mon mapol i ginacoya onongo obedo Lamek, laco ma kite rac ki lakwo (**Acak 4:23-24**). Nyomo mon mapol ma kwako kwanyo lumegi aryo macalo mon onongo ki kwero i Cik Macon (nen **Levi 18:18**).

Nyomo mon mapol pol kare kelo apokapoka i ot ki tye ki adwogi marac mukene ma tye iye kelo tim me buto i yo me cwiny bot Lubanga (nen **Acak 21:9-11; 1 Luker 11:1-8**). Kit ma nyomo mon mapol pe rwatte ki tam pa Lubanga, dok bene pe rwatte ki kit me cwiny ma tye i nyom macalo cal pa Kricito ki kanica, nen i lok ada ni, me bedo latela i kanica, laco twero bedo laco ma tye ki "dako acel keken" (**1 Tem 3:2; Tito 1:6**).

(2) Lok ada magi ki moko gi ki i lok ma mako kwo pa dano. Rhoads waco ni, "Bedo ki dako acel ber loyo bedo ki dako mapol, ma weko coo mapol gibedo labongo dako, ma weko tim gero bedo tye i kin coo ma gitte ka pyem pi mon." (Rhoads 2004: 146).

Lalok mo acel omedo ni, "Lwak ma pe gu twero keto yub me bedo ki dako acel keken pe gu twero yubu loc ma tiyo maber onyo lonyo ma ki poko. Pe tye dul lobo mo ma gwoko coo manok ma twero bedo ki yub me kwo maber. Dano ma pe twero bedo ki dako acel romo bedo ki kero me timo jami mukene mapol bene." (Tucker 1993: 38)

2. Tic pa dano ma rwate ki kit me buto.

a. **I 1 Kor 6:12-20** Paulo oloko i kom tic me kom ma kwako camo cam ki buto. Ma lubu lok ma mako buto en owaco: ¹⁵*Pe wuŋeyo ni komwu obedo dul kom Kricito? Doŋ myero akwany dul kom Kricito woko, ci alokgi odoko dul kom dako ma lakwele? Wek pe obed kit meno matwal!*

¹⁶*Nyo pe wuŋeyo ni ŋat ma ribbe ki malaya doko kom acel kwede? Pien en owaco ni, "GIN ARYO GIBIDOKO KOM ACEL."* ¹⁷*Ento ngat ma ribbe kene bot Rwot bedo ki cwiny acel kwede.* ¹⁸*Wung woko ki i tim tarwang. Bal mukene ducu ma dano timo noŋo woko ki i kome, ento dano ma lakwele balo kome kene.*

b. *I dul lok meno, Paul tye ka nyutiwa ni wan dano ma gi ribe.* Pe watwero timo gin mo ki komwa ma pe gudo cwinywa. Man tye ada pi dano weny, ento tye ada pi Lukricitayo. Lokke tye ni wan doŋ waribbe ki Kricito, i yo me cwiny ki me kom (wan aye kome—**1 Kor 12:12-27**). Pi meno, ka wadonyo i tim tarwang, bedo calo watye ka miyo Kricito donyo i tim tarwang. I lok ma en oloko i kom lok man, James Davis owaco ni: "Pi jo Korint mogo, onongo lubo kit ma onongo gitte agonya kwede me camo cam ni onongo bene gitte agonya me keto mitigi me buto i tim me tarwang. Pi Paulo, kadi bed kumeno, tic man ki lapor ma tye i nge ne tye gin ma pi tye kakare, pien gi kwako kom pa layeyo calo gin ma nen, tam, ki cwiny i tic ma ribo Lakricitayo (ma kom ne i yoo man tye pa Rwot [tyeng 14] ki, ma calo meno, dong 'obedo kacel' ki Kricito [tyeng tyeng. 15, 17; 12:27]) ki teko me tim tarwang ma mako dano calo opii." (Davis 1989: 970)

c. *Baibul i kabedo mukene ngeyo ni tam gudo kom (kit ma kwo pa dano tiyo kwede) kun kwero miti me buto ki tam maraco kacel ki tim maraco.* Tim me tarwang bino pi tam me tarwang (nen **Car 6:24-33; Yubu 31:1; Mat 5:27-30; 15:15-20; Mar 7:14-23; 1 Tec 4:3-5**). Ma calo lanyut mukene i kom yub pa Lubanga ni nyom pa dako acel keken aye myero obed kabedo me donyo i tim me buto, dano aye cwec keken ma giwinyo bal ki lewic pi timo tim me buto ma pe opore.

3. Cik me buto ma kicoyo i Baibul tye ni: bedo lagen i nyom; kwero butu i nyom.

a. *Pi tyen lok ma malo ni—kit ma Lubanga oyubo kwede kit dano ki kit ma nyom tye kwede i yo me cwiny—Baibul kare ducu lwongo pi bedo lagen i kin jo ma gunyomme (Ibru 13:4), dok bene mito ni myero kijuk tim me buto i kin jo ma pe gunyomme (nen Mat 19:11-12; 1 Kor 7:7-9; Yabo 14:4).* Baibul kwero tim me tarwang mo keken (1 Kor 6:18; 2 Kor 12:21; Gal 5:19; Ep 5:3; Kol 3:5; 1 Tec 4:3-5; Ibru 13:4). Man kwako: buto ki jo ma pe gunyomme (tim me abor) (Nwo 22:13-21; 1 Kor 7:2, 8-9; 1 Tec 4:3); butu pa jo munyomme ki dano mukene ma pe obedo luot gi (tim abor) (Nia 20:14; Levi 18:20; 20:10; 1 Kor 6:9-10; Yak 2:11); tim me malayi (Levi 19:29; Nwo 23:17-18); tim me buto i kin coo ki mon (Levi 18:22; 20:13; Rom 1:26-27; 1 Kor 6:9-10; buto i kin wadi (Levi 18:6-17; Nwo 27:20, 22-23; 1 Kor 5:1); butu tek tek (Nwo 22:23-27); ki buto ki lee (Nia 22:19; Levi 18:23; 20:15-16; Nwo 27:21).

b. *Lubu cik me Baibul me bedo lagen i nyom ki kwero tim me buto i nyom tye ki adwogi mukene i yo me cwiny ki me kom:* (1) Bedo lagen i buto gwoko yoo ma oyabe me bedo kacel ki Lubanga ma pe ki gengo onyo juku ki bal (nen Ic 59:2; Mal 2:13-16; 1 Tec 5:19); ki (2) bedo lagen i butu gengo nya pa two ma kobo ki i buto, medo ki kwidi two jonyo (nen Car 3:1-8; 5:1-11; 7:1-27; 1 Kor 7:34).

II. Yub me buto ma lubbe ki Baibul

A. *Me Nywalo Dano—Acak 1:27-28*

1. Lubanga omiyo miti me buto macalo gin acel ma tek loyo i kin miti pa dano wek coo ki mon gu nywal i kin dano. Nyodo obedo gin ma pire tek onyo gin ma pire tek i buto. I tic pa jami makwo weny (me labolle, neno, camo, wot, lok, winyo, kwanyo jami ma obale) kom acel keken aye mite me timo tic ni. Nyodo obedo tic acel keken ma pire tek i kwo ma ngat mo keken pe twero timone pire kene. Apokapoka me buto i kin lacoo ki dako ki yubu ki tam me nywalo lutino, ki teko me buto kelo, ki mitte pi, nywalo lutino.

2. Yub pa Lubanga me pongo polo kwako pongo lobo. Tyen lok acel ma oweko dano opong i lobo tye ni dano kicweyo gi i “*cal pa Lubanga*” (Acak 1:27). “Cal” (*tselem*) ki gonyo ni, “dano, cal pa Lubanga, cal pa Lubanga, ma ten aye en tye laloc pa Lubanga, ngat ma cung pi en onyo lacaden i kin ginacweya” (Koehler kacel ki Baumgartner 2001: “*tselem*” 2:1029). Pi meno, cal pa Lubanga pe obedo gin ma watye kwede keken, ento obedo gin ma wan wabedo. Tam pa dano ma calo cal pa Lubanga “waco botwa ni dano kit ma kicweyo kwede onongo myero onyut Lubanga ki me nyutu Lubanga” (Hoekema 1986: 67). Kit macalo tic pa Lubanga bot dano onongo tye me ‘pong lobo’ (Acak 1:28), cal ki deyo pa Lubanga onongo binya i wi lobo ducu ka luwange gilubo cik meno.

3. Ki buto bino ki lutino, ki ki lutino bino bedo ki wiinye, tic, ki tic me bedo lanyodo ki kwo me ot. Kit ma tye kwede i nyom, Lubanga ocweyo dano pi kwo me ot. Budziszewski otito ni: “Pe kicweyowa calo guppies, ma gitiyo kacel pi kare manok keken. Pi wan, nywal mito wat ma rii i kin jami aryo, laco ki dako, ma gipat ento i yo ma gikonye. Ento man nyuto ni ribbe pe obedo yub mapat, ma pe jenge i kom nywal, ento dongo i kit ma wanywalo kwede ki kit ma wanyuto kwede ki kit ma wanywalo kwede lutino; nywalo lutino.

Lanyodo ma laco ki dako acel acel mitte me yubo latin, me pito latin, ki me pwonyo latin. Me yubu en, gin aryo ni weng mitte pien dako miyo tong, laco miyo ic, ki dako gwoko zygotte ma aa ki iye. Me gwoko en, gin aryo ni weng mitte pien laco ki yubu maber me gwoko, dako me gwoko. Me pwonyo en, gin aryo ni weng mitte pien en mito labol pa ngat ma en tye kwede, labol pa ngat mukene, ki labol pa wat ma tye i kin gi. Mama ki baba gi ribbe ma pe kitwero loko gi. Wiinye gi me nywalo lutino tye ka mede kadi bed ni lutino dong gudongo, pien nongo mitte ni gukonyi me cako gangi manyen.

Ludiwo ma gipwonyo lok kom kwo pa dano Sara S. McLanahan ki Gary Sandefur guwaco i bukgi ma kilwongo ni Growing Up with a Single Parent ni ‘ka onongo kipenyowa me yubo kit me neno ni jami ma mitte pi lutino ocobbe, onongo wabinongo gin mo ma rom aroma ki tam pa lunyodo aryo.’ Adaa-pi en aye ki yubu, kadi bed ni pe ki yubu ki wan.

Another sociologist, René König, tito i International Encyclopedia of Comparative Law ni lutino, matino tutwal, gi dongo maber manok i gang pa lutino kic ma loyo jo me ot ma pol- kadi bed ni ki gwoko gang kwan ni calo gang, ki kadi bed ni, ki neno pa dano ma ngeyo lok kom dano, gi tye maber loyo jo me ot i yoo weny, i yoo me yot kom, yot kom, tam, ki pwony.

Man weng tito pingo miti pi bedo kacel tye i kin yub wa. Labongo ne, wiinye me nywalo lutino onongo pe ki twero bedo ki gen ni obi rii kit ma omyero gu rii kwede me kelo jo me ot maber ki ma ocung matek.” (Budziszewski 2005: n.p.)

4. Ma calo nyom, jo me ot tye ki tyen lok me cwiny. Gang obedo gin ma Wonwa me polo tiyo kwede me tito watwa kwede (nen **Rom 8:14-17; 2 Kor 6:18; Gal 3:26; 4:1-7; Ep 1:5; Ibru 2:9-17; 1 Jon 3:1-2**).

B. Me Nongo Yomcwiny ki Medo Mar i kinwu—Acak 2:18-25

1. Lubanga ocweyo buto. **Acakki 2** nyutu ni Adam ki Kawa onongo gitye ka nongo yomcwiny i tim me buto con ma peya lutino gunywalo nyo ma peya bal ocakke. rwom acel me tyen lok pa laco ki dako ma gi doko “*kom acel*” (**Acak 2:24**) obedo buto. Pi meno, tim me buto pe obedo bal. Lubanga oyubu ni obed me yomcwiny bot cwece. Ki yub pa Lubanga, kit ma kom laco ki dako tye kwede tye ki jami ma kelo miti me buto. Ka dul kom magi ki keto gi i mar ma “labongo lewic ki labongo lewic”, bedo ki dongo ki yomcwiny madit i mar ma weko ngat acel bedo ki wat macok.

2. Lapor ma Paulo oketo i 1 Kor 6:12-20 i kin cam ki buto bene nyutu pingo Lubanga oyubu buto pi yomcwiny wa ki me medo wat i kin waa. Frederica Mathewes-Green lok i kom lok man: “Tyen lok’ me buto tye ma nen maber. En aye nywal. Gin makwo weny tye ki jami aryo ma en mito: mukwongo, me gwoko kwo ne (ma tye iye yeny cam, kabedo, ki gwok), ki me aryo, me miyo kwo meno bot likwayo manyen. Cwec ginywalo i yoo mapol, ento dano ki ler mukene ginywalo i yoo me buto.

Nen calo tyen lok ma oweko buto winye maber tye ni wan wamito timo ne, ki bedo ki miti me nywalo likwayo manyen ni. Tye kit meno bene ki cam: Gin ma weko dul komwa ma mako cam moko ni mit ki mogo ma kec tye ni omyero wacam jami ma ber piwa ki wabi camo jami mukene ma twero bedo ki kwiri.

Jami ma wa maro ni obedo gin ma ki nywalo wa kwede; pe ki pwonyo gi. Lutim kwed gunongo ni ka gumedo gin mo manok i kom pii ma tye i ic, latin ma tye i ic bimwonyo oyotoyot. Ki yubu wa me maro jami mamit, atamo ni wek kwaro wa macon ni omyero gubed ka dwogo cen i kom nyig yen ma kala ne ryeny, ma tye ki vitamin ma ki keto maber ma twero mako ne.

Tye kit meno bene ki buto: Winyo maber pi meno wa bi mito nywalo lutino. Ento tye yoo mogo mabeco ma dano pat ki ler mukene, kadi wa ler mukene. Pi wan, buto winyo maber i k are mo keken i kare me nywal. ler mukene ma gi nywalo gi gi nyome i kare me nywal keken.

Medo ikom meno, lutim kwed gi tamo ni i kin dano keken aye dako twero nongo miti me buto. Ki lok adaa, miti me butu pe ki lok mo ki nywal; pe kubbe ki kit me nywalo lutino wacel. Pi meno coo ki mon weng gi tye ki miti me butu pi tyen lok ma ler mukene, ki ler mukene ma gi nywalo lutino, pe gi tye kwede. Nen calo “te lok me buto” pi dano obedo gin mo ma lac ma kato nywalo lutino keken.

Itwero neno lapor acel-lu ki cam. Kit ma angeyo kwede, ler camo gin ma gi miito keken, pi tyen lok me cam. Ento dano camo pi tyen lok mapol. Wa camo mugati me nino me nyodo, wa mato mwony ki laremwa, wa camo nyig cam ma ki lwongo ni popcorn i kare me neno filim. Wa camo pi tyen lok me bedo kacel, onyo pi kweyo cwiny, onyo pi kitwa. Pe wa camo pi cam ma mitte keken. I yo acel-lu, wan pe wa buto pi nywalo lutino keken.” (Mathewes-Green 2005: n.p.)¹¹

3. Lok ada ni tim me buto ki yubu, i dul mo, me dongo wat i kin waa ki wan ki neno i lok ada ni dano tye i kin jami manok ma twero, ki twero bedo ni gin acel keken ma twero timo jami me buto wang ki wang. Mathewes-Green owaco ni, pi kit ma dano gi maro buto kwede, “buto tye gin mo ma pire tek botwa ma loyo lee ma gi nywalo lutino, gin mo ma mako dano ma gi yubu wiinye i kingi. Wiinye ni pe obedo me kom keken onyo me nywal ento kwako dano weny. Nen calo “gin ma nyutu buto” kubbe ki miti madit pa dano me bedo ki mar, gen, ki mar ma obi rii pi kare me kwo ni weng” (Mathewes-Green 2005: n.p.).

4. Yom cwiny me ada, i rwom ma malo me lok ni, tye me kelo yom cwiny bot ngat ma ki maro. Baibul loko i kom tim me buto i yo matir adada. Lubanga oketo i Baibul ni **Wer pa Solomon**, ma obedo lok ma kwero mar pa dano, medo ki jami ma kwako buto i nyom. Gin acel ma Baibul moko tye ni butu kene ber ki maleng. Miti me buto i laco nyo dako mo keken ma tye kakare obedo gin ma Lubanga omiyo, dok pe obedo gin mo ma myero ibed ki lewic iye. Lubanga oketo lanyut me cwak ne i kom buto i nyom, ki en mito ni cwece me nongo yomcwiny madwong i nyom. Tim me buto obedo mic mua ki bot Lubanga ma myero kikwer dok ki yomcwiny iye. Pi meno, rwom me buto pire tek. Ngat acel acel omyero oyubbe, opwony ki bot lawote, opwony lawote, ki otim gin ma en twero me tugo cwiny lawote ki konyo lawote me bedo ki gin ma yomo cwinye kit ma twere kwede. Rwot onongo pe bi medo **Wer pa**

¹¹ Lok ada ni tekwaro mogo gi keto mon i te loc pa mon (ma calo, turo dul kom mon—kwanyo dul kom mon) balo yub ma Lubanga oketo pi tim me buto pa dano. I kare eni mon omyero gubed ka po i kom yub pa dako, me konyo ki cobo cware, ma obedo tic ma yomo cwiny ki ma Lubanga omiyo. Co myero gunyut mar pa Kricito bot mongi ma kilirogi. omyero gunyut mar, tutwale i kabutu, ki lok me mar ki moko tam gi, ki bene ki bedo kacel ki mon gi kun mako cing gi, rucu, ki mako cing gi.

Solomon pi kwan wa ka buto obedo gin ma jo munyomme omyero gubed ki lewic iye.

5. Tim me buto tye "ma rwate," ki tye ki tyen lok mapol:

- a. *Obedo yoo me miyo pwoc*, ma laco ki dako twero nyutu pwoc pi bedo tye pa lawote;
- b. *En aye leb me gen*, ma weko jo munyomme gitwero cuko cwiny ngat acel acel ni gimitogi dok gipwoyogi dok ni gimito bedo kacel i anyim;
- c. *En yoo me dwoko kuc*, ma weko lok ni ki cobo ne weny onyo manok;
- d. *En aye yoo ma tek loyo me jingo bedo laco onyo dako pa ngat moni*;
- e. *En tye moko ma rwate ki kit pa ngat acel acel*;
- f. *En yoo ma ki tiyo kwede me gwoko, cang, ki dongo ki moko*;
- g. *Obedo yoo me jingo bedo me mar i kin gii*. (Dominian 1982: 96)

6. Gin acel maber ma konyo me niang ki pwoyo tim me buto ki neno pa Lubanga: Nen Ed Wheat ki Gaye Wheat, ma ki yubu pi yomcwiny: kit me buto ki cobo miti me buto i nyom pa Lukricitayo, me adek. (Grand Rapids, MI: Revell, 1997).

III. Tic ki yub me Baibul i kom buto—1 Kor 7:1-5

A. Buto maber i nyom gengo tim tarwang

¹*Kombeddi doj i kom lok ma wucoyo pire-ni, bedo ber ka laco pe ogud dako.* ²*Ento pi tim tarwang, myero laco acel acel obed ki dakone kikome, ki dako acel acel obed ki cware kikome*” (7:1-2).

1. 1 7:1 Paul tye ka waco ni bedo labongo nyom obedo gin maber ki ma opore. En oloko i kom lok acel-lu i 7:7-8, 26, ki 40. Ento, en omoko ni jo ma pe gunyomme myero gugwokke ki tim me buto, dok gubed maleng i yo me buto (*“ber pi laco pe me gudu dako”*).

2. 1 7:2 Paulo oniang ni kit tim me buto ki atematema ducu, ma kwako tim me buto ki co nyo mon ki mon, tye pi Lukricitayo. Pi meno, *“pi tim me tarwang,”* ma calo, me gengo jo ma pe gunyomme ki timo abor ki jo ma onyomme ki timo abor, coo ki mon omyero gunyomme ki gubed ki kwo me buto ma rwate, ma yot, ki maber. Lok ni *“bedo ki”* i 7:2 obedo lok ma ki waco ni *“bedo ki butu ki”* (dako pa ngat moni onyo cware). Bedo ki wat maber ki yomo cwinyi ki cwari nyo dako ni dwoko piny miti me yenyo yomo cwinyi ka mukene.

3. Pi meno, tyen lok acel me nyom aye me gwokke ki i tim tar wang. Kadi bed ni meno nen calo tyen lok mo manok me nyom, ento obedo tyen lok maber ka mitte ni kigwok rwom me kwo pa Lukricitayo. Ki lok ada, Paulo dok oloko i kom lok acel-li i 7:8-9.

4. 7:2 pwonyo jami aryo mukene:

- a. *Bedo ki dako acel, ento pe bedo ki mon mapol*. Paulo owaco ni *“laco acel acel”* tye me *“bedo ki dako ne kene,”* ki *“dako acel acel”* tye me *“tye ki cware kene.”* Nen ni cik pa Paulo ni tye: (1) acel (ma en aye, dako acel onyo laco acel keken aye tye iye); ki (2) dwoko cen (pe tye ngat mo ma twero bedo ki luot ma kato acel).
- b. *Miti me buto aa ki bot luot ni*. Yo me gengo tim me buto ma peya inyomme ki ma pe inyomme aye ni ngat moni myero obed ki *“mege”* dako onyo *“mege”* laco. Jo ma gunyomme myero pe gubed ki miti i kom dako nyo cwar ngat mukene, nyo gubed ki miti marac i kom jo mukene. Man rwate ki tam pa dako me cobo peko pa cware, ki kit meno bene. I lok magi, Paulo tye ka waco ni luot wa omyero obed gin ma wamaro, gin ma wa tamo, ki gin ma wamito. I timo man Paulo otingo rwom me bedo dako me bedo kacel ki laco. I lobo pa Luroma, dako onongo pol kare kitero calo latic nyo latic. Medo i kom nywalo lutino ki dako ne, laco pol kare cito i ot lega pa Aphrodite pi buto. Paul okwero meno ki owaco ni omyero wanong miti me buto ki yengo cwinywa ki bot luot wa.

B. Dano ma onyomme gitye ki twero me buto i kin gii

“Wek laco pe ocob ticce i kom dakone, ki dako bene i kom cware kit meno” (7:3).

1. Buto pe obedo gin ma yomo cwiny i nyom keken ento bene obedo tic me nyom. Laco tye ki banya bot dakone. Kany, lok ni *“tic”* cung pi cobo miti pa dako nyo cware i yo me buto. Ma calo i 7:2 tic ni rom ki rwate (lok ma rom ki lok aryo ni, ki lok ni *“kit meno bene”* lok meno maleng).

2. Ngeyo tic pa laco ki dako me cobo miti pa ngat acel acel me buto kwako ngeyo ki gamo apokapoka ma tye i kin miti me buto pa laco ki dako ma twero bedo tye.

- a. *Laco myero omi kwo ne, kit ma Kricito omaro kwede kanica (nen Ep 5:25)*. Jalle ma kit meno kwako cobo miti pa dakone me buto. Meno kwako jami mapol makato timo gin mo keken. Pi dako, yomcwiny me buto bedo ki dul ma dit ma mako cwiny ma loyo pa laco. Pi meno, laco myero oter kare me bedo kacel ki dakone. En myero olok kwede. En myero owiny lokke. En

myero omi gwok bot dako ni. kwo me buto pa dako rwate ki tam ne, ki gin ma en miito omyero kong ki cobo ne i yoo me paro ki niang ma en pwod en twero gamo ki nongo yom cwiny i tim me buto. Medo ikom meno, mon gi tero kare malac me bedo ki miti me buto loyo coo. Pi meno, laco myero oter kare ma mitte me nywako lok ki dakone. Buto, kit ma Paul otamo kwede, i agiki ne obedo kit me miiyo, ento pe kwanyo.

b. *I yoo acel-lu, dako myero omine i te loc pa cware calo i te loc pa Rwot (nen Ep 5:22).* Cwiny ma kit meno kwako cobo miti me buto. Me timo meno en myero oyubbe kene, oket kare i yub me ticce mapol, pe ool tutwal, ki omi cware ma loyo lutino ne. Coo pol kare gi bedo ki miti madit me bedo i buto kare ki kare ma loyo mon, pien coo gi tye ki kero me buto madwong ki kabedo madongo ma mako buto i adam gi. Mon omyero gubed ki pwoc i kom coo. Coo mapol ma pe ki nongo gin ma gi miito i buto gi bedo ki miti me nongo gin ma gi miito, gi bedo ki akemo, ki gi winyo marac ka gin ma gi miito ni pe ki cobo. Cwer cwiny ma kit meno twero kelo kit me "akem".

3. Buto pe obedo gin ma yomo cwiny ma ngat moni mito donyo iye, ento bene obedo tic me cwiny/kit mabeco. Tim me tarwang i nyom twero gik woko ka laco ki dako giniang ni nyom obedo gicikke ma laco ki dako myero gubed ki twero i kom lawote. Lwongo nyom ni gicikke twero bedo ni pe winye calo gin me mar, ento meno aye kit ma Ginacoya neno kwede. Buto obedo tic, ki tye tic pa Lukricitayo calo kwano Baibul, lega, onyo miyo caden. Me kwero culu banya me buto bot ngat ma imaro obedo bal.

4. Tim me butu ki ngat mukene tero yoo mapol. Tye kit tim me buto ma pe obedo me abor ma balo nyom. Mar pa Lukricitayo obedo gin ma mako tam ki miti ma calo kit ma iwiinyo kwede. Pi ngat acel me kwero ngat mukene ni medo peko ni. Me kwero ngat acel acel, ki miti pa ngat acel acel me buto ki miti pa ngat acel acel, kelo apokapoka madit i kin laco ki dako. Coo onyo mon ma pe gi ngeyo ni cobo miti pa luot gi me buto obedo gin ma omyero gutim gi tye ki bal me timo abor.

5. Lok me buto i nyom tye ma pire tek ki wotwa me cwiny ki Rwot Yecu Kricito. Yomcwiny pa laco nyo dako i kwo me buto tye ki adwogi madit i kwo me cwiny. Mar maber i nyom pire tek pi nyom ma bedo ki yomcwiny. Ki lok ada, buto obedo cal me kom ma nyuto wat macok ki yomcwinywa ki Kricito.

C. Dano ma onyomme gitye ki twero me buto

"Dako pe loyo kome kene, ento cware aye loyo; ki bene laco bene pe ki twero nyo kome kene, ento dako aye" (7:4).

1. Ma peya ki nyome, ngat moni bedo ki twero i kom kit ma en bitic kwede i yo me buto. Dano ni omyero owor kom ma calo ot pa Lubanga ki ogwok kome maleng i lok me buto. Ento, i kare ma ngat moni owaco i nyom ni, "Amito," kom ngat ma en onyomme-ni doko pa ngat ma en onyomo-ni. I kare meno, ngat moni rwenyo twerone me tic ki twerone i kom kome kene, dok oweko twero meno bot ngat ma en onyomme kwede.

2. Ma calo i 7:2 ki 7:3, twero ma kimiyo bot laco ki dako i kom kom lawote tye ma rwate, ma rom, ki ma rwate. Man rwate ki gin aryo ni "kom acel" (**Acak 2:24**), ki dul aryo weng tye ka "wumine kenwu i lworu Kricito" (**Ep 5:21**).

3. 7:4 pe waco ni jo munyomme omyero gu peny pi twero gi i kom gin mo keken, ento omyero guwek twero gi me cobo peko me buto pa luot gi. Man obedo cik me cwiny me kwo—kwero kom kelo kwo. Yo acel keken me nongo gin ma imito ki in kikomi aye me cobo miti pa ngat mukene. I kare me miyo kwoni me nongo yomcwiny bot luotwu, ki me miyo bote yomcwiny ma pud dong ber loyo ma itwero, inongo ni jami ma imito tye ka cobbe. Meno pe te lokke ni wutye opii pa lawote, kun ngat acel acel mito twerone. Ma ka meno, teko me miyo yomcwiny bot luotwu tye i komi, dok ka itimo meno, ci jami ma imito bicobbe. Me bedo ki kit cwiny ma kit man mito ni ibed ki mar pa dano madit. Tam pa latin i kom mar tye nongo, ento pa dano madit tye miyo. Tye "nyom pa lutino" mapol ata i kare ni ma dano madongo gi bedo calo lutino. Gitero nyom calo gin ma pire tek pien gin ma kelo adwogi maber botgi keken, ento pe gineno calo yo me keto cente i kom ngat ma gimaro. Kadi bed kumeno, apokapoka ma tye i kin miyo ki nongo tye apokapoka madit i kin mar ki miti. Mar pa Lukricitayo kare ducu yenyo ber pa ngat ma en maro, ento pe yenyo yomo cwinye keken.

4. Tye kare mogo ma twero bedo ni pe twere me cobo miti pa luotwu me buto. Ka luotwu kome lit, kome pe tiyo maber, olo tutwal, nyo kec ki lega, meno aye tyen lok me pe cobo miti me buto. Ento, ka pe iromo cobo miti pa luotwu i Ceng Baraja pien lak tye ka arem, i Ceng Aryo pien tye ki arem, i Ceng Abicel pien tyen tye arem, ki Ceng Angwen pien lwet tye ka arem, meno obedo peko mukene; ma nen calo obedo peko me cwiny, ma myero kicob i nyim Lubanga.

5. Turo nyom mapol ki twero lubo ne ki i ot butu. Lok ne tye ni Yecu pe obedo Rwot me ot butu. Poko nyom time ka wamito nongo ma ka miyo. Myero waniang ni Lubanga ocweyowa ki kero me cobo miti

pa ngat mukene i yo me buto. Eno tye gin mumiyo bedo labongo gamo lok ki bedo ki lworu i nyom kelo peko me tam ki apoka poka time. Lubanga ominiwa kero me miyo mic me mar ki lagam bot ngat mukene, ki yomcwiny me timo meno en aye ma kelo yomcwiny me mar me buto i nyom.

D. Jo munyomme pe myero gukwer ngat acel acel me buto

“Wujuk kwero luwotwu kekenwu, kono ka wumoko tamwu pi kare mo, wek wubed ka lega, ci wudok kacel doki, wek Catan pe obitwu pi tekwinny ma pe wutwero jukke kenwu” (7:5).

1. Aryo ducu *“kwanyo”* ki *“bino kacel”* i tyeng man loko i kom tim me buto. Nyig lok ni “kwalo” te lokke ni “kwalo jami” nyo “kwalo dano.” Lukricitayo pe gitye ki twero me kwero luotgi ki nongo yomcwiny ki yomcwiny i buto. Ka kigengo twero me buto, ci nongo Lakricitayo-ni tye ka kwalo gin ma myero obed pa luote.
2. Laco ki dako giromo moko tamgi me juko buto pi tyen lok mo me cwiny—me keto cwinygi i lega bot Lubanga. Nyig lok ni “mine” te lokke ni “bedo ki kare me yweyo, juko tic matek.” Wek ki timo wek jo munyomme gubed ki kare me lega ki gwok, labongo gin mo ma twero balo tam gi. Ento, malube ki lok pa Paul juko tim me buto ki yee ka tye: a. ki cwak pa dano weng; b. ma tye pi kare manok; ki c. pi yub me cwiny.
3. Tyeng man loko i kom gin acel ma pol kare kelo peko i nyom —kwero miyo mic me yomcwiny ki yomcwiny bot luotgi. Ka ki moko kare me juku lok, pe wu kwero ngat acel acel pi kare malac pien Catan pe obi nongo adwogi maber, atematema obi bino, ki apoka poka i nyom onyo bene tim me abor obi time.
4. Tyeng man bene tito botwa nga ma tye ki teko i nge keto nyom mapol—Catan kikome. Catan tye me balo Lukricitayo ki nyom pa Lukricitayo. En omio ki waco botwa i ginacoya ni omyero wagwokke ki diro pa larac (nen **Ep 6:11**). Nge ni Catan tiyo ki *tim me butu ki ngat acel ki ngat mukene* ma calo yoo acel me temo jo ma onyomme me bedo ki akemo, apoka poka, ki tim me buto. Pi meno, Paul oniang ni pe ni bedo lagen i buto keken aye tye ki adwogi me cwiny, ento gamo lok me buto bene tye ki adwogi.

10. GWOKO LUTINO I KIT ME BAIBUL

I. Gang aye obedo gin ma pire tek ma konyo kwo pa dano.

Lubanga oketo jo me ot i potu me Eden. Jo me ot pa Lukricitayo me ada aye obedo lagam pi peko me kwo ma tye ka rweny woko.

II. Jami ma gengo bedo ki jo me ot ma lubo Baibul

A. Lubu neno me lobo ma pe jenge i kom dano onyo kwero lubo neno pa Lukricitayo

1. Kit ma Lukricitayo gineno kwede lobo pwonyo ni cake i acaki Lubanga ocweyo dano acel acel me bedo i mar.
2. Lubanga aye oketo wat i nyom, yub me ot, ki tic me buto ki jo me ot.
3. Neno me lobo ma pe jenge i Baibul pol kare balo wat ki tic magi.

B. Tam me "mar ma ki nyutu i yoo me miti mapatpat"

1. Bedo ki mar ma ki nyutu i yoo me miti mapatpat pi luot ni obedo gin maber atika.
2. Ento, ka laco ki dako gi tamo i kom "mar ma ki nyutu i yoo me miti mapatpat" keken, neno ma kit meno balo mar i kin gii ki ribbe ma rii pi naka.
 - a. neno ma pi opore i kom nyom ni medo kit ma kom pa luot ni calo tyen lok ma pire tek me mede ki mar ni.
 - b. Tic ma omyero ki tim pi nyom ma rii pi kare malac pe obedo but mar ma ki nyutu i yoo me miti mapatpat.
 - c. *Pi meno, ka mar me mar ni otum, poko kin joo ki nyom otime pien:*
 - (1) Tim gero me tam;
 - (2) apoka poka ma pe kitwero cobo ne;
 - (3) Pe rwate; ki
 - (4) Tyen lok mukene.
3. Jami me galowang ma dano maro pol kare nyuto poko kin jo munyomme ki tim me abor calo yo me bedo agonya. Ket kenye tye gin ma tiime i lobo ma tung kumalo ki tye peko ma tye ka mede i wilobo ducu.

C. Tam me "bedo ma pe ki peko" (Colson kacel ki Pearcey 1999: 322)

1. Tam man nyutu ni yom cwiny pa ngat acel acel tye ma malo loyo—tic mo keken, bot luot ne onyo lutino ne, omyero obed me aryo i kom gin ma ngat moni mito.
2. Tam me bedo ma pe ki peko oweko coo ki mon weng gineno bedo i kin jo me ot calo gin ma pi rwate.
3. I te neno me wilobo ni coo ki mon weng nen calo gi tamo ni bedo i kin dano macon dong pe weko gi twero tic maber.

D. Tam me bedo rom i kin jo me ot

1. Ma lubbe ki Baibul, jo me ot ducu girom.
 - a. Lubanga omiyo twero bot laco ki wego me bedo lawi ot (**Ep 5:22-23**).
 - b. Dako ki mego omyero gubed i te loc pa cware (**Ep 5:22-23**).
 - c. Tic ma pat pat pe nyutu ni jami ma pire tek pe rom.
2. Co ki mon mogo giwaco ni gitye ki wat ma "rom," nyo "pyerabic wiye abic".
 - a. *I te yub me ot ma rwate, jo me ot weny gi tye ki lwo ro ki cwiny gi pe yom ki tic gi.*
 - (1) Laco ki won ot ni pe gi tye ki gen ni en mito timo tic me tela ma omyero obed kwede, ki tye i te loc me kwero timo ne.
 - (2) Dako ki min latin pe tye ki gen ni en mito bedo dako ki min latin, tutwale ka meno nyutu ni en omyero obed i te loc pa cware.
 - (3) Lutino ma gitye ka dongo i kabedo man pe gitye ki twero nyo dano ma gitwero lubo korgi.
 - b. *Kit yub ma kit meno pe ocung matek pien pe twero bedo ki twero aryo ma pat pat—i kare me lweny ngat acel myero oye.*

E. Tam i kom gang wa calo "ka keto moo"

1. Gang ki yubu me kwanyo kare me cobo peko me cwiny ki nywako ki jo mukene me ot.
2. Ento, jo mogo gineno odi wa calo kabedo ma ngat acel acel camo iye (ma calo, "pong") ki nino, ma ka tamo gang wa calo kabedo ma mar, bedo kacel, ki lok weko kwo pa ngat acel acel me ot bedo maber.
3. Ka ki tamo ni gang obedo kabedo me cam, butu, ki ruk, yub me Baibul ma mako jo me ot pe cobbe.

III. Kit me gwoko lutino angwen ma pire tek (Smalley 1984: 49)

A. Bedo ki loc

1. Lunyodo magi pol kare gi tye ki rwom ma lamal ki gin ma gi miito i kom lutino gi.
 - a. Kadi bed ni man twero bedo gin maber, lunyodo mapol ma kit meno pe gimiyo kony ma mwonya.
 - b. Medo ikom meno, pol kare gi miyo lok manok pi cik gi ma rwate.
2. I lok mapol, lunyodo magi gi kelo kit maraco i kom lutino—tek pa lunyodo twero turo "cwiny" pa latin ni.
3. Lok ki tic pa lunyodo ma loyo twero bedo:
 - a. "Pe imito ni inge pingo, tim gin ma awaci ni."
 - b. "Atyeko waci ni iwek meno tyen adi. Dony iye onyo ibi nongo ne."
4. Kit ma lutino pa lunyodo ma gi loyo gi timo kwede twero bedo:
 - a. Pe gi tye ki woro i kom gi maber.
 - b. Cung matek, "gamo jami ma meg," ki jemo.
 - c. Cwiny me maro lutino mukene ma gi jemo i kom lunyodo gi ki bene i kom cik ma kwako lwak.

B. Lunyodo ma gi paro pi lutino

1. Lunyodo magi pol kare gi pe ki kony me mar ki twero i kom lutino gi.
2. Gin nyutu cwiny ma pe paro pi dano onyo ma pe dongo.
 - a. I kare mogo, gi loko marac i kom lutino ka ki diyo gi onyo ki cwero gi.
 - b. Gi maro bedo pat ki lutino gi ki dong gi kwalo lutino gi ki gin acel ma pire tek i kwo gi—bedo agonya me lok ki lutino gi.
3. Tye tyen lok angwen ma oweko ki jalo lutino i kare ni (Gangel 1972:11):
 - a. The high divorce rate.
 - b. Medo pa lunyodo ma mon i tic.

- c. Neno lagal wang madwong ki medo tic ki jami ma ki lwongo ni computer (tutwale i lobo ma tung kumalo).
- d. Lwak ma tye ka mede ki wot.

C. *Lunyodo ma miyo twero bot lutino*

1. Lunyodo ma gimio twero me jami bot lutino pol kare gi bedo jo ma mwol, gi miiyo kony bot dano, ento gi goro i keto cik ki rwom ma opore pi lutino gi.
 - a. Man romo nen calo gin maber pi lutino me bedo ki kare me "timo gin ma gi miito."
 - b. Ento, lutino romo winyo agonya ki mar ka lunyodo gi kwanyo kare me tito gii rwom ki rwom, ki miini gi pwony me kit ma opore.
2. Lunyodo ma giye twero miyo jami, niang, ki kweyo cwiny lutino gi.
 - a. Lunyodo ma kit meno giye tam ni "lutino bibedo lutino."
 - b. Gi miyo kare bot lutino me tito tam gi ki kit ma gi winyo kwede.
 - c. I kine mukene gimoko ni gitye "lurem mabeco" ki lutinogi ma ka bedo lunyodo keken
3. Gin ma weko lanyodo ma miyo twero bot lutino gi nen calo gin ber, ento pi awaka pa lutino, tim me awaka, ki bal matino tino, lutino mito pwony:
 - a. Lutino ma gudongo i kabedo man gitwero dongo tam ni gin aye gitye ki twero.
 - b. Ma ka kelo kuc twero kelo lwor.
 - c. Lutino romo pwonyo ni pien cik pe tek, gi twero loko jami ki lunyodo gi.
 - d. Ka kitero bedo ki twero madwong tutwal, twero weko ki timo jami ma pi miite.

D. *Lunyodo ma maro ki ma gicung matek*

1. Lunyodo ma lunar dok gicung matek gilubo pwony me Baibul i kom kit me gwoko lutino.
 - a. Lunyodo ma maro ki ma gicung matek nen calo gitye ki yub maber ki ma opore pa lunyodo ma gi loyo ki ma gi miyo twero bot lutino.
 - b. Kare ducu gilubo pwony madit loyo ma tye i Ginacoya —me maro luwotgi ..
2. Lunyodo ma maro lutino ki ma gicung matek pol kare gi keto cik, rwom, ki rwom ma opore pi lutino gi.
 - a. Gi kwanyo kare me pwonyo lutino gi me niang peko gi.
 - b. Gi miyo lok ma ki ngeyo maber i kom adwogi me turo cik gi.
 - c. Gi miyo kony ki mar me kom ka pwony odoko gin ma mite.
3. Adwogi pa lunyodo ma kit meno obi nyutu kit ma lutino gi tye kwede:
 - a. Lutino gubi nyutu woro pi kom gi.
 - b. Lutino gibedo ki yomcwiny ka gupwonyo kit me jukke kengi.
 - c. Tye gwok madit ki cwiny pa latin tye atera, pe ki umu.
 - d. yoo me lok obi bedo oyabe ki lunyodo.

IV. Lok ma mako kit ma opore

A. *Tye apokapoka madit i kin turo miti pa latin ma cwinye tek ki turo cwinye*

1. Ka pe iniang apoka poka ma tye i kin jami aryo ni kelo "cwiny ma ki umu" (Smalley 1984: 19).
2. Gin ma kelo apokapoka i gang twero bedo cwiny ma ki juku.
3. Lunyodo ma gitemo turo "miti" pa lutino gi gi gik ki turo cwiny gi.

B. *Lunyodo omyero gu bed ki pwony ma opore me juku tim marac pa lutino gi*

1. Lunyodo omyero gu pwony lutino gi, ma dul mo tye me keto cik ma ki ngeyo maber i gang gi.
2. Pwony kare weny omyero ki tim i mar, ento pi ki akemo, ki omyero obed ma rwate ki mwaka pa latin, tic ma en tye kwede, ki kit ki pek pa bal ma en otimo (nen **Car 19:18; 22:15; 23:13-14; 29:15; Ibru 12:5-11**).

C. *Neno ma rwate i kom kit kwo maber*

1. ngat mo ma tye ki twero oloko i kom kit kwo maber: "I lok me gwoko lutino, kit me kwo maber obedo pwonyo latin i tam ki kit me kwo wek en obed ngat ma twero jukke kene, dok ma konyo dano. Man kwako gin ango? Kit me kwo maber dano kwako pwonyo dano kun wok ki i kit me lok weny. Tela ki labol, nyutu, pwony ki dog, pwony ma ki coyo, peny ki dog, peny ma ki coyo, pwony, miiyo pwony ki jami ma yomo yic. Nying ni bor tutwal.

Adaa, pwod tye i kin jami ma ki coyo ni, ento en tye yoo acel i kin yoo mapol me kit me kwo

maber ki en aye gin marac ki macon.” (Campbell 1977: 87)

2. Kit me kwo maber kubbe ki mar. Kit ma Campbell owaco kwede: "Me bedo ki latin ma ki ngeyo maber . . . *weko latin winyo ni kimare aye obedo gin mukwongo dok ma pire tek loyo i pwoy maber. . . . Pwoy bedo yot adada ka latinni winyo ni kimare ki cwinye ducu.* Man tye pien en mito rwate ki lunyodo, ki en twero timo ne keken ka en ngeyo ni ki maro ki jolo en kikome. En dong twero jolo tira pa lunyodo ne labongo jemo ki gengo.

Ka latin pe winyo ni ki maro en ki jolo en, kadi bed kumeno, en bedo ki peko me ngeyo lunyodo ne ki kit ma gi tero kwede.” (Ibid.: 86-88, *emph. in orig.*)

3. Ma lubbe ki “odo” ma kiloko iye i tyeng ma malo-ni, lunyodo myero wigi opo ni: “odoo pa lakwat ma kiloko i kome i Ginacoya onongo kitiyo kwede cokcok-ki me telo romi keken, ento pe me goyogi. Lukwat onongo gitelo romi motmot, tutwalle lutino romi, kun gimako odoo me gengogi wek pe gucit i yo marac ka dong gicoyogi mot mot me cito i yo matir. Ka yat ni obedo (onyo tye) gin ma ki tiyo kwede me goyo, onongo abi bedo ki kare matek ki Jabuli 23 'Ot ni ki yat ni, gi kweyo cwinya' (tyeng. 4, KJV).” (Ibid.: 93)

D. *I pwoy lutino lunyodo omyero pe:*

1. Miyo akemo i kom lutino gi. “*Pe wuket kiniga i kom litinowu, ento wupitgi i pwoy ki pwoy pa Rwot*” (Ep 6:4).

2. Tic ki leb marac. “*lok mo marac pe myero okatti ki i dogwu, ento lok mabeco keken ma dongo tam pa dano*” (Ep 4:29).

3. Bedo ma pe rwate ki kit me kwo maber . “*Ngat mo keken ma pe tiyo ki odoo dag wode, ento ngat ma maro en keto cwinye (ma en aye, bedo ki miti) me pwoy en*” (Car 13:24).

4. Wek gi winyo calo pe gi miito gi. “*Pwoy anyira matino me maro coggi ki lutinogi*” (Tito 2:4).

V. Ginacoya ma pigi tego

Coc ma pire tek i gicikke manyen ma mako gwoko lutino tye **Ep 6:1-4** ki **Kol 3:20-21**.

A. *Lok me Baibul ma mako lutino ki gwoko lutino*

1. Lok pa Lubanga nyuto ka maleng ni lutino obedo mot mua ki bot Lubanga (**Jab 127: 3-5**).

2. I kare ma en olwongo jo Ibru me bedo jone ma en oyero ticgi onongo tye me tito lok ada pa Lubanga ki miyone bot lutinogi (**Nwo 6:7**).

3. Lunyodo onongo myero gumedde ki lok i kom jami pa Lubanga, wek ngec ki mar i kome obed kit me kwo pa jo me ot (**Nwo 6:7-9**).

4. Buk me **Carolok** opong ki lok ada me telo lunyodo i pwoy lutinogi (nen, labol, **Car 1:8; 13:1; 15:5, 20; 17:25; 19:13; 20:20; 22:6; 23:22, 24**).

B. Ep 6:1-4—¹“*Wun litino wuwiny lunyodowu i Rwot, pien meno aye ber.* ²“*Wor woru ki meni,*” *man aye cik mukwong ma tye ki cikke:* ³“*wek ibed maber dok ibed kwo pi kare malac i wi lobo.*” ⁴*Wun wego, pe wuket kiniga i kom litinowu, ento wupitgi kun wupwonyogi dok wupwonygi ki pwoy pa Rwot.*” (NKJV)

1. Kit ma ki yubu kwede Ep 6:1-4.

a. **6:1-3** keto cwinyi i kom bedo ki winy pa lutino.

b. **6:4** keto cwinye i kom tic pa lunyodo.

2. Nyamo lok pa Ep 6:1-3.

a. “*Lutino gi winyo lunyodo gi.*”

(1) “*Lutino*” (*techna*) pe loko i kom lutino matino ento i kom lutino ducu.

(2) Lutino awobe ki anyira ma pud gitye i te loc pa lunyodogi myero guwiny lunyodogi.

(A) “*Winy*” (*hupakouo*) tere ni “*winyo piny.*”

(B) Me “*winyo*” te lokke ni lutino myero guwiny ki diro dok gugam gin ma kiwinyo.

(3) Pi meno, lutino myero guket komgi i te lok ki twero pa lunyodogi.

b. “*I Rwot.*”

(1) Man nyutu lok ma mako yomo cwiny Rwot ki winyo lunyodo.

(2) Lutino omyero gu winy lunyodo gi me nyutu ni gi winy bot Rwot.

(3) Lok ma tye i nget lok man nen calo tye ka maleng ni “*i Rwot*” kwako “*woro*” kacel ki “*winyo*”

(4) Lunyodo gubedo lugwok jami pa Lubanga—i yo mo, gicung i kin lutino ki Lubanga.

(5) Gin acel keken ma weko latin bedo ki winy bot lunyodone aye ka kipenyo nyo kiwaco ni myero otim gin ma nen ka maleng ni turo cik me Ginacoya.

c. “*Man tye kakare.*”

(1) Man aye tyen lok ma pire tek mumiyo lutino myero guwiny lunyodogi.

(2) “Kit ma atir” pe jenge i kom kwan me tam pa dano, miti pa dano, nyo pwony, ento jenge i kom rwom me kit ma atir pa Lubanga, ki lokke.

(3) “*Kakare*” (*dikaion*) nyutu gin ma tye kakare—ma en aye, gin ma myero obed.

d. “*Woro woru ki mama ni.*”

(1) Man loko i kom kit ma latin winyo kwede lunyodone.

(2) Nyig lok pi “*woro*” (*tima*) te lokke ni “tero calo gin ma pire tek adada ..”

(3) I kit ma en tiyo kwede ki kit ma en tiyo kwede ki nying lok ni ki tiyo kwede calo lok me woro, rwom, ki woro.

(4) I kare ma Lubanga okelo cik mere ma ki coyo i kit cik apar, cik mukwongo ma mako bedo pa dano obedo ni “Wor woru ki meni, wek ibed pi kare malac i lobo ma Rwot Lubangani bimini” (Nia 20:12).

(A) Meno aye cik ma Paulo oloko iye i coc man.

(B) En aye cik acel keken i kin cik apar ma kubbe ki jo me ot.

(5) Cik man acel me bedo lawiny ma jenge i kom woro ki woro, ka ki lubu, romo gwoko wat maber i kin lutino ki lunyodo gi.

(A) Woro lunyodo omyero ki tim ki mar me bedo i kin gii—ma twero bedo miiyo kony me cente ki jami mukene bot lunyodo i kare me tii gi.

(B) Myero kipwony lutino me woro ki winyo lunyodogi —man pe bitimme pire kene bot lutino ma kinywalogi i bal.

e. “*wek ibed maber dok ibed kwo pi kare malac i wi lobo,*”

(1) Lok meno twero bedo ni te lokke ni lutino gibikwo me nyuto ni woro ma kit meno tye pi ber bedogi kikome.

(2) I yoo mo, cik me woro lunyodo obedo cik ma pire tek (nyo ma pire tek) ma tye i nge wat maber i kin dano i kin dano.

(A) Dano ma odongo ki woro ki winyo lok pa lunyodo ne obi bedo ki guti me woro twero pa lutela mukene ki twero pa dano mukene weny.

(B) Twero bedo ni en aye gonyo lok ma tye i **Ep 6:2**, “*man aye cik mukwongo ma tye ki cikke.*”

3. Ngiyo lok pa Ep 6:4.

a. *Kit ma tye kwede*—cik ma pe opore (“*wego, pe wuket kiniga i kom litinowu*”), ki lubu ki cik maber (“*ento wupwonygi maber dok wupwonygi ki kit mabeco pa Rwot*”).

b. *Historical context.*

(1) I kin lwak pa Luroma mar i kin jo me ot onongo pe kitimo kare ki kare, nyo pe kitimo kadi ki acel; lunyodo pol kare pe gi nyutu mar onyo mar.

(2) Ki cik pa jo Roma me *patria potestas*, wego onongo tye ki twero me kwo ki too, pi i kom opii ne keken, ento i kom jo me ode ducu.

(3) Pwony pa Paulo bot wego obedo apoka poka madit ki tekwaro ma en obedo iye, pien, ma pe calo i kin jo Roma, **Ep 6:4**: “obedo gin ma lunyodo mito me timo gin mo pi ber bedo pa lutino gi. Medo ikom meno, mito ni ki tam i kom deyo ki miti pa lutino, pien kelo akemo romo bino pi lunyodo ma gi turo yub ki miti pa lutino gi, ma gi timo jami pi ber bedo pa jo me ot ki ma gi tiyo ki rwom pa lutino gi ma goro [kit ma onongo ki timo kwede i kin jo Roma]. Ma ka tic ki twero gi, wego omyero gupwony lutino gi i yo pa Rwot, gin mukene ma poyo wigi i kom tic ma kimiyo bot wego ki kit ma myero gubed kwede bot Rwot Yecu Kricito.” (Gombis 2005: 328-29)

c. “*Wego*”

(1) Lok ni “*Wego*” (*pateres*) pol kare nyutu lanyodo ma laco, ento i kare mukene nyutu lunyodo weny.

(2) **Ibru 11:23** miiyo kony bot lok man pien lok acel-lu nyutu “*lunyodo tye ka kano Moses.*”

(3) Kit macalo Paulo obedo ka lok i kom lunyodo aryo ducu i tyeng adek mukato-ni, mege bene myero pe “guket kiniga i kom lutinogi.”

d. “*Pe wuket kiniga i kom litinowu.*”

(1) Man nyutu ni kit me cango two ni tye ka time kare ki kare.

(2) Tic ma kit meno mot mot dongo akemo ki akemo ma tye i cwiny ma pol kare dongo i jemo ma nen woko.

(3) Tim ma kelo akemo, cwer cwiny, onyo kelo akemo i kom lutino ni tye iye:

(A) Diyo lutino ki bedo tek tutwal ki pe geno gi.

(B) Mede ki penyo tam gi.

(C) Bedo ki cwiny me poko kin dano (me labolle, Icaika maro Ecau ki Labeka maro Yakobo makato Ecau)

(D) Medo poro latin acel ki lawote, ki cuko cwiny latin acel ni "bed calo omeru onyo lameru."

(E) Keto lewic i kom latin, tutwalle i nyim dano mukene.

(F) Medo rwom me tic ma kato rwom ma opore (ma calo, kero pa lutino gi onyo gin ma gi maro).

(i) Lunyodo (tutwale wego) gitwero tamo jami ma gutimo maber kun gitiyo ki diro me tuko pa awobegi.

(ii) Lunyodo (tutwale lunyodo) romo tamo miti gi me tic ma nen maber ki i kom ber pa lutino gi anyira.

(iii) Lutino mukene gitamo ni pe gitwero cobo miti pa lunyodogi.

(G) Lutino gi twero tur oyotoyot ka lunyodo gi pwoyo, pwoyo, onyo cuko cwiny lutino gi.

(H) Cwer cwiny twero bedo yot ka lutino giwinyo ni pe gimitogi —lutino giwinyo ni gubalo yub pa lunyodogi ki yomcwinygi.

e. *"Wupitgi maber kun wupwonyogi dok wupwonygi ki kit mabeco pa Rwot."*

Gwoko lutino i pwony ki pwony pa Rwot twero bedo:

(1) Gwoko lok pa Lubanga, neno pa Lubanga, ki yoo pa Lubanga i nyim lutino wa kare ducu (Nwo 6:6; Car 22:6).

(A) Ki lega ki lega pa jo me ot.

(B) Ki neno ni gitye ki ngec maber i kanica.

(C) Ki lubo lok (nyutu kit pa Kricito).

(D) Ki pwonyogi ki Baibul ki kit ma Baibul tiyo kwede i kwo pa dano.

(2) Lega pi lutino ni, medo ki lega pi:

(A) Larre ki ingeye, wek gubed ki niyee ma dongo.

(B) Bedo gi matek ki yot kom i tam, kom, ki cwiny.

(C) Bedo ki miti me timo jami maber ma yomo cwiny Lubanga.

(D) Ryeko ma gitye ka nongone, pien *"Iworo Rwot aye acaki me ryeko."* (**Jab 111:10**)

(E) Gwok ki i awano, two, awano ki bot dano mukene, ki camucana ma aa ki bot dano.

(F) Teko me cung matek i kom atematema ma a ki i lobo, kit me kom, ki dong Catan.

(G) Ngat ma gubi nyome i anyim.

(H) Cik ma igi lac pa Lubanga ma myero kipwony bot lutinogi.

(I) Kit ma gi tiyo kwede ki mic gi me tic pi dano mukene i kin kanica ki woko.

(J) Ticgi pi Lubanga ki gen dok ki yomcwiny pi kare me kwogi ducu.

C. Kol 3:20-21—²⁰*"Wun litino wuwiny lunyodowu i yo ducu, pien meno aye yomo cwiny Rwot. ²¹Wun wego, pe wuket kolo i kom litinowu, wek cwinygi otur."* (NKJV)

1. Lok ada adek ma ki keto i 3:20:

a. *Lutino myero gubed ki woro kare ducu.*

(1) Lok ma ki waco ni "winy" (*hypakouete*) nyutu ni bedo ki winy pe obedo gin ma miite.

(2) Kare ma tye i kare ni nyutu ni bedo ki winy omyero obed gin ma tiime kare ki kare.

(3) Latin ma winyo lok obedo ngat ma keto kwone i te loc pa lunyodone.

(4) Latin winyo lok pa lunyodone, dok timo kit ma kiwacce kwede, labongo koko ki jemo.

b. *Bedo ki winy omyero obed bot lunyodo ducu.*

(1) Dok lok ma kigonyo ni "wego" i kine mukene nyuto lunyodo aryo ducu.

(2) Ka wego ki minne gumiyo cik ma pe rwatte, pe twere pi latin me lubo cik pa Lubanga.

c. *Bedo ki winy kwako “jami ducu.”*

(1) Man kwako jami ducu ma kwako kwo me nino ducu, kadi bed ni obedo tic, tuko, cito i kanica, nyo jami mukene ma kwako dano.

(2) Kit ma kinyuto kwede con, gin ma pe kwako “jami ducu” bibedo ka lanyodo openyo nyo openyo gin mo ma nen ka maleng ni pe rwatte ki Baibul dok pe rwatte ki miti pa Lubanga ma onyuto.

d. *“Pien man aye gin ma yomo cwiny Rwot.”*

(1) Lucoc mapol gi tamo ni lok man loko i kom jo me ot pa Lukricitayo.

(2) Ki bot jo mogo, leb ni onongo nyutu kit pa Lukricitayo pa lunyodo.

2. **3:21**—*“Wun wego, pe wuket kolo i kom litinowu, wek cwinygi otur.”*

a. Lok acel-lu ma kiloko iye i **Ep 6:4** bene kiloko iye i **Kol 3:21**.

b. Lok me poyo wic ni kimiyo bot "lunyodo" (lunyodo) i lok ma ki waco (ma en aye, obedo cik).

c. Lunyodo omyero pe gu cwer lutino gi.

VI. Tam mukene pi lunyodo me gwoko lutino

A. *"Leb me mar abic" ni mako lutino ni, kacel ki luot ni* (Chapman 1992: 177-86)¹²

Lunyodo omyero gunyut "leb me mar abic" me nyutu mar gi pi, rwom me, ki jolo gi, lutino gi. Magi aye:

1. Lok me moko tam pi lutino gi.
2. Bedo kacel ki lutino gi kare maber.
3. Miiyo mic ma pire tek (ma pe mito cente madwong) bot lutino gi.
4. Tiimo tic pi lutino gi.
5. Gudu kom lutino gi i yoo ma opore me nyutu mar ki mar.

B. *Gwoko lok maber ki lutino ni*

1. Lacoc mo acel ma ki ngeyo i kom wat i kin lunyodo ki lutino owaco lok ma lubo ni: “nen wang dano pire tek pi me bedo ki lok maber ki latin keken, ento me cobo peko me cwinye. Labongo ngeyone, watiyo ki neno wang calo yo ma pire tek me nyuto mar, tutwalle bot lutino. Latin tiyo ki neno wange ki lunyodo ne (ki jo mukene) me nongo kony me cwiny. Ka lunyodo gibedo ka neno latin gi ki wanggi me nyutu mar gi, latin ni bedo ki mar ki cwinye bedo yom. . . . Yot pi lunyodo me dongo kit marac me neno wang dano tutwalle ka gimito tito gin mo matek bot latingi, tutwalle lok marac. Wanongo ni latin keto cwinye ka wanene atir i wange. Wan wa timo man me miiyo pwony onyo me juku ki lok marac. Man bal marac atika. . . . Wi opo ni neno wang latin obedo gin acel ma konyo latin me dongo cwinye. Ka lanyodo tiyo ki yoo man ma tek ma en tye kwede i yoo marac, latin pe twero neno lanyodo ne i yoo marac. Dok kadi bed man nen calo tye ki adwogi maber ka latin pud tidi, ento latin man bedo lawiny dok mwol pien lworu. Ka en tye ka dongo, lworu meno doko akemo, kiniga, ki turcwiny. . . . Kit ma wanyuto kwede mar bot latin myero pe obed ma yomo cwinywa nyo pe yomo cwinywa. . . . Gin ma omyero waniang i kare ni tye ni lunyodo omyero gubed ka neno wang calo yoo me miiyo mar, ento pi calo yoo me pwony keken.” (Campbell 1977: 42-44)¹³

2. Pire tek tutwal me gwoko yoo me lok ma oyabe ikare ma lutino oduyo i mwaka me mwaka apar wiye ki anyim. Kare me bulu ki dong i ngeye obedo kare ma lutino myero guket niyegi obed “me ada” botgi. Gi maro "temo rwom" ma gi dongo kwede, ki pol kare gi moko tam ma pi opore ma nongo gi tye ki twero madit i kom kwo gi ki tic gi. I kare me mwaka ma pire tek ni, ka lutino gi ngeyo ni gi pwod gi maro gi, ki lunyodo gi pwod gi tye pi gi, gin romo dwogo cen i niyee ki kwo maber ma loyo ka lunyodo "gi juku gi" ki kwero lok kwed gi macalo adwogi me tam ma gu moko ki jami ma gu timo ma lunyodo gi kwero.

C. *Bed kacel ki lutino ni kare ki kare*

Cawa manok ma i miyo bot lutino ni pire tek, ki konyo me dongo wat i kin in ki gin, ma loyo jami mapol ma time kare ki kare. Cik me bedo ki jami ma rwate tiyo i pol pa jami me kwo. Dongo ki gwoko bedo

¹² “Leb me mar” abic ni ki tito gi matut i pwony ma tye i dul man ma wi lokke tye ni “LOK LOK ADA I MAR: LEB ABIC ME MAR.”

¹³ Jami mukene ma kwako bedo ki diro me lok maber kinyamogi matut i pwony ma tye i dul man ma wi lokke tye ni “LOK: NIANG; WINY; KI NGECE.”

maber i kin dano, timo jami me yot kom, pwonyo leb mukene, pwonyo goyo jami me wer, onyo pwonyo gin mo keken manyen, weng mito ni ibed ka miyo kare mo kare ki kare (ma opore, nino ducu) i kom tic ni. Cawa mapol ma pe rwate pe twero culu pi tic ma pol kare ki lutino ni, kadi bed ni kare ma ibedo kwede ki lutino ni tye manok. En omio omyero wabed ki twero i kom cawa wa, ma ka bedo ki cawa wa i te loc pa "loc pa jami ma mite oyotoyot" ki yub pa dano mukene. Lunyodo ducu gitye ki tic mapol. Meno aye gin mumiyo lunyodo myero gubed ki kare me bedo kacel ki lutinogi kare ki kare. Timo meno nyuto bot latin ni, kadi bed lunyodo gitye ki tic mapol, latin obedo gin ma pire tek bot lunyodo. Ka lunyodo gunyutu ni, latin ngeyo, bedo me mar ni obi bedo i kom guti ma ocung matek, ki twero kato ki i peko ma dongo ki poko kin gang obi kelo.

11. YUB ME LAGO NYWAL

I. "Yub me lagoon nywal" pe rom ki "Gwok me nywal" onyo gengo wel pa jo me ot, ento obedo but tic ma Lubanga omiyo botwa macalo lutic

A. Lubanga ominiwa twero me gwoko jami weng ma wamito, medo ki gang wa

1. **Acak 1:26-28** nyuto acakki me tic pa dano me gwoko ginacweya ducu. ²⁶ *Ci Lubanga owacci, "Wek wacweyu dano i calwa, ma gical ki wan, wek gulo rec ma i nam, ki winyo me polo, ki lee, ki wi lobo ducu, ki gin ducu ma lak alaka wi lobo."* ²⁷ *Lubanga ocweyo dano i calle, i cal pa Lubanga en ocweyo en; laco ki dako en ocweyo gi.* ²⁸ *Lubanga omiyogi gum; ci Lubanga owaco botgi ni, "Wunywal, wunya, wupong lobo, wulo bene, wulo rec ma i nam, ki winyo me polo, ki gin makwo ducu ma giwoto i wi lobo."*

a. Cik ma Lubanga omiyo bot Adam gin ki Kawa pol kare kilwongo ni "cik me loc" (pien kiwacci dano myero gulo nyo gubed ki twero i kom ginacweya), nyo "cik me tekwaro" (pien dano myero gupong dok gulo lobo).

b. Tic me gwoko ginacweya ma Lubanga omiyo bot dano kimiyo bot coo ki mon marom (**Acak 1:28**).

c. "Pong lobo" ki lok ada ni tic me gwoko jami ki miyo bot coo ki mon miyo dul ma rwate ki tic wa me gwoko jami. I lok mukene, wan pe wabedo lutic keken i kom "jami" me lobo, ento bene wabedo lutic i kom dano ma watye ka tic kwedgi ki watwa ki jo meno.

2. **Macalo lutic pa Lubanga, Lubanga bipenyowa pi kit ma watiyo kwede ki ticwa me gwoko jami** (nen **Mat 25:14-46; Luka 12:35-48; 16:1-13; Ibru 9:27-28; 2 Pet 3:7; Yabo 20:11-15**).

B. Gin acel ma pire tek i ticwa me gwoko jami aye me yubo ki timo jami ki tam ki tic matir i kabedo ducu me kwowa, ma tye iye jo me otwa.

1. **Ki waco lok adaa ni "ngat ma okwero yubbe, yubbe me rwenyo."** Pol pa dano gi pe ki yub mo me telo gi. Dano ducu gitye ki cawa marom i nino acel acel. Ento, ka pe wa ringo nino, nino ni obi ringo wa. Ka pe wagwoko centewa, ci centewa aye bidorowa. Ka pe wa yubu kare wa ki tic wa wa bi bedo i te loc pa dano mukene ki jami ma time. Dano ma gunongo adwogi maber (jo ma gunongo adwogi maber i dul mo keken, medo ki biacara, ki jo ma gunongo adwogi maber i yo me cwiny, bedo i kin dano, ki kom) gi tye ki yub, ki dong gi keto yub, ki dong gi tiyo kwede ki keto ne i tic. Ka watimo man wanongo ni tye ka miyo teko. Ka wa keto teko i kom kwo wa wa nongo ni jami weng ma kwako kwo wa tye ka mede.

2. **Me yubu jami weng ma kwako kwo wa, ento me kwero yubu yub mo keken ma mako jo me ot wa obedo gin ma pe rwate ki cik ki pe obedo gwoko maber.** Wayubo jami ma wabitimo nino ducu. Wa yubu yub ma mako tic wa, yubu cam, ki jami mukene weng. Me kwero yubu yub ma mako jo me ot wa—ma en aye wat ma pire tek loyo ma wa bi bedo kwede—medo ki yubu yub ma kwako wel jo me ot wa, obedo gin ma pe ki twero ki pe kitwero miyo tyen lok mo keken.

3. **Kit me "yub me lagoon nywal".**

a. "Yub me gwoko jo me ot" tye but tic wa ma calo lutic, ki bene kubbe ki gwoko lim. "Yub pa jo me ot" kubbe ki kit me kwo pa wan kikomwa, pa luot wa, ki lutino ma wamito kelo i lobo. Yub me ot kwako yubo jo me ot pa ngat moni ki yub pi jo me ot. Yub obedo tam pi anyim ki miyo jami ma mitte bot jo me ot. Yub obedo but "gwoko jo me ode maber" (**1 Tem 3:4**). Myero wiwa opo ni watye ki twero, i cik ki i nyim Lubanga, pi latin acel acel ma wanywalo.

b. *Jami weng tye ki adwogi marac ki adwogi ne.* Camo cam madwong, mato kongo madwong, timo gin mo keken ma okato kare, tye ki adwogi marac ki adwogi marac. Wan weng wangeyo man, ki wa yubbe maber. Kit meno bene tye ada pi bedo ki lutino mapol tutwal—ma en aye, lutino ma pe watwero gwoko gi maber, pwonyo gi, pwonyo gi, ki yubu gi me dongo ki gen me kwo maber. Pi meno omyero wa ket lok meno i wiwa, ki wa yub kit meno.

4. Ka wa tye ka yubu yub ma mako jo me ot wa—medo ki yubu wel jo me ot wa—omyero waketi i wiwa jami mapol. These things include:

- a. *Kit ma loc lobo ki lok kom biacara tye kwede i lobo wa.* Kuc, lonyo, jami, ki kare ma tye i lobo ki kabedo ma ibedo iye gudo kwo ni ki pa jo gang ni. Medo ikom meno, dit pa jo me ot gudo lonyo, jami ma mite, ki kare pa jo mukene ki pa lwak weny. Me labolle, dako me Uganda acel acel tye ki lutino 6.9 (Dwe me apar wiye aryo mwaka 2000). "Wel eni medo i kom rwom me dongo ma malo loyo pa GNP . . . ma tye ka kelo dog mapol ma loyo ma wa tye ka yubu jami ma wamito me pito" (*The Daily Monitor*, Feb. 16, 2002). Cako jo me ot mapol i kit kwo ma kit meno twero bedo tim me awaka, ma kelo peko i kin dano, can, ki peko mukene.
- b. *Kero wa me wilo ngom, ki dit pa ot wa.* Ka in pe itwero wilo ot ma oromo me cobo peko pa lutino mogo, ki in itye ki twero me nywalo lutino eni.
- c. *Kero wa me miyo jami ma mitte pi lutino, medo ki bedo ki kero me cobo peko me yot kom ki cam mabeco, culu pi kwan gi, ki cobo peko me cwiny ki jami mukene.* Myero i nen ni itwero gwoko lutino ma itye kwede i kare ni maber, ki itye ki jami ma miite me gwoko lutino mukene maber, mapwod pi imoko tammi me nywalo lutino mukene.
 - (1) Me nywalo lutino ento pe itwero culu pi kwan gi kadi wa i mwaka me 6 nyutu ni itye ka keto lutino ni i tic marac, can, two, ki kare ma nok twatwal.
 - (2) Me nywalo lutino ento dong pe itwero wilo jami ma ki lwongo ni mosquito net onyo jami mukene ma miite pi yot kom gi tye me keto gi i kwo me can.
 - (3) Nywalo lutino ento lacen pe itwero gwokogi i yo me cente obedo bal madit adada. Ki lok ada, Paulo owaco ni "*ka dano mo pe miyo jami ma mitte pi jo me ode, makato ducu jo me ode, nojo doj okwero niyene woko, dok bene odoko rac makato nat ma pe oye Yecu*" (1 Tem 5:8).
 - (4) Me nywalo lutino ento pe ibedo ki kare me bedo kwedgi tye ka rwenyogi i mitigi ma pire tek me dongo i yo me cwiny, ryeko, ki wat, ma Lubanga bipenyo piri.
- d. *mwaka ki yot kom pa dako ni.* En tye ka keto kwo ne i peko pi nywalo lutino mukene?
- e. *mwaka ki yot kom pa cware.* Co mapol gimedde ki nywalo lutino ka dong gudongo ma pe gitwero bedo ki wat mo keken ki lutino, nyo ka dong pe gitwero tic ki gwoko lutino. Co ma kit meno bene giromo to ka lutinogi pud gitino. Nywalo lutino i kit kwo ma kit meno rom ki paro piri keni. bene miyo pwod bot dako ki lutino ni me bedo ki kwo matek me can.
- f. *Peko ma twero bino bot lutino.* Tye gin mo ma twero bedo ni tye two mo ma kobo ki i kom dano?

II. Kit me tic pa Lukricitayo me gengo nywal

A. *Gin ma gengo nywal ki loko iye ki tiyo kwede, ki gamente mapol gicwako*

1. Lobo tye ka tic ki jami ma gengo nywal i yo marac dok tye ka cuko cwiny dano me timo tim tarwang.
2. Kanica omyero olok lok mo onyo rwom me kwo pa dano ni obi rweny woko i tim me buto

B. *Pe tye ginacoya mo ma gengo nyo bene loko i kom gwoko nywal*

1. Baibul pe loko lok mo i kom lok me gengo nywal.
2. Ka Ginacoya pe loko ka maleng dok maber i kom lok mo ma kimoko, myero kimok tam ma lubbe ki cik me Baibul ma kikwanyo ki i neno me Ginacoya i kom kit pa dano, nyom, ki buto.
3. Pien Baibul pe loko pi nyo kwero lago nywal, pe obedo lok ma pire tek i kom kit mabeco.

C. *Tyeng mogo me baibul ki cik mogo tye ki lok mogo ma mako lok me gengo nywal; ginyuto ni Baibul pe gengo jo munyomme ma Lukricitayo me tic ki yo me gengo nywal*

1. Cik me "wunyw, wunya, wupong lobo" (Acak 1:28).
 - a. *Pe tye i tyeng man nyo ka mo keken ma Baibul ocikowa ni omyero wanywal "lutino mapol kit ma wutwero."* Tyeng man pe tito kit ma dano myero gunyw kwede; pe gengo yub me gwoko jo me ot onyo gwoko nywal.
 - b. *I kare ma kimiyo cik man bot Adam gin ki Kawa, pe tye ngat mo mukene ma onongo tye i lobo.*
 - (1) I cik man Lubanga pe owaco ni, "wupong lobo ki dano kit ma wutwero." Medo i kom meno, i kare ma kimiyo cik man, Adam ki Kawa onongo gitye ki kabedo mapol (ma en aye, lobo ducu), ki jami ducu me lobo, ma gitwero gwoko iye lutino mapol.

(2) Kombedi, kadi bed kumeno, cik ni dong ki cobo. Dano ma romo billion abicel gi tye i wilobo. Dano guket i but lobo ducu.

(3) Medo i kom meno, jo mapol gikwo i kwo ma opong ki dano, can, pe ki jami ma mitte, ki pe ki kare me tic ma pat adada ki kwo ma Adam ki Kawa guwok ki iye. Dano mapol gibedo i odi matino tino keken, dok pe gitye ki kero me gwoko lutino mapol maber. Pe tye gonyo lok ma opore me Baibul me kwanyo cik ma kimiyo bot Adam ki Kawa ki keto i tic calo obedo "cik ma kimiyo bot ngat acel acel" bot luot acel acel i kare ni me bedo ki jo me ot madwong.

c. *Baibul nyutu ni dano ma ki coyo lok kom gi i Baibul onongo tye ki dit pa gangi ma pat pat. Jo ma gitye ki gangi mapol pe kipwoyogi ni "gitye ki lok me Baibul" nyo "lugen" loyo jo ma gitye ki gangi matino.* Labol mogo pa jo me ot ma welgi patpat ma tye i Baibul tye iye:

(1) Baibul pe waco wel lutino ma pol pa dano gunywalo (me labolle, lukwena ducu onongo gunyomme, ento Baibul pe waco ni onongo gitye ki lutino mo—**1 Kor 9:5**).

(2) Dano mogo ma kiloko i komgi i Baibul onongo gitye ki jo me odigi mapol (me labolle, Ishmael—awobe 12, **Acak 25:12-16**; Yakobo—awobe 12 ki anyaka acel, **Acak 29:31-30:24; 35:16-18**).

(3) Dano mogo ma kiloko i komgi i Baibul onongo gitye ki jo me odigi matino (me labolle, Yucepu—awobe 2, **Acak 41:50**; Nua—awobe 3, **Acak 5:32**; Lot—2 daughters, **Acak 19:30**).

2. Cik me "loyo lobo" (Acak 1:28).

a. Dano ki miino twero i kom ginacweya, medo ki bedo agonya me tic ki kero ki kero ma Lubanga omiye pi deyo pa Lubanga ki pi ber bedo pa dano.

b. *I kabedo mo keken me kwo Lubanga pe ociko ni dano myero gubed "opii pa ginacweya" (ma en aye, pe kiye ni gubed ki diro me cayan ki diro me doro ki "loyo" ginacweya).* Labol pa dano ma gi tye ka tic ki "ma pe rwate ki kit ma gi tye kwede" tye iye jami ma lubo ni:

(A) Daktari tiyo ki yat me juku arem i kare me tic;

(B) Lupur gi turo tung dyang gi ki gi kwanyo kom gi;

(C) Lupur gi kwanyo olok gi;

(D) Wegi odi gi ngolo lum gi;

(E) Coo ki mon gi ngolo yer wi gi ki gi lwoko yec wii gi onyo tyengi.

(F) Cak ki keto i pii; yadi ki yubu; yadi ki ler gi rwate; cabun ki yubu; dok jami ma tye i lobo kikwanyogi ci gilokogi me doko jami manyen, ducu pi yotkom, bedo maber, ki dong adwogi maber pa dano.

c. *Pe tye tyen lok mukene me waco ni gengo nywal ki yoo me cayan onyo diro me teknologi ni rac pien "balo jami ma tye i lobo" ma calo tye me waco ni tic mo keken pa dano ma kitimo ki diro me cayan ki diro ni rac.* Ki ada, ka tye gin marac me gengo kwo, ki dong omeyero bene obed gin marac me medo kare me kwo kun ki tiyo ki jami ma ki lwongo ni operation, ot yat, onyo yat ma pe lubo cik me cwec.

3. Lok pa Onan ma "obalo kodi ne i ngom" (Acak 38:8-10).

a. *Lok ma tye i nget lok meno tye cik pa jo Irael macon ma kwako "nyom pa luloc ." (Nwo 25:5-10).* Cik onongo mito ni laco myero onyom dako pa omine ka ominne oto labongo nywal.

Latin awobi ma ki nywalo mukwongo i nyom ma ki lwongo ni leviratical onongo, ki lok goba, ki ngeyo ni obedo latin pa omego ma otoo me gwoko "kom pa kaka" ki pi yub me nongo jami.

b. *I kom Onan, ominne Er oto labongo latin mo. Er onongo obedo latin awobi pa Judah, ki en onongo obi nongo dul pa wone ma romo tyen aryo (ma calo latin awobi mo kiken ma ki nywalo malube ki cik me nyom pa levirate).*¹⁴ Onan oyubu gin mo: en omako tic me levirate, ki obedo ka butu ki dako pa Er ma nyinge Tamar. Ento, en oneno ni pe tye latin mo ma twero nywalo ki i nyom meno. I timo meno (ma en aye, timo tic me cik i kit ma en tye kwede ento pe i ada) en onongo tye ki gen me nongo pi en kene lim pa omegine ma otoo kacel ki mege bene. Pi meno, miti pi jami aye obedo gin ma ocuko cwiny Onan.

c. *Lubanga ongolo kop i kom Onan pi miti ne ki pi lubo cik me gicikke me nyom pa levirate, ento pi tic ki yoo me gengo nywal.* Lok man pe tye ki gin mo ma mako gengo nywal.

4. Lok ni Lubanga dag "cing ma oonyo remo pa dano ma pe ki bal" (Car 6:16-17).

Tye apokapoka ma pire tek i kin gengo nywal ki kwanyo ic:

a. *Gin ma gengo nywal pe "onyo remo pa ngat ma pe ki bal."* Gin ma gengo nywal gengo kwo

¹⁴ Dano ma onyomo dako pa laco ma pe ki latin ni ki lwongo ni *levir*- pi meno ki keto lok me nyom ni "levirate".

manyen ki i nywal. Pe kwanyo kwo ma dong tye.

b. *Oyo ic "oonyo remo pa jo ma pe ki bal."* Kwanyo ic kwanyo kwo pa ngat ma dong tye kwo. Pi meno, kwanyo ic obedo gin marac ma Baibul pe ye. Gengo nywal pe obedo gin marac calo kwanyo ic.

5. Gin ma mite ni ngat moni myero "miyo jami ma mitte pi jo me ode, makato ducu pi jo me ode" (1 Tem 5:8).

a. *Jo me ot gitye ki tic me gwoko ngat acel acel i yo me kom, jami me kom, ki cente. Ka kitye ka pito lutino, tic ma pire tek me gwokogi tye i wi lonyodo.* Gwoko lutino ma kit meno kwako nongo jami ma mitte me kom, jami me kom, ki cente pa lutino. Tic man pire tek ma ka pe ki cobo miti eni maber nyutu ni lanyodo ni "*okwero niyene woko, dok bene rac makato ngat ma pe oye.*"

b. *Ka tye gin mo, tutwale ka kiporo ki kwo ma pat pat ma dano tye ka wok ki iye i kare ni ka kiporo ki kwo pa Adam ki Kawa, 1 Tem 5:8 "loyo" onyo doro Acak 1:28, ento pi yo mukene.* Ka jo munyomme gitye ki kabedo, jami, ki kero me gwoko jo me ot mapol maber, ci nongo gitwero bedo ki jo me ot mapol. Ento, ka gipe ki kabedo, jami ma mitte, ki kero me gwoko jo me ot madit maber, ci myero pe gubed ki jo me ot madit.

6. Yub me nyom.

a. *Nyodo lutino pe obedo tyen lok acel keken me nyom onyo me buto.* Pi meno, cik pa **Acak 1:28** me "*nywal ki nya, ki pong lobo*" pe loyo, onyo "*turo*," onyo loko lok me Baibul ma mako nyom ki lutino (nen bene lok ma malo ni ma mako **Acak 1:28**).

b. *Tyen lok mukene ma tye i nyom tye iye bedo larem (Acak 2:18), ribbe (Acak 2:24), nongo yomcwiny (Acak 3:16; Latit 9:9; 1 Kor 7:3-5), gwokke ki i tim me tarwang (1 Kor 7:9), ki dong lonyo ngat moni nyo ma medde ameda (Ep 5:26).*

(1) Adam ki Kawa onongo gitye ka nongo bedo kacel, ribbe, ki yomcwiny i buto ma peya lutino mo gunywalo.

(2) Lakwena Paulo ocuko cwiny Lukricitayo me bedo ki kwo me buto maber pien jo munyomme gitye ki tic me buto i kingi, dok omiyo tam ni pe myero gubed ka kwero tim me buto pi kare malac (1 Kor 7:1-5). Watwero mokone ni Paulo tye ka cwako tim me buto pi nongo yomcwiny kacel ki yengo i nyom. Ka meno tye lok ada, ci kitwero tic ki yo me gengo nywal me dongo mar matek i nyom.

(3) Kit macalo yomcwiny, bedo kacel, ki bedo kacel aye obedo gin ma pire tek pi nyom, yat me gengo nywal twero konyo jami magi. Gin ma gengo nywal twero medo bedo agonya me mar ki gwoko nyom. Twero gwoko nyom ni ki i kom lutino ma pe gi miito onyo peko me cente.

III. Kit yoo me lago nywal mapatpat

A. Tam ma mako jami ducu

1. Gin ma ki tiyo kwede me lago nywal ma ki ngeyo omyero obed:

a. *Pe kelo peko.* Pe myero obed ki peko mo keken i kom dako, cware, nyo lutino ma i anyim.

b. *Gwoko dano.* Gin ma ki tiyo kwede me gengo nywal omyero omi gwok ma malo onyo obi kelo cwe cwiny pien lwo me nywal.

c. *Kitimo ki cing.* Yoo me gengo nywal omyero obed maber bot jo aryo ni weng, ma tiyo maber me tic kwede ki ma wel ne yot me wilo ne.

2. Yub me pwony man pe tye me nyamo adwogi maber ki marac pa yoo acel acel, ento me lok i kom kit mabeco ki cwiny me gengo nywal.

3. Ka imiito lok matut i kom yoo me gengo nywal manyen, omyero ilok ki latela dini ki/onyo daktar ni. Ber ki rac pa yoo ma pat pat me gengo nywal obedo lok ma daktar ma ngeyo lok kom yot kom omyero olok iye. Dul mogo pa gamente romo bedo ki ngec ma mako kit me gengo nywal ma pat pat.

B. Yoo me gengo nywal ma pat pat ma pe kwako neko latin ma pwod pe ki nywalo

Tye yoo mapol ma pat pat me gengo nywal, medo ki ento pi gik ki yoo ma kiloko gii piny kany. mogo mito jami ma gengo nywal onyo gin mo; mukene pe. Yo ma lubo ni pe kwako balo tong ma ki nywalo, ma calo "gin ma gengo nywal oyoto," "yat me odiko," ki kwanyo ic. Pi meno, pe nen calo tye gin mo ma cik me Baibul

gengo tic kwede, ka ce miti pa jo aryo-ni ki jami mukene ma tye ka timme tye ma lubbe ki cik me Baibul.¹⁵

1. Bedo labongo butu ki dako. Bedo labongo tim me buto gengo nywal ento bene bikelo arem cwiny bot jo aryo-ni ducu. balo yub me dongo mar me kom i nyom. Kwero tim me buto obedo lok ma mako kit mabeco pien nongo pe itimo ticci me cobo miti me buto pa luotwu. Kadi bed ni kwero mato kongo pi kare manok ki yee pi yub me lega, kwero mato kongo pi kare manok ki yee ki i Baibul (1 Kor 7:3-5). Mon mapol me Afrika gi moko tam gi me kwero nyom pien gi winyo marac pi nyodo ma pe gi miito. Coo gi cito woko ki i nyom pi butu ma nen calo bal.

2. Lac woko (coitus interruptus). Ka laco ni oniang ni etye ka cito woko (bino), en kwanyo butu ne ki i bute. En cwalo remo woko ki i bute. Man mito pwony madwong! Ka dako ni pwod pe onongo miti me buto, laco ni twero diyo cwinye i yoo mukene ingee kwanyo ne. Tic maber loyo ka jo aryo-ni gumoko tamgi me tic ki yo man con. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki jami me kwanyo ic, ma romo pacenti 27 pa mon gubi bedo ki ic ma pe ki tamo i mwaka me acel. Ka ki tiyo ki kwanyo ic kare ki kare ki maber, ma romo pacenti 4 pa mon gubi bedo ki ic.

3. Ngec i kom nywal (dwan). Ngec ikom twero me nywal obedo yoo me niang kit ma dako twero nywalo kwede ki neno ki coyo piny lanyut me nywal. Anyut magi nyutu ka en twero nywalo ic i nino mo. Dako twero nywal i kare ma romo acel me angwen me kare me nywal ne. Yoo man obedo yoo maber pi dako me pwonyo jami mapol ikom kome, ento pe ki miiyo bot bulu. Ngo ma obedo lanyut adek ma pire tek me nywal? Gin aye rwom me lyeto pa dako i kare ma en ocer mukwongo; pii ma tye i ic pa dako (pii ma tye i dog ic pa dako); ki kama dog ic ne tye iye. Yoo me miyo ngec i kom twero me nywal miyo twero bot dako me tic ki ngec man wek en ojuk tim me buto i kare ma en tye ki kero me nywal. Wel mon ma gi tiyo ki yoo man maber ma gi rwenyo tye pacenti aryo onyo adek; ma nongo rwom me rweny i kin mon mapol ma tiyo ki yoo man tye 13 onyo 20 pi 100.

4. Roc bol (pi coo). Roc bol ma tiyo maber ki yubu ki latex onyo kavera. Ka ki yabo, roc bol nen calo balun mabor, ma tidi. Gi gengo pii me kom me rubu ka dano aryo gubedo ka butu. Roc bol ni ki keto i kom laco ma peya laco ni odonyo i dog laco. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki roc bol pa coo ma ki yubu ki latex, ma romo 15 iwi 100 pa mon gubi nongo ic ma pi ki tamo i mwaka me acel. Ka ki tiyo ki condom kare ki kare ki maber, ma romo 2 iwi miya pa mon gubi bedo ki ic. Roc bol tiyo maber ka ki tiyo kwede kacel ki yoo mukene me gengo nywal, ma calo yat ma ki lwongo ni pill onyo bwoyo.

5. Roc bol pa mon. Roc bol pa mon ma ki lwongo ni Roc bol pa mon (ma onongo ki ngeyo ni Roc bol mada) ki yubu ki plastik ma tidi ma ki lwongo ni polyurethane. Man pe obedo latex. Ki keto kondom i but dako. Tye oyabe i agiki acel ki ki umu i agiki mukene. Agiiki weng tye ki gin ma ki lwongo ni ring ma ki tiyo kwede me gwoko condom i dog mon. I kin mon ma tiyo ki roc bol me Roc bol pa mon, ma romo 21 iwi 100 gubi nongo ic ma pi ki tamo i mwaka me acel. Ka ki tiyo ki condom magi kare ki kare ki maber, ma romo 5 iwi 100 pa mon gubi bedo ki ic.

6. Piny i mon (pi mon) ki moo ma neko lac nyodo ki moo mukene. Piny ii mon obedo gin ma ki lwongo ni atabo ma dako keto i bute. Omyero ki wek i butu pi cawa ma romo 6 ento pi kato cawa 24 inge butu. Gin ma ki lwongo ni piny ii mon ni gengo remo pa laco me donyo i nyim mon (ka ma oyabe me donyo i ic). Yat ma neko ic ma ki keto i piny ii mon neko ic. Gin ma ki lwongo ni piny ii mon ki gin ma neko ic gwoko ic ki i oo i tong. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki jami ma ki lwongo ni piny ii mon, ma romo 16 iwi 100 pa mon gubi nongo ic ma pi ki tamo i mwaka me acel. Ka ki tiyo ki piny ii mon ni kare ki kare ki maber, ma romo 6 iwi 100 pa mon gubi bedo ki ic.

7. Yat ma ki mwono amwona. Gin ma ki tiyo kwede me gengo nywal ni yot, tidi, yot, ki rangi ne tye macol. Tye ki dul adek: dul ma woko, ma gwoko, dul ma ki lwongo ni kavera; gin ma ki keto iye yadi, ma ki keto iye jami; ki gin ma gwoko kom ma ki kwanyo ma pwod pi ki keto bongo ni. Gin ma ki lwongo ni yat ma ki mwono amwona i kom ni ki twero keto i kom del kom ma i butu, ic, i kom ma malo (ento pe i cak), onyo i kom cing ma malo. Gin acel acel rii pi nino abiro. Mon gi loko jami ma ki keto i kom gi cabit ki cabit pi cabit adek, ki dong gi bedo ki nino abiro ma pe ki keto iye jami ma ki keto i kom gi, i kare meno gi cako mol ki remo i kare me dwe. I kare me mwaka acel me tic kwede, mon aboro gubi nongo ic; ka kitiyo kwede maber, mon adek keken i kin 1,000 aye gibibedo ki ic.

8. Jami ma ki keto i kom dano. Gin ma ki keto me gengo nywal obedo gin acel ma ki keto i cing ma malo. Ingee miiyo yat me kweyo arem bot dako, keto ne tero dakika manok keken. Pol kare pe kelo arem. Gin ma ki keto i kom dano miyo jami manok ma rom ki progesterone ma kom dako yubu i cabit aryo me agiki me dwe acel acel. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki jami ma ki keto i kom dano, mon

¹⁵ Lok ma mako yoo me 2-11 i dul man oa ki i pwony ma wiye tye ni "Yoo me gengo nywal: Gin ango ma iyero?" kinongo i <http://www.advocatesforyouth.org/youth/health/contraceptives/index.htm> (ki nongo ne i nino dwe 27 me dwe me apar 2008).

abic i kin 1,000 gubi nongo ic ma pi ki tamo i mwaka me acel.

9. Yat ma ki tuju i kom dano. Yat ma ki tuju i kom dako gengo ic pa dako me gonyo tong ki tye ki jami mukene ma gengo nywal. Kit yat ma ki tiyo kwede pol kare ki lwongo ni Depo-Provera. Tye yat ma kimiyo i nge dwe adek ki dwe adek. En tye hormone, ma rom ki progesterone ma dako kelo i cabit aryo me agiki me dwe acel acel. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki yadi ma ki keto i kom dano, ma romo pacenti adek pa mon gubi bedo ki ic ma pi ki tamo i mwaka me acel.

10. Gin ma ki keto i ic . Gin ma ki keto i ic obedo gin ma tidi ma ki keto i ic. Tye jami aryo ma tiyo maber ma ki keto i ic ma tye i lobo Amerika: Copper T IUD ki LNG-IUS. I cing ma ocung atir pa Copper T 380A IUD tye copper mogo. Gin ma ki keto i ic miyo motmot copper cito i wang ot nyodo. Man timo jami mapol. Ma piire tek loyo, en gengo ic me donyo i ic. I kin jo munyomme ma gicako tic ki gin ma ki keto i ic man, ma pe okato 1% aye gibibedo ki ic ma pe kiyubo i mwaka me acel. LNG-IUS tye ki levonorgestrel mogo i cinge ma ocung. Hormone eni tye progestin ma rom ki pii ma kom mon nywal ma ic pa dako kelo dwe ki dwe. Cabit ki cabit LNG-IUS miyo levonorgestrel ma rom ki ma dako nongo ka en mato yat acel onyo aryo ma ki lwongo ni Ovrette. Yat ma ki lwongo ni levonorgestrel miyo ler ma i dog ic doko pek ma weko ic pe twero donyo i tong. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki LNG-IUS, dako acel i kin 1,000 aye obi nongo ic ma pe ki miti i mwaka me acel.

11. Yat me gengo nywal. Yat me gengo nywal ma ki keto kacel tye ki jami ma miyo kom dano bedo maber, ma ki lwongo ni estrogen ki progestin. Gi tiyo ki juku dongo pa ic (gonyo tong) ki gengo wot pa ic. I kin jo munyomme ma gi cako tic ki yadi ma ki rubu, ma romo pacenti aboro pa mon gubi nongo ic ma pi ki tamo i mwaka me acel. Ento ka ki tiyo ki yadi ma ki lwongo ni pills kare ki kare ki maber, mon adek ki ikom 1,000 aye gi bi nongo ic.

12. Kwanyo kwidi. Yat ma ki lwongo ni ngunu i ot lac pa lacoo onyo tubular ties pi dako obedo yoo maber loyo me gengo nywal. Pi lacoo—kwanyo dul kom matidi ma ki lwongo ni vans deferens ma tingo ic ki i cak. Man pe kelo adwogi marac i kom miti pa lacoo me buto onyo tic ne. Pi dako—kwanyo ki tweyo gin ma kubbe ki ovary ki uterus ma gengo rwate pa ovum ki sperm. Man pe kelo adwogi marac i kom miti pa dako me buto nyo tic. Peko ma twero bino pi tic me cang tye. Kwanyo nywal pol kare bedo pi naka ki pi meno pe ki miiyo tam bot dano ma gi tye kengi.

IV. Tam me agiki ma mako gwoko nywal

A. *Bedo agonya*

1. Yub me gwoko jo me ot, ki tam me tic ki yoo me gengo nywal onyo ku, tye ki adwogi ma pire tek pi jo me ot ki pi dano ma tye iye. Lok ni omyero ki lok gii ingee nongo ngec ma mako yot kom ki mukene, ki i cwiny me lega pi ryeko ki kica.
2. Pien Baibul pe loko atir atir i kom lagwok nywal, man obedo lok ma lubbe ki cwiny ma ngoliwa kop-pi. Laco ki dako ma Lukricitayo gitye agonya me tic ki jami ma gengo nywal ki me tic ki jami ma kicweyogi kacel ki jami ma lucayan gitye kwede me gengo nywal.
3. Bedo agonya pe obedo twero me timo bal. Kadi bed ni jo mogo gubi tiyo ki jami ma gengo nywal pi miti gi kengi, meno pe gengo tic kwede maber.

B. *Lutino*

1. Lutino gubedo mic ki gum ma oa ki bot Lubanga (**Jab 127:43-5**).
2. Kwero nywalo latin mo keken nyuto ka maleng ni turo cwiny ma tye i Lok pa Lubanga.
3. Gin ma gengo nywal konyo me gwoko lutino, ento pe me gengo tic pa lutino.
4. Gin ma gengo nywal bene konyo jo munyomme me bedo ki lutino ma gimito ma gibimarogi dok gibipwonyogi i lok me kwena maber pa Kricito.

C. *Adoption*

1. Lubanga i kare mukene pe ye ni jo munyomme mogo gunywal lutino. I kare ma kit meno, gang ma tye ki yomcwiny pud twero bedo tye. Kwanyo lutino twero bedo yoo maber loyo ka jo aryo ni pe gitwero nywalo lutino gi kengi.
2. Aamo lutino bene ki twero timo ne ka jo aryo ni gi twero nywalo lutino gi kengi.
3. Aamo latin romo cobo peko pa lwak. Konyo me kwanyo can ki wel dano ma okato kare. Tye lutino kic alip mapol ma mite me gwoko gi i gangi pa Lukricitayo.
4. gamo latin nyutu mar pa Kricito bot “ma nok loyo i kin magi” (Mat 25:40, 45). gamo latin obedo gin ma pire tek “dini maleng ki ma pe ki cilo” (**Yak 1:27**). Lubanga okwanyo wa me bedo jo me ode (**Rom 8:15-17; Ep 1:5; Gal 4:5**). Pi meno, me gamo lutino i gang wa macalo megwa obedo timo tic pa

Lubanga.

D. *Gin me gengo nywal ki dano ma gi tye kengi*

1. Baibul kwero atir atir tim me buto ma peya inyomme nyo ma pe inyomme kwede. Gitye ka turo cik pa Lubanga ma kwako kit mabeco. Pi meno, jo ma pe gunyomme pe gitye ki miti matir me Baibul pi jami me gengo nywal.
2. Jami ma gengo nywal omyero pe ki mi bot coo onyo mon ma gi tye kengi. Pi kwanyo lworu me nyodo, gi cuko cwiny dano me timo tim tar wang.
3. Lukricitayo mogo giloko i kom tic pa dano kun giwaco ni, "lobo bibedo ka timo tim me buto labongo cul mo dok man bikelo lutino mapol ma pe gimito i lobo man, pi meno, omyero wami jami me gengo nywal bot jo ma wigi nono." Jo ma gitamo kit man gitye ki bal me cwako tim me tarwang dok gitye ka kwero weko dano deno can pi adwogi marac ma bal kelo.

12. GIN MA GIN ACOYA PWONYO IKOM KET KENY

I. Lubanga dag ket keny.

A. *Tyen lok me ket keny*

Ket keny obedo gin ma cik oye, poko kin nyom, ma ki cako ki ngat acel onyo gin aryo ni, ma ki yubu me juku nyom ki gonyo ngat ma onyomme ni ki twero ki twero i kom ngat acel acel, ki miyo twero bot gi me nyomo dano mukene.

B. *Kit ma Lubanga neno kwede ket keny*

1. I **Mal 2:13-16** Lubanga owaco ni en dag ket keny: ¹³ "Man aye gin mukene ma wutimo: wuumo keno tyer pa Rwot ki pig wangwu, ki koko ki koko, pien en dong pe neno gityer nyo jolo ki kica ki botwu." ¹⁴ "Ento in iwaco ni, 'Pi tyen lok ango?' Pien Rwot obedo caden i kin in ki dakoni ma yam inyomo i kare me tinoni, ma onono doj itimo gin marac i kome, kadi bed en lawoti ki dakoni bene pi gicikke." ¹⁵ "Ento pe tye jat mo ma otimo kit meno ma tye ki Cwiny ma odoj. Ki ngo ma ngat meno otimo i kare ma en tye ka yenyo latin ma woro Lubanga? Pi meno, gwok cwinyi, dok pe iwek ngat mo otim bal i kom dako ma inyomo i kare ma pud tidini." ¹⁶ "Pien an adag keto nyom," man lok ma Rwot Lubanga pa Icrrael owaco, "ki jat ma umo bonjine ki tim maraco," man lok ma Rwot me mony owaco.."
2. Nen kong leb marac adada ma Lubanga tiyo kwede i kom ket keny. Tyen adek en olwongo ni "tim me bwola"; en olwongo ni "bal"; ki en owaco ni en "dag" ne.

C. *Ket keny tye ki adwogi marac i lok me cwiny*

1. I **Mal 2:13-16**, Lubanga tye ka koko kit ma Icrrael, jo pa Lubanga, guye kwede cik me lobo ma pe ki laro dok onongo gitye ka keto keny kin mongi me nyomo mon pa lukamfiri, ma pe ki laro, ma pe Lujudaya. Luicrael onongo gitye ka koko ki koko i nyim keno tyer pa Lubanga pien En dong pe ogamogi. Gin onongo gimito ngeyo pingo dok Lubanga owaco ni obedo pi timgi me poko kin jo munyomme.
2. Nen adwogi me cwiny ma bino pi poko kin jo munyomme ki i dul ma malo ni:
 - a. Lubanga "pe dong neno gityer mo, pe dok jolo ki gum ki i cingi" (**2:13**). Ket keny gudo watwa ki Lubanga i yo me cwiny. Tam acel-lu bene ki waco i 1 Pet 3:7 ma miyo tam bot coo me woro mon gi "wek legawu pe ogengo gin mo."
 - b. Ket keny obedo turo gicikke ma Lubanga tye lacaden ki bene tye iye (**2:14**). Pi meno, i yoo me ada ket keny bene tye ka turo wat pa ngat moni ki Lubanga. Tam acel-lu oa ki i lok adaa ni, malube ki **Ep 5:22-32**, nyom obedo lanyut me wat pa Kricito ki kanica. Pi meno, i acaki ne, *nyom tye me cwiny-en obedo yub me cwiny.* Lubanga waco botwa ni, "Pe abiboli, pe abibwoti matwal" (**Ibru 13:5**). Pi meno, ka co ki mon ma Lukricitayo gupokke woko, nongo *tito lok goba i kom Kricito bot lobo.* Poko nyom poko gin ma Lubanga oribo kacel (**Mat 19:6**), dok obedo kit me poko kom pa Kricito.
 - c. Lubanga owaco atir ni "pe tye ngat mo ma otimo kit meno [ma oryemo dakone] ma tye ki cwiny maleng" (**2:15**). Tyen aryo kulu en ociko jone ni "wugwokke i kom cwinywu" (**2:15, 16**). Pi meno, i yo matir Lubanga tye ka waco ni keto nyom obedo lanyut me kit ma ngat moni tye kwede i yo me cwiny.
3. Kit ma nyom pire tek kwede ki kit ma pire tek kwede i yo me cwiny ki neno i lok ada ni Lubanga oneno tim me buto i nyom calo lapor me Cik Macon Israel ma pe ki niye i yo me cwiny i lubo lubanga

mukene. I Jer 3:8 Lubanga owaco ni “pi tim kwele ducu pa jo Icrrael ma pe guye-ni [ma lubbe ki ker ma tung kumalo, ma pe obedo ker ma tung kupiny me Juda], yam aryeme woko ci amiye waraga me ket kenya.”

4. Cik pa Lubanga, gin ma en tamo, pe tye me poko kin jo munyomme. Ento, wakwo i lobo ma ki keto iye bal, lobo ma opoto piny ka kenya oket. Lubanga bene tye ki tam ni bal mo pe, ento bal time. Ka nyom opokke (ma tye woko ki i miti pa Lubanga ma pe ki roc), omyero wabed atera me cobo ne i yoo me Baibul, ma jenge i kom Kricito. Lukricitayo myero gubed ki tic me cang, me laro dano bot jo ma gukato ki i peko me nyom. Omyero wa nyutu dano bot lalar ma twero timo kica pi bal gi, kwanyo bal gi, ki cango gi i yo me cwiny ki tam wek gubed ki kwo maber i nyim Lubanga maleng. Pi meno, Yecu ki Paulo gupwonyo lok i kom ket kenya ki kit ma kubbe kwede ki kwowa.

II. Pwony pa Kricito i kom ket kenya—Mat 19:3-12

A. Peko pa Luparicayo (19: 3)

“Luparicayo mogo gubino bote ka temo en. Gupenye ni, “Cik ye ni laco oryem dakone pi tyen lok mo keken?”

1. Dul pa Luparicayo ma onongo giye i kom tyen lok me poko kin jo munyomme gubino ki yub me temo Yecu i kom poko kin jo munyomme. Gin onongo gitye ka temo miyo en yero i kin tam aryo i kom poko kin jo munyomme ma onongo tye i kare meno i kin Luparicayo ki dano.

a. *Gang kwan pa Shammai onongo tye ki cik matek ki gu tamo ni lok ni “nongo gin mo ma pi opore i kome” i Nwoyo Cik 24:1-4 onongo nyutu tim me abor keken. Gu tamo ni tyen lok acel ma opore me keto kenya obedo tim me abor ki man keken aye obalo nyom gi.*

b. *Gang kwan pa Hillel onongo giye ni ber pi laco me poke ki dako ne pi tyen lok mo keken. Ka dako ni owango mugati ni onyo okelo lewic i kom coo ni, man onongo obedo tyen lok me poko kin gi. Neno meno onongo obedo tam ma dano mapol gineno i kare pa Kricito; gin ma laco onongo myero otim aye me coyo waraga me ket kenya pi tyen lok mo keken.*

2. Luparicayo onongo gingeyo ni Kricito opwonyo lok i kom ket kenya i acakki me ticce i pwonye me wi got (Mat 5:31-32). I pwony me wi got, Kricito oporo tam pa Luparicayo ma pi opore i kom cik me Cik Macon ki gonyo cik ma en kikome tye kwede.

B. Nyom maber (19:4-6)

“Pe wukwano,” en ogamo ni, “I acakki piny Lacwec ocweyo laco ki dako’ kun wacci, ‘Pi tyen lok man laco biweko wonne ki minne, ribbe ki dakone, gin aryo gidoko kom acel’? Pi meno dong pe gubedo aryo, ento acel. Pi meno gin ma Lubanga oribo kacel dano pe opok kingi.”

1. Me gamo pyem pa Luparicayo, Kricito odwokogi cen i yub macon me nyom. I nyom mukwongo pa Adam gin ki Kawa, yub, miti, ki miti pa Lubanga onongo tye me weko laco acel nyomo dako acel pi kwone ducu.

2. Cik pa Lubanga pi nyom tye malo adada. Miti ne pi dano tye ni omyero gu cak nyom pi kare me kwo gi weny; man kelo mot ma pire tek pa Lubanga.

3. Ket kenya obedo bal. Ket kenya obedo turo cik pa Lubanga ma kwako kit mabeco.

C. Peko me aryo pa Luparicayo (19:7)

“Gin gupenyo ni, “Piyo Moses yam ociko ni laco myero omi dakone waraga me keto nyom, ka don oryeme woko?” Luparicayo gu winyo calo gu mako Kricito, pien ka tam ni pe me poko nyom pingo Moses oye ni ki poko nyom i Cik Macon? Gutemme me bwolo Kricito me loko lok marac i kom Cik pa Moses. meno obi balo nying en ki lwak.

D. Gin mumiyo Moses oye ni ki ket kenya (19:8)

“Yecu ogamo ni ‘Moses oye ni wuryem monwu pien cwinywu onono tek. Ento onongo pe tye kit man cakke i acakke.’”

1. Luparicayo onongo giwaco ni Moses ociko ni myero ki ket kenya calo iwacci Lubanga oye. Meno onongo pe tye ada. Moses oyee poko kin jo munyomme, ma nyutu ni kiye ki deno can pi bal. Ket kenya pe tye i miti pa Lubanga, kadi bed ni kiye ni “mitine ma oye.”

2. Ket kenya onongo kiye pien cwiny Luicrael onongo tek. The word “tek” te lokke ni “tek” onyo “labongo goro.” Meno nyuto ni Moses oye ni ket kenya pi tim pa Luicrael kwero winyo lok.

3. Yecu owacci. “Pe obedo kit man nicakke i acaki.” Man dok cen i kom Adam gin ki Kawa, nyom maber pa Lubanga. Dok bene, tam pa Lubanga pe tye me poko kin jo munyomme, pien laco ki dako

myero gubed kom acel i nyom ma pe twero rweny woko. Ket keny kiye kit macalo bal mo keken kiye i yub pa Lubanga. Ento, keto nyom onongo pe tye i cik me nyom macon ma peya Cik pa Moses ocakotic.

E. Kricito oye ni ki ket keny pi tim me buto (19:9)

“Atito botwu ni, dano mo ma oryemo dakone, ma pe pi tim me tarwan, ci onyomo dakone mukene, nojo otimo abor.” Lukricitayo ma gukwano lok mapol pe giye i kom lok ni “tim me tarwang” [Greek = *porneia*]. Tye dul tam adek:

1. Neno me 1: *porneia* loko i kom tekwaro me nyom pa Lujudaya. Lupwonye mogo giye ni Yecu opwonyo ni pe myero kiket nyom pi tyen lok mo keken, kadi wa tim me abor. Gin gitamo ni lok ni *porneia* nyutu tim me buto i kare me nyom, nyo nyom pa wadi macok, nyo nyom ki Lurok ma pe giye. Man obedo rwom pa kanica pa Roman Catholic ki Protestant manok.
2. Neno me 2: *porneia* nyutu tim me abor keken.
 - a. *Leb Greek tye ki nyig lok pi tim me abor (moicheia), ki i kine mukene nyig lok ni porneia, te lokke ni tim me abor. "Wek en okwany neno me abor (moicheia) ki i wange ki tim me abor [porneia] ki i kin cak ne" (Koc 2:2, LXX).*
 - b. *Buk ma ki lwongo ni Apocryphal Sirach waco ni. "Kit meno bene tye i kom dako ma oweko cware ci omiyo lakwaro pi tim me abor [porneia]. I kare mukato anged, kanica me RC otero tam man.*
 - c. *I mwaka 413 i nge bino pa Kricito, Augustine ocoyo ni, "Dok bene pe tye atir ki i Ginacoya ka laco ma oweko dakone pi tim me abor, ma en tye ki twero me timone, en kikome obedo latim abor ka dok onyomo dako mukene."*
 - d. *Lapwony pa Jesuit ma nyinge Theodore Mackin, i buk ne ma ki lwongo ni Divorce and Remarriage, owaco ni: Lucoc pa Lukricitayo ma mako tim me abor, ket keny ki nyome odoco, cakke i kine ka cencwari me aryo ki dok omedde nio wa i kare pa Augustine, pe gilwongo jo magi ni lutim abor: (1) Laco ma onyomme odoco i nge ryemo dako ma otimo abor; (2) Laco ma onyomme odoco i nge weko dakone woko; (3) Dako ma onyomo laco i kin lok aryo ni.*
 - e. *Kanica me Eastern Orthodox oniang ni porneia obedo tim me abor ki omede wa i kom kwanyo ic ki temo neko dano.*
 - f. *Lutim alokaloka guye ni tim me abor (porneia) obedo tyen lok me ket keny ki nyome odoco. Westminster Confession of Faith waco ni: "Kadi bed ni bal pa dano tye ma twero kwano lok ma pe opore me poko kin jo ma Lubanga oketogi kacel i nyom: ento. pe tye gin mo mapat ki tim me abor, nyo weko tim me buto ma pe kitwero cobone ki Kanica, nyo lupilida me lobo, ma twero weko nyom rweny woko: kit ma ki tiimo kwede omyero ki nen;." (WCF, sections XXIV-VI)*
3. Neno me 3: *porneia* obedo lok ma ki ngeyo ma loyo *moicheia* ki nyutu tim me buto ma pat pat.
 - a. *Porneia ki moicheia tye lok ma pat pat, ma nyutu ni porneia obedo lok ma mako tim me buto. "Pien ki i cwiny dano oa ki tam maraco, nek, abor (moicheia), tim tarwang [porneia]" (Mat 15:19).*
 - b. *Porneia twero bedo ni obedo bal me buto ma peya inyomme. "Jo ducu myero guwor nyom [...] Lubanga bingolo kop i kom latim abor [moicheia] ki lutim abor ducu [porneia]" (Ibru 13:4b).*
 - c. *Twero bedo ni obedo tim me buto i kin wadi "Giwaco ni tim me tarwang [porneia] tye i kinwu, ma pe timme kadi wa i kin lukamfiri: Laco mo tye ki dako pa wonne" (1 Kor 5:1).*
 - d. *Man loko i kom tim me abor "Wek en okwany neno me abor (moicheia) ki i wange ki tim me abor [porneia] ki i kin cak ne" (Koc 2:2).*
 - e. *I kom bal me buto i kin dano ducu "Wulwer woko ki i tim kwele [porneia] (1 Kor 6:18).*
 - f. *Porneia pi meno twero bedo ma oromo me medo tim me buto mo keken, medo ki tim me buto, buto i kin co ki coo ki mon, butu ki coo ki mon, ki butu ki lee. Tim me buto ni weng balo nyom ki bal eni weng ki lwongo pi pwod me to i Cik Macon.*
4. Ka neno me adek i kom porneia tye kakare: ci Yecu pe otero tam matek i kom poko kin jo munyomme ma onongo tye i Cukul pa Shammai, ma onongo waco ni poko kin jo munyomme pi tim me abor keken; en bene pe otero tam ma rwate ki pa gang kwan pa Hillel, ma owaco ni ket keny pi tyen lok mo keken. Ma ka meno, Yecu omoko tam me poko kin jo munyomme kun waco ni ket keny tye kakare, ento pe mitte, pi “tim me buto,” ma twero bedo tim me abor, tim me buto i kin wadi, tim me tarwang, tim me buto i kin co ki coo ki mon, tim me buto ki co ki mon ki coo ki mon ki mon.
5. Kit macalo tim me buto obedo tyen lok nyo tyen lok me ket keny i kin jo aryo ma giwaco ni gitye

Lukricitayo, man pe nyuto ni nyom myero obed gin ma timme oyotoyot ka tim me tarwang otimme. omyero ki temo me dwoko nyom ni cen. nyom obedo gin maleng ki maleng, ki nyom weny omyero ki lweny pire kede bed ni tye tim me buto i nyom.

6. Yecu pe owaco ni bedo ma pe opore, pe nywalo lutino, tic ki jami ma mero dano, loko lok marac, nyo nywaro lutino, gubedo tyen lok matir me ket keny. Ento, lok me nywaro twero bedo tyen lok me poko kin dano labongo yub me nyome odoco onyo bedo ki miti me buto. Pe tye ngat mo ma myero obed ki ngat ma nywaro en. Pe tye ngat mo ma myero oyeng bal (ma tic ki jami ma mero dano, lok marac, ki buru kom tye ada). Pe tye ngat mo ma myero oket kwo ne onyo kwo pa lutino ne i peko pi bedo i ot acel ki ngat ma tye ka buru gi.

III. Pwony pa Paulo i kom ket keny—1 Kor 7:10-16

A. Ma kwako layeyo ma onyomme ki layeyo mukene (7:10-11)

¹⁰*Ento bot jo ma don gunyomme acikogi, pe an, ento Rwot, ni dako pe okwer cware¹¹(ento ka dako mo oweko cware, myero obed kene, nyo odwog cen bot cware, dok bene laco pe oryem dakone.)*

1. Lok ni "wek" i tyeng man obedo lok acel ma Kricito otiyo kwede i Mat 19:6, jo ma "Lubanga oribo gi kacel, ngat mo pe opok kin gi." Lok ni tye ma lac ma loyo gonyo ni "poko nyom." I yoo acel-li, lok ma kigonyo ni "poko kin jo munyomme" i 7:11b pol kare kigonyo ni "weko" nyo "cwalo cen," pe ni "poko nyom" keken. Lok ni gi tye ki tyen lok acel. I lok aryo ni weny, lok ma tye iye nyutu ni omyero ki poko kin jo munyomme pi naka.

2. Pwony pa Paulo rwate ki pa Kricito ni nyome odoco ki ngat mukene inge ket keny obedo tim me abor (nen Mar 10:9-12; Luka 16:18).

3. Paul pe oloko i kom "cik ma pe ki twero" me ket keny pi tyen lok me "tim me buto" (nen Mat 5:32; 19:9). Man nyuto ni Paulo onongo pe tye ka lok ki jo ma keto kenygi pi tyen lok matir. Ka ngat moni opokke woko pienni luote otimo tim me tarwang, ngat ma pe ki bal-li twero nyomme odoco dok pe bidoko bal i wang Lubanga. Ma ka meno, Paulo nen calo tye ka lok ki jo ma gimito weko luotgi labongo tyen lok mo keken. I lok ma kit meno ngat ma oyabo nyom ni tye ki yoo aryo keken: dwoko cen ki luot ne onyo bedo kene.

4. Lok me dwoko kuc, me ada, obedo gin ma kiyero i kare ducu me apokapoka i nyom, ma tye iye lok ma bino pi tim me buto. Lubanga onongo mito ni jo aryo ni gubed ki kuc, ma ka poko kin gi.

B. Ma kwako layeyo ma onyomme ki ngat ma pe oye (7:12-16)

1. Layeyo ma onyomme ki ngat ma pe layeyo ma mito medde ki nyomgi (7:12-14): ¹²*Ento bot jo mukene-ni, pe Rwot aye ma awaco botgi ni, ka Lakricitayo mo tye ki dakone ma pe oye Yecu, ci dako-nu oye me bedo kwede, pe myero oryeme woko.* ¹³*Dok bene dako mo ma tye ki cware ma pe oye Yecu, ka cware oye me bedo kwede, pe myero oryem cware woko.* ¹⁴*Pien laco ma pe oye Yecu doko lej pi dakone, ki dako ma pe oye Yecu bene doko lej pi cware ma oye Yecu; pien ka kumeno litinowu gi keni, ento kombeddi don gudoko jo malej*

a. Gin ma pire tek tye i 7:14 ma mako "lonyo" luot ma pe layeyo ki lutino:

(1) Malube ki Ejira 9-10, ki waco ki jo Irael ni omyero guket keny gi ma pe gubedo luye ma gunyomo gi i kare ma onongo gitye i opii i Babilon ki luot mukene ma gubedo Lurok ma gunongo ki i rok ma orumogi (nen bene Nek 13:23-29).

(2) Malube ki Ag 2:11-14, bal onongo kitero kun kigudo kom dano muto. Lujudaya ki Lurok ma giye ni gu gonyo ni lok man nyutu ni jami ma balo kom dano ki tito onyo ki cwalo bot dano mukene.

(3) Pi meno, Lukricitayo me Korint onongo gitye ki par ni gitye ka balo nyomgi ki jo ma pe gubedo luye. Oromo bedo ni onongo gitye ka penyo ka omyero guket kenygi ki luotgi ma pe gubedo luye wek gubed leng dok ma pe gicilo.

b. Lagam pa Paulo kwero ki loko cik ma kwako lengo pa Cik Macon.

(1) I te gicikke manyen, ngat ma leng (ma en aye, ngat ma ye) tiyo ki teko me lonyo (ma en aye, poko onyo lonyo) ngat ma pe leng (ma en aye, ngat ma pe ye), ma ka timo gin mukene. Gin acel-lu ma Yecu onyutu. En ogudo ci olonyo ladobo mo (Mat 8:1-4; Mar 1:40-45), ento pe odoko "maleng" i timo meno (nen Levi 5:2-3; 13:45-46).

(2) Pi meno, ngat ma ye Kricito pe myero owek ngat ma pe oye ka ngat ma pe oye Kricito oyo me bedo i nyom. Twero bedo tek me kwo ki ngat ma pe oye ento kica pa Lubanga romo. Ka ngat ma pe oye-ni tye atera me medde ki bedo i nyom meno, layeyo-ni myero otute matek me gwoko nyom meno.

(3) I kare ma Paulo owaco ni luot ma pe gubedo luye “gilonyogi maleng,” en pe tye ka wacci gin gudoko jo pa Lubanga, nyo kicikogi me nongo larre pi nyomgi ki ngat ma oye. Ma ka meno, meno nyuto ni laco nyo dako ma pe layeyo-ni kiketo i kabedo maleng pi nyomme ki layeyo. Ngat ma pe oye dong tye i te loc pa Lubanga pa ngat ma oye i yo ma onongo pe twero timme ka onongo pe ki nyom. Tye mot ki mot ma pire tek ma bino bot jo ma pe giye pi luotgi ma Lukricitayo.

2. Layeyo ma onyomme ki ngat ma pe oye ma okwero medde ki nyomgi (7:15-16): ¹⁵Ento ka nat ma pe oye Yecu mito pokke woko, wek opokke woko; omego nyo lamego pe tye i opii i lok macalo meno, ento Lubanga olwongowa me bedo ki kuc. ¹⁶Pien in dako, ijeyo niñniñ ka ibilaro cwari? In laco, ingeyo niñniñ ka ibilaro dakoni?”

a. Ka ngat ma pe oye ni mito turo nyom ne ki poko kin layeyo, layeyo ni pe ki twero me mede ki nyomme. Me bedo "pe i te opii" (onyo, "pe i opii") nyutu ni jo muye pe ki miito i kare ma kit meno me keto teko gi weny me gwoko nyom. Gin mumiyo tye ni cik pa Lubanga ki kit me kwo pe kitwero keto i kom jo ma pe kinywalogi. Cik ma pire tek tye ni Lubanga olwongo wa me kuc (nen bene **1 Pet 3:11**).

b. Jo ma giye omyero pe gucak poko kin jo munyomme (nen ni ngat ma pe oye i 7:15 aye ocako poko kin jo munyomme). Kadi bed kit meno, ka jo ma pe guye-ni gidiyo cwinygi me giko nyomgi woko, ci jo muye-ni myero pe gupong ki turcwiny. Dok bene, kica pa Lubanga myero obed muromo. En keken aye gonyo jo muye ki par dok miyogi “kuc ma kato niang pa jo ducu” (**Pil 4:6-7**).

c. Lok ni "bedo opii" oa ki i lok ma ki lwongo ni doulos ma ki nongo iye lok ni "opii". Paulo pe tye ka lok i kom poko kin jo munyomme ma lubbe ki cik ento poko kin jo munyomme ki twero me nyomme odoco. I **1 Kor 7:39** en owaco ni, “Dako bedo ki cware pi kare ma en tye kwo. Ento ka cware oto woko, dako tye agonya me nyomo nat mukene ma en mito, ento myero obed pa Rwot.” Pi meno, lok pa Paulo i kom “weko” pa ngat ma pe oye-ni nyuto keto nyom ma tye i cik, kacel ki twero me nyomme odoco pi weko nyom.

IV. Jami ma tiyo i kom ket kenya pa jo munyomme

Omyero ki tam matut ki lega ma peya ki poko nyom. Poko nyom tye ki adwogi marac i kom jo aryo ni i tam, cwiny, kom, ki cwiny. Poko nyom pol kare weko awano ma rii. Man weko dano gibedo ki cwiny me cayo nyom. gudo dano ki bedo i kin dano ma medo i kom laco ki dako. Pol kare pe cobo peko, ento twero kelo peko manyen. Pi meno, kadi bed ni ginacoya oye ni nyom opokke, pe myero kiket iye nyom ma pe opore.

A. Tam ma mako laco, dako, ki lutino ma ki keto i nyom

1. Lacoo.

a. Lacoo rwenyo kuc ki ber bedo pa gangne, ki myero oter tic ma tek me bedo ngat ma pe onyomme (tedo, lwoko ajeni, lwoko ot, bedo ken, kare madwong, ki jami mukene) ki yubu ot ma pat pat.

b. Lacoo pol kare rwenyo twero me gwoko lutino ne, pien pol kare kot miyo lutino bot min latin. Lacoo-ni bene twero rwenyo woro ki mar pa lutinone.

c. Lacoo bene twero rwenyo cente, pien wel cente ma bino pi keto nyom twero bedo marac adada. Cente me gwoko latin ki/onyo kony pa latin twero balo cente ne pi mwaki mapol. Lacoo omyero openye kekene ka en twero keto nyomme.

d. Lacoo twero nongo ni nyom ma opokke romo balo biacarane nyo ticce.

e. Lacoo obi rwenyo lurem mogo, pien i nyom ma opokke, dano pol kare gi moko tam gi.

2. Dako.

a. Dako deno can madit pi ket kenya, pien balo tam ne ki cwinye pien en tye ki bal me timo gin mo marac.

b. Dako deno can malit pien bedo kene. Lacoo tye ki tic ma en myero odok cen iye; dako pol kare pe.

c. Dako myero obed ngat ma gwoko jo me ode ki myero otim tic pa lacoo (pwonyo lutino, yubu pii, yubu motoka, ki mukene.). Dako pol kare myero ocit ka tic me gwoko jo me ode. En dwogo gang ma kome ool ki cwinye cwer. En tye ka winyo marac pien kit ma en tero kwede lutino ne.

d. Kit me kwo pa dako dok piny adada i mwaka me acel me ket kenya. Cente twero poto piny, ki lworo mede i kom kit me cobo peko me kwo.

e. *Dako pol kare nongo lok me buru pien en tye dako ma kenye oket.* Dano gingolo kop i kome nyo gitero calo ngat ma maro tim me buto. Lirem pol kare gi rweny pien myero gubed ka tuko tic pa min ki won, myero gubed ka tic, ool ki cwiny gi cwer, ki mukene.

3. Lutino.

- a. *Lutino aye gi deno can loyo i kare me ket keny.* Lutino weny gi nongo peko me poko nyom i kare me mwaka aryo onyo abic mukwongo; pol ne gi nongo peko pi kare me kwo gi ducu.
- b. *Gin acel keken ma latin tye kwede aye lunyodo ne.* Ka guket kenygi, ci latin-ni twero bedo ki cwiny me keco dok lajemo. En pe twero niang pingo man otimme i kome. Keto nyom pol kare kelo lutino ma pe gi genne ki ma pe gi twero kwo maber. Lanyut i kom lutino ma obedo adwogi me poko kin nyom tye iye: (1) cwer cwiny, cwe cwiny, olo, lek, koko, poko kin lurem, bedo tek me keto cwinyi i kom gin moni ki timo jami ma okato kare me nyutu ni ngat moni piire tek; (2) kwero; (3) lewic, ma kelo rweny woro i komi kekeni; (4) akemo matek; (5) bedo ki bal pi apokapoka me bedo lagen; (6) lworu ni kibigwoko kadi bed ni jo me ot meno gitye ki lonyo; (7) dwoko piny ki peke pa dongo maber; (8) diyo dano me dongo ma pe opore pi jami ma time; (9) peko me nino, arem i ic, arem wic, ki mukene.
- c. *Lutino pa lunyodo ma keny gi oket pol kare gipoke ka gunyomme loyo lutino pa lunyodo ma pe gunyomme.* Tyen lok acel tye ni lutino pa lunyodo ma nyom gi opokke, ki lutino pa lunyodo ma pe opokke, gitye ki kit ma pat pat me lubo. Medo ikom meno, lutino pa lunyodo ma gipoke pol kare gibedo ki lworu me moko tam gi i nyom pien gi lworu ni gubi nywalo lutino ki nyom ni obi gik i nyom, ma okelo bot gi arem ki arem madwong. Peko me bedo ki gen matut meno kikome kelo kit nyom ma weko nyom twero bedo tek.
- d. *Lutino ki diyo gi me bedo tung bot lunyodo gi i kare me nyom ma opokke ki man kelo arem cwiny madit ki peko mukene me cwiny.* Ludactale mogo ma ngeyo lok kom tam pa dano ki ludactale mogo gi tamo ni lutino pa lunyodo ma opokke romo bedo maber i yo me tam ka ki kwanyo gi ki i lok ki lweny pa lunyodo ma pe gi rwate ma gibedo kacel ento pe gi nyutu mar. Meno twero bedo lok ada, ento keto keny kacel ki laro lok i kin lunyodo obedo bal dok balo lutino.
- e. *Adwogi me nyom pe balo lutino matino keken ento bene lutino madongo ma gi niang tyen lok me ket keny i kin lunyodo gi.*

B. Ket keny balo jo ma gitye ka keto nyom i yo ma pe gineno, dok bene wango jo mukene

1. Ket keny balo dano ma tye ka nongo nyom ni i yoo ma pe nen:
 - a. kelo cwiny me paro piri keni, jemo, kiniga ki cwiny me culo kwor.
 - b. balo tam pa ngat moni i kom nyom ki weko peko i cwinye ma ngat moni pe twero bedo agonya ki iye.
 - c. Diyo ngat ma keny oket ni me bedo ngat ma cwinye tek, onyo me bedo ma lageng i kom dano ma en onongo maro tutwal.
2. Ket keny kelo peko i kom jo mukene ma pe gubedo i ket keny:
 - a. Balo lutino.
 - b. balo jo me ot ki poko kin jo me ot ki miyo gi cwako tung mo kiken.
 - c. Wano lurem kun diyo gi me moko tam gi. Mano pol kare kelo tum pa lurem pien nyom gipoke.
 - d. Cwero cwiny lunyodo madongo ma gimito bedo ki lutino pa lutino gi ki lutino gi mito lunyodo madongo pi kuc.
 - e. Ket keny balo kuc pa lwak weny ma balo kuc pa lwak, ki medo i kom kuc, pe me mede anyim, pe me bedo ki wiinye, ki arem cwiny ma dano mapol gi winyo.

C. Ket keny pe romo cobo peko

1. Dano mapol ma gupoke gubi ye ni onongo pe gi tye maber i lobo acel.
 - a. Pol dano romo waco ni gamente acel okelo peko ma pat pat ki mukene.
 - b. Ki dong nyom me aryo ni onongo tye ki peko mapol ma rom ki nyom me acel ni.
 - c. Jo ma gunyomme pol kare giwaco ni ka onongo gubedo ki diyo cwiny dok gubedo ki niango onongo gitwero cobo nyomgi mukwongo labongo keto nyomgi woko.
2. Inge keto keny, dano gibedo kit meno.
 - a. Inge ket keny, dano gi mede ki bedo ki diro me cobo peko ma goro, rwom ma lapiny, ki kit me bedo ki jo mukene ma pi opore, ma okelo peko me nyom ki poko kin nyom i acaki.
 - b. Adwogi ne tye ni pol kare jo ma gupoke gi gik ki yubu mar gi manyen me bedo calo nyom gi

macon ma obale.

c. Peko ni tye i kom dano ma gi tamo pi gi kengi (ma tek me ye).

3. nyom ma lubo ni romo bedo maber manok loyo nyom mukwongo ni. I lobo Amerika cokcok 40% pa nyom mukwongo, ento 60% pa nyom me aryo ki 75% pa nyom me adek, gik ki poko kin gi (Chapman 1992: 35).

D. Jami ma myero i tam iye ma peya inyomo ngat ma ki kenye oket

1. Itwero nongo lutino ma pe meg. Yot twatwal me maro ki diyo cwinyi ki lutino ni ma loyo lutino pa ngat mukene.
2. Iromo bedo ki wat ki cware onyo dako pa ngat ma kenye oket ni pien lutino ni. Man twero kelo nyeko ki peko mukene.
3. Ka in dako, ki in ibi bedo ki cente madwong pa cwari ma cito dwe ki dwe pi cul me gwoko lutino onyo gwoko lutino. Man twero kelo akemo madwong, twatwale ka jo gang ni mito cente ni.
4. Iromo bedo ka nyomo ngat ma pe ocung matek nyo tye ki peko mukene, ki jo ma twero bedo ki peko me weko nyom gi tiyo maber.
5. Iromo bedo ki lwo me nyomo ngat ma ki kenye oket, tutwale i kin dano ma poko nyom ki neno calo bal.
6. Ibibedo ki kare matek me tito bot lutinoni tyen lok me keto keny.
7. Ibi nyomo ngat ma kome lit pi ket keny. Kare me loko kwo obi bedo tek.
8. Iromo bedo ka nyomo ngat ma obedo ki tim me buto mapol ki ngat ma pe obedo laco nyo dako calo ngat ma opokke woko, ma twero miyo bedo tek ki ngat ma opokke me bedo ki ngat acel.

E. Gen i lok ma mako ket keny

1. Cobo miti pa Lubanga pi nyom kare ducu obedo gin ma pire tek loyo —pe keto nyom.
2. Tam pa Lubanga tye ni laco acel pi dako acel pi kare me kwo acel.
3. Keto nyom pol kare bedo bal pien turo cik pa Lubanga ki tam pa Lubanga.
4. Lubanga tye ki mar ki kica, ki en kare weny tye ka yenyo yoo me loko gin marac me doko gin maber ki timo kica.
5. Kica pa Lubanga tye kare ducu me dwoko, dwoko, ki loyo peko me nyom ka ce tye ngut ki niye me ada.
6. Keto nyom, kede nyom ma pi opore, ki twero timo kica pi larre pa Kricito.
7. Timo kica dwoko wat i kingi ento pe twero loko peko ma ngat ma keto keny okelo i kome kekene pi bal. Ngat meno myero obed atera me jolo adwogi marac ma bino pi timo gin marac, ento i kare acel-lu myero obed agonya ki cwiny me bal.
8. Ngat ma ki keto nyom ne twero nyome odoco i Kricito ki nongo kwo ma tye ki tyen lok, ma konyo ki ma yomo cwinye, ento twero bedo ki adwogi me bal ki pwony pa Lubanga pi kwo ne ducu.

BUK MAPATPAT

Archbold, Peter. No date. "20 Statistical Differences Between Man and Women." No pages. Online:

<http://www.quazen.com/Science/Social-Sciences/20-statistical-differences-between-men-and-women.7575>.

Arnold, Carol. 2006. *The Liberation of a Resentful Wife*. Chattanooga, Tenn.: Sunny.

Baron-Cohen, Simon. 2003. *The Essential Difference*. New York: Basic Books.

Bowman, John Wick. 1947. "The Gospel and the Christian Family." *Interpretation* 1: 436-49.

Brizendine, Louann. 2006. *The Female Brain*. New York: Morgan Road.

Budziszewski, J. 2005. "Designed for Sex." *Touchstone: A Journal of Mere Christianity*, no pages. Online:

<http://touchstonemag.com/archives/article.php?id=18-06-022-f>.

Busenitz, Irvin. 1986. "Woman's Desire for Man: Genesis 3:16 Reconsidered," *Grace Theological Journal* 7: 203-12.

Campbell, Ross. 1977. *How to Really Love Your Child*. New York: Signet.

Campus Crusade for Christ, International. 1993. *FamilyLife: Marriage Conference*. Little Rock: Ark.: Campus Crusade.

- Canadian Women's Health Network. No date. "10 Differences Between Men and Women that Make a Difference in Women's Health." No pages. Online: http://www.cwhn.ca/resources/sexual_diff/.
- Chapman, Gary. 1992. *The Five Love Languages*. Chicago: Northfield.
- Colson, Charles, and Nancy Pearcey. 1999. *How Now Shall We Live*. Wheaton, IL: Tyndale House.
- Conner, Michael G. No date. "Understanding the Difference Between Men and Women." No pages. Online: <http://www.oregoncounseling.org/ArticlesPapers/Documents/DifferencesMenWomen.htm>.
- "Contraceptives: What Are Your Choices?" No date. No pages. Online: <http://www.advocatesforyouth.org/youth/health/contraceptives/index.htm>.
- Danker, Frederick William, ed. 2000. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. 3d ed. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davis, James, 1989. 1-2 Corinthians. In *Evangelical Commentary on the Bible*, ed. Walter Elwell, 958-97. Grand Rapids, Mich: Baker.
- Dominian, Jack. 1982. *Marriage, Faith and Love*. New York: Crossroad.
- Dunn, James D. G. 1996. *The Epistles to the Colossians and to Philemon* (NIGTC). Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Fleming, Joy Lynn Elasky. 1987. "A Rhetorical Analysis of Genesis 2-3 with Implications for a Theology of Man and Woman." Doctoral diss. Université des Sciences Humaines de Strasbourg.
- Foh, Susan. 1974-75. "What is the Woman's Desire?" *Westminster Theological Journal* 37: 376-83. Online: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CC4QFjAA&url=http%3A%2F%2Ffaculty.gordon.edu%2Fhu%2Fbi%2Fted_hildebrandt%2Fotesources%2F01-genesis%2Ftext%2Farticles-books%2Ffoh-womansdesire-wtj.pdf&ei=leWjUeyQB8HYyWtgoH4AQ&usg=AFQjCNGTTX8P_tXxYL-vw2sPPHR1i-e_sw&sig2=Ra5PZk52Z60zkscXODGR6w&bvm=bv.47008514,d.aWc&cad=rja.
- Gangel, Kenneth. 1972. *The Family First*. Minneapolis, MN: His International Service.
- Gombis, Timothy. 2005. "A Radically New Humanity: The Function of the *Haustafel* in Ephesians." *Journal of the Evangelical Theological Society* 48: 317-30. Online: http://www.etsjets.org/files/JETS-PDFs/48/48-2/48-2-pp317-330_JETS.pdf.
- Grudem, Wayne. 1988. *1 Peter* (TNTC). Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Hoekema, Anthony. 1986. *Created in God's Image*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Knappert, Jan. 1990. *The Aquarian Guide to African Mythology*. Wellingborough, Northamptonshire, England: Aquarian.
- Koehler, Ludwig and Walter Baumgartner. 2001. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Study Edition. 2 vols. Translated by M. E. J. Richardson. Leiden: Brill.
- Mathewes-Green, Frederica. 2005. "Bodies of Evidence." *Touchstone: A Journal of Mere Christianity*, no pages. Online: <http://touchstonemag.com/archives/article.php?id=18-05-027-f>.
- McKnight, Scot. 1996. *1 Peter* (NIVAC). Grand Rapids, Mich.: Zondervan.
- Michaels, J. Ramsey. 1988. *1 Peter* (WBC). Nashville: Thomas Nelson.
- Morse, Jennifer. 2001. *Love and Economics*. Dallas, Tex.: Spence.
- Nadig, Larry Alan. No date. "Tips on Effective Listening." No pages. Online: <http://www.drnadig.com/listening.htm>.
- Nock, Steven. 1998. *Marriage in Men's Lives*. New York: Oxford.
- Relationship Institute. No date. "Differences Between Men and Women." No pages. Online: http://www.relationship-institute.com/freearticles_detail.cfm?article_ID=151.

- Rector, Robert, Patrick Fagan and Kirk Johnson. 2004. "Marriage: Still the Safest Place for Women and Children." Backgrounder No. 1732. The Heritage Foundation. No pages. Online: <http://www.heritage.org/research/reports/2004/03/marriage-still-the-safest-place-for-women-and-children>.
- Rhoads, Steven. 2004. *Taking Sex Differences Seriously*. San Francisco: Encounter.
- Smalley, Gary. 1984. *The Key To Your Child's Heart*. Waco, TX: Word.
- Smalley, Gary, and John Trent. 1986. *The Blessing*. Nashville: Thomas Nelson.
- Stanton, Glenn. 1996. "Why Marriage Matters for Adults." No pages. Focus on the Family. Online: http://www.focusonthefamily.com/marriage/gods_design_for_marriage/marriage_gods_idea/why_marriage_matters_for_adults.aspx.
- Stitzinger, Michael. 1981. "Genesis 1-3 and the Male/Female Role Relationship." *Grace Theological Journal* 22: 23-44. Online: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CC4QFjAA&url=http%3A%2F%2Ffaculty.gordon.edu%2Fhu%2Fbi%2Fted_hildebrandt%2Fotesources%2F01-genesis%2Ftext%2Farticles-books%2FStitzinger-Gen-1-3-GTJ-1981.pdf&ei=peajUc3UM8XGygGRp4CgAw&usq=AFQjCNHHmQNTXpDp-PoLnDBIDOIjIoTOFA&sig2=ZjeybsgFTZzpkqooBsSD8w&bvm=bv.47008514,d.aWc&cad=rja
- Thomas, Adam, and Isabel Sawhill. 2005. "For Love and Money? The Impact of Family Structure on Family Income," *The Future of Children* 15(2): 57-74.
- Tucker, William. 1993. "Monogamy and its Discontents." *National Review*, 4 October, 28-38.
- Vogels, Walter. 1996. "The Power Struggle Between Man and Woman (Gen 3,16b)." *Biblica* 77: 197-209.
- Waite, Linda, and Maggie Gallagher. 2000. *The Case for Marriage*. New York: Doubleday.
- Walton, John. 2001. *Genesis* (NIVAC). Grand Rapids, Mich.: Zondervan.
- Wells, Tom, and Fred Zaspel. 2002. *New Covenant Theology*. Frederick, Md. New Covenant Media.
- Westminster Larger Catechism. 1647. Online: www.reformed.org/documents/larger1.html.
- Wheat, Ed, and Gaye Wheat. 1997. *Intended for Pleasure: Sex Technique and Sexual Fulfillment in Christian Marriage*, 3rd ed. Grand Rapids, Mich.: Revell.
- Willard, Dallas. 1997. *The Divine Conspiracy*. New York: HarperSanFrancisco.
- Wilson, James Q. 2002. *The Marriage Problem*. New York: HarperCollins.
- Winter, Bruce. 2003. *Roman Wives, Roman Widows*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.

LAMED NGEK: TAM MA KI MIYO PI COO KI MON

- 1. *Bed ki miti i kom tic ki peko pa ngat acel acel.*** Laco ki dakone gitwero bedo ki tic kacel ki tic mapat pat, ma weko ngat acel acel bedo ki peko, arem cwiny, ki par mapat pat. Ngat acel acel myero onge ni lawote niang. Myero ibed "gin ma myero ikok iye" bot luotwu, dok bene ibed ngat ma miyo kony ki cuko cwiny.
- 2. *Wi opo i kom "leb abic me mar" ki iti kwede.*** Lok me moko tam, bedo kacel ki ngat acel acel, miyo ki gamo mic, tic me kony, ki gudu kom nyutu mar ni pi luot ni ki konyo me gwoko mac me mar me lyel.
- 3. *Wi opo i kom "jami matino tino."*** Pol pa kwo ki kwo i yoo me tekwaro. Watwero bedo ki miti me "jami madongo," ento pol kare kwowa cung i kom "jami matino tino." Timo jami calo gwoko ot maleng, poyo wic i kom nino me nywal, nino me nyom, ki jami mukene ma pigi tego, kwanyo kare me timo gin mo ma luotwu maro, timo gin mo me "turo kit me kwo," gubedo calo moo ma weko wat bedo maber.
- 4. *Gwok komi maber ki kom ma yot.*** Coo ki mon weng gimaro ngat ma nen mwonya. Yot adada me gwoko komwa ma komwa yot dok ma wangwa twolo ma peya wanyomme. Me medde ki timo meno i nge nyom pe ber

piwa keken, ento bene nyuto ni luotwa pud pire tek botwa.

5. *Bed ka lok ki jo oti kare ki kare.* Wi opo ni, lok obedo gin ma pire tek i wat mo keken. Jo munyomme mapol gijuko lok i kingi ka dong gunyomme pi kare malac. Medo ki lok, pi me lok ki luot ni keken ento kwano jami mabeco ki ngat acel acel. Pe ibed ka cayo nyo keto lewic i kom luotwu i dye lwak. Pe ibed ka koko onyo koko i kom luot ni kadi bed ni itye ki akemo, ento wi opo ni luot ni obedo mic boti ki bot Lubanga ki en aye mar me kwo ni.

6. *Gwokke ki peko magi ma twero balo nyomwu.*

A. Nyeko. Nyeko obedo kwiri ma twero balo nyom woko. Omyero gen matut obed tye i kin laco ki dako. Bedo agonya ki lok twero konyo me gengo lok man me time, onyo twero cobo ne ma peya odoko dit tutwal.

B. Bedo laloc. Loc, tic ki dano, loc, bedo ki jami mapol twero balo ngat moni ki nyom. Dok bene, bedo ki gen ki woro i kom luotwu twero konyo me gengo man.

C. Bura. Pe tye ngat mo i kin jo aryo ni me buru lawote me nongo gin mo. Lok me lworo (me labolle, "Ka pe i wilo bongo meno, pe abi yubu cam me odiko matwal," onyo "Ka pe i lwoko ot, atye ka aa ki gang") kare weny balo gen pa ngat moni ki gen i kom lawote. Lok ni "poko kin jo munyomme" omyero pe ki lok, onyo bene ki nen calo gin ma ki yero ka jo aryo ni gitye ka kato ki i kare ma kwo tek.

D. Dingo ki awaka. Dingo ki awaka obedo lanyut me paro piri keni, ento pe me dongo wat. "Lok me tango" i nyom tye ni, "Abedo ka timo gin marac," onyo "Atimo bal," ki "Akwayi itim kica."

E. Lunyodo. Cik me Ginacoya tye ni myero iwek lunyodoni ci idok i kom ngat ma inyomme kwede. Lunyodo pa cware omyero pe ki yer gi me balo onyo doro nyom pa ngat moni ki kwo me gang. Ka mitte, laco ki dako omyero 'gulok lok me ada ki mar' bot wadigi ma gitye ka donyo i lokgi.

F. Cente ki lim. omyero obed ki gen i kin laco ki dako ma mako lok ma mako cente, ki lok ma oyabe, nyamo lok, ki, ka twere, moko tam i kom kit ma ki tiyo kwede ki cente. Ngat ma ngeyo tic ki cente maber aye myero obed ngat ma loyo lok kom cente dok "ogwok buk." Ka laco aye tye ka gwoko cente, dako myero ki mi cente ma oromo me cobo peko me ot ki bedo ki cente mogo me tic kwede. Jami ma lubo man myero kitim wek kigwok cente i yo mupore dok ma miyo deyo bot Lubanga: (1) Myero kibed ki bajet ma kimoko dok kicoyo piny; (2) Mi kony kare ki kare pi tic pa Rwot; (3) Pe ibed ka tic ki cente i kom jami ma pe imito; (4) Bed ki wel ma nok loyo ma inongo, ki gwoko 10% me wel cente ma inongo.

7. *Cobo peko*

A. Yoo maraco me cobo peko:

- (1) Kwero ni peko tye.
- (2) Kwero onyo ngwec woko ki i peko ni.
- (3) Diyo cwinyi i kom peko ni labongo temo cobo ne (ma calo, "deno can i ling ling").
- (4) Tim lok me buru, koko, ki peny gin ma imito.

B. Lok me Baibul ma mako cobo peko:

- (1) Nge ni in ki luotwu wutye ki teko me bedo i cwinywu (nen **Jo Roma 6-7**). Dano weng tye ki goro ki bal mogo. Wan ducu wabedo "tic ma peya otum" ma Lubanga tye ka tic iye. Pi meno, omyero wagwokke me tito balwa dok bene wagwokke me kwanyo "balo ma tye i wangwa" wek wanen maber me kwanyo cunj kal ma tye i wang luotwa (nen **Mat 7:3-5**).
- (2) Nge ni, macalo laco nyo dako, kit ma luotwu tero kwede jami, mitine, kit ma en neno kwede jami ki lok kwede, twero bedo pat ki meg. Lubanga ocweyo co ki mon i yo mapol, dok omyero wagwokke pe me diyo luotwa me lubo kit ma wamito kwede.
- (3) omyero wabed jo ma diyo cwiny, ma pe kiniga oyot, ki ma timo kica oyot, pien Lubanga obedo ka diyo cwinye i komwa ki otimo kica botwa (nen **Car 14:29; 15:13; 16:32; Mat 6:9-15; 18:21-35; Gal 5:2; Ep 4:32; Kol 3:13; 1 Tem 1:16**).
- (4) Wi myero opo ni Lubanga aye tye ki twero. Pe tye gin mo ma tek bote. Pe tye peko mo ma en pe twero cobone (nen **Luka 1:37**). Lubanga pe ocikke me gwokowa ki i peko, ento omiyo botwa kicane me konyowa i peko. Ngat ma otegi i yo me cwiny aye ngat ma twero cobo pekone pi kica pa Lubanga kun jenge i kom Kricito.

C. Yoo me Baibul me cobo peko:

- (1) *Niang ngo ma tye peko ni*—lok adaa ngo ma tye peko ni, ki lok adaa.
- (2) *Moko kit me cobo peko ni i yoo ma miyo deyo bot Kricito:*
 - a. Leg kacel ki luotwu pi kica, ryeko, tela pa Lubanga, ki cwiny me mwolo, ma konyo

dano.

b. Kwan Baibul ki acel acel ki kacel.

c. Tii ki cik me Baibul, tam ma rwate, ki tam ma rwate, weng jenge i kom mar pi luot ni ki miti me gwoko ki jingo wat i kin in ki en.

d. Bed lagen bot luotwu i jami ducu. Pe ibed ngat ma bwolo ngat ma itye kwede. Lok lok adaa ki mar, ki tem me juku kit ma cwinyi cwer kwede.

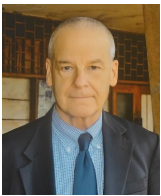
e. Bed ki twero me lok. Kare ducu wubed ka lok i kinwu dok wulok i kinwu i yo me kica. Bed ngat ma winyo lok maber, ki ma tamo matut. Tem bedo ki cwiny me kica pi ngat mukene ni.

f. Mii peko weng bot Kricito ki peny kekeni ngo ma en onongo obi timo (onyo, maber loyo, ngo ma en onongo mito ni itim) i lok man.

g. Bed oyot me timo kica. Pe iwek ceng opoto i kom akemo ma itye kwede. Peko weng omyero ki cobo, onyo omyero ki yer ni ki cobo, ma peya jo aryo ni gu yweyo pi dyewor. Pe tye gin mo ma odong ma pe ki timo kica, ma pe ki cobo, onyo ma pe ki cobo omyero ki lok i nino ma lubo.

h. Yeny tam ma mako Baibul ka mite.

LACOC



Jonathan Menn bedo i Appleton, WI, USA. En onongo BA i lok ma mako loc lobo ki i University me Wisconsin-Madison, ki woro, i mwaka 1974, ki keto en i dul pa Phi Beta Kappa. En lacen onongo J.D. ki i gang kwan me cik me Cornell, magna cum laude, i mwaka 1977, ki keto en i kin dul ma ki lwongo ni Order of the Coif legal honor society. En otero mwaka 28 ma lubo kun tiyo macalo lupilida, ma calo lapilida ma mako lok ma mako dano, i Chicago ki lacen macalo larem i Menn Law Firm i Appleton, WI. En odoko ngat ma layeyo ki lalub kor Yecu Kricito i mwaka 1982. Mar ma omede pi lok me dini ki tic me pwony oweko en opwonyo kwan me Master of Divinity i Trinity Evangelical Divinity School i Deerfield, IL. En onongo M.Div. ki bot TEDS, ma ki lwongo ni summa cum laude, i dwe me abic mwaka 2007. I kine mwaka 2007-2013 en onongo obedo ladit ma loyo lok kom pwony pa lutela dini i East Africa i te dul me Equipping Pastors International. I kare ni Jonathan tye ladit ma loyo Equipping Church Leaders-East Africa (www.eclea.net). Jami ma en ocoyo ma mako pwony ma mako lok me Baibul tye i www.eclea.net. Jonathan ki twero lok kwede i: jonathanmenn@yahoo.com.